

Уткир ҲОШИМОВ

Дунёнинг
ишлари

Ўткир ҲОШИМОВ

ДУНЁНИНГ ИШЛАРИ

(қисса)

Қайта нашр

«MERIYUS»
ТОШКЕНТ — 2015

УДК 94 (575)
ББК: 63.3(5Ў)5
Ў71

Ҳошимов, Ўткир.

Ў71 Дунёнинг ишлари: қисса / Ў.Ҳошимов; мас.муҳаррир: А.Самад — Т:
«Meriyus» ХНМК, 2015. — 272 б.

Масъул муҳаррир ва сўнггисўз муаллифи:

Асрор САМАД

Тақризчи:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ,

*Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор*

ББК: 63.3(5Ў)5
Ў71

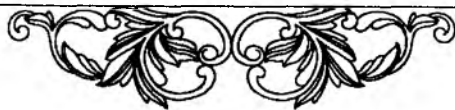

Бу қисса катта-кичик новеллалардан иборат.

Бироқ уларнинг барчасида мен учун энг азиз одам — онам сиймоси бор. Бундаги одамларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганман. Фақат баъзиларининг иси ўзгарди, жолос. Бу одамларнинг қисмати ҳам қайсибир жиҳати билан онамга боғланган.

Дунёдаги ҳамма оналар фарзандига муносабат бобида бир-бирига жуда ўхшайди. Бас, шундай экан, бу асар еизларга бағишланади азиз Онажонлар!

Муаллиф

Эҳтимол, сизда ҳам шундай ҳоллар бўлгандир: тун ярмидан оққанда бирдан уйғониб кетасиз. Шифтга тикилиб ётаверасиз, ётаверасиз... Аввалига чиқиллаб турган соат ҳам бора-бора тиниб қолгандек бўлади. Уй жимжит, дераза жимжит, қоронғи осмон жимжит. Ҳатто шамол ҳам қилт этмайди. Шу қадар оғир сукунат чўқадики, қулоқларингиз шанғиллаб кетади. Зилдек юк устингизга ёпирилиб, вужудингизни ерга михлаб ташлайди; танҳо, ожиз бир нарсга айланиб қоласиз. Гўё бутун дунё бир тарафу сиз ўзингиз бир тараф... Шундай пайтда менинг кўз ўнгимда тўсатдан онам пайдо бўлади. Қоронғи хонанинг бир бурчидан чиқиб келади-да, маъюс жилмайган кўйи бошим устига эгилади. Йиллар заҳматидан дағал тортган бармоқлари билан пешонамни силагандек бўлади... Ўпкам тўлиб, ўзимни тутолмайман. Бирдан туш каби узук-юлуқ хотиралар ёпирилади, юрагим гурсиллаганча ўрнимдан туриб кетаман.

ОҚ, ОЙДИН КЕЧАЛАР

Болалигимни эсласам, илиқ ёз кечалари кўз олдимга келади. Ҳовлимизда бир туп бодом бўларди. Эрта баҳорда қийғос гуллардию ҳеч мева тугмасди. Онам: “Бодом ёлғиз бўлгани учун мева қилмайди”, деб тушунтирарди. Шу бодом тагида супа бор эди. Кун ботиши билан онам ҳовлига кўлоблатиб сув сепар, кун бўйи офтобда қизиган ер ҳиди супа олдидаги райҳонлар исига қўшилиб ажиб бир тароват таратар, атроф жимжит бўлиб қолар эди.

Кейин йирик-йирик юлдузлар билан тўлган осмонга тиллақошдек ингичка ой сузиб чиқарди. Ойим ойга тикилиб туриб оҳиста пичирлар эди:

Оймомахон хулла,
Қанотлари тилла.
Субҳоналло сизга,
Умр берсин бизга...

Шундай деб бошимни силарди. Оймома эса бу сеҳрли қўшиқни яна бир эшиттиси келгандек, муаллақ тўхтаб қолар, юлдузлар ўйчан кўзларини тикиб, мулойим боқиб туришар, онам эртак айтар эди.

Тошлар орасига кириб ғойиб бўлган бахтсиз қизча йиғлаб-йиғлаб қўшиқ айтарди:

Очил-очил, оқ тошлар-а,
Мен онамни кўрайин-а,
Дийдорига тўйайин-а.

— Мен осмондан юлдузимни танладим. Қаранг, ойи, Етти оғайни орасидаги энг ёруғ юлдуз — меники...

— Майли, ўғлим. Ўша юлдуз сеники. Анови тўртинчиси — меники.

— Нега, ойи, тўртинчиси энг кичкина юлдуз-ку!

— Шунинг учун ҳам меники... Тўртинчи юлдуз — етимча юлдуз. Кўрдингми, яхши ўсмай қолган. Етимларга раҳм қилиш керак.

Юлдузлар сирли кўз қисишар, тиллақошдек ингичка ой сирли мўралар, шабада сирли шивирлар, садарайҳон билан тупроқ сирли ҳид таратар, осмон ҳам, ер ҳам сирларга тўла эди.

Гоҳро-гоҳо осмонда бирдан юлдуз учиб қоларди. Ҳозиргина ёниб турган юлдуз тўсатдан лоп этардию ингичка, нурли из қолдириб ғойиб бўларди. Онам чўчиб тушарди:

— Эсиз... Бир бечоранинг жони узилди-я...

Юрагим шув этиб, онамнинг пинжига кирардим. Ишқилиб, бошқа юлдуз учмасин!

... Болалигимни эсласам, илиқ ёз кечалари кўз олдимга келади. Билмадим, эҳтимол ўша оқ, ойдин кечаларда онам илк бор қўлимга қалам тутқазгандир.

Юлдуз тўла осмонга тикиламан. Эҳтимол, осмондаги энг ёрқин юлдузлар оналарнинг жонидир. Эҳтимол, оналарнинг сўнган юлдузлари бирлашиб қуёшга айлангандир. Офтобни она дейишлари, эҳтимол, шундандир.

ТАСАЛЛИ

Қабристон жимжит. Фақат йўлакнинг икки четида саф тортган мирзатераклар қабр устига бош эгган фарзандлардек онага ором тилаб алла айтади. Уларнинг мунгли шивирлаши тиловат садоларига қўшилиб, юракни

эзувчи оҳангга айланади... Оқ сурп ятак кийган, мош-гуруч соқоли ўзига ярашган гўрков юзига фотиҳа тортиб ўрнидан туради:

— Бўлди энди, болам! Бунақада ўзингизни олдириб қўясиз. Дунёнинг ишлари шу экан, илож қанча? — У бир зум индамай қолади-да, қўшиб қўяди: — Волидан меҳрибонингиз хўп ярлақанган одам эканлар. Тўшакда ётмабдилар, бировга зориқмабдилар... Бунақа беозор ўлим ҳар кимга ҳам насиб этавермайди.

Нами қуриб улгурмаган тупроқ уюмига тикилганча ўйлайман.

Эҳтимол шундайлир. Онам бу дунёда камсуқумгина яшарди. Ҳеч кимга озор бермасди. Ҳеч ким билан ҳеч нимани талашмасди. Эҳтимол, табиатнинг энг шафқатсиз элчиси билан ҳам олишиб ўтиришни хоҳламагандир. Эҳтимол...

— Кўрдингизми, — дейди қария ўйчан оҳангда, — ўша куни кечаси билан жала қуйиб чиқди. То қабрга қўйгуниميزча тинмади. Қўйишимиз билан чарақлаб офтоб чиқди. Бунақа руҳи пок одамлар кам бўлади, болам, мен била-манку.

Эҳтимол шундай ҳамдир. Балки, одамларнинг дардига шерик бўлавериш кўникиб кетган бу нуроний қария керакли пайтда ҳар кимга ана шундай тасалли сўзини айтар. Раҳмат сенга, отахон. Эртами-кечми ҳар кимнинг иши тўшадиган мана шу қўлларинг учун раҳмат. Ўртаниб турган юракка сув сепа биладиган мана шу ҳамдари қалбинг учун раҳмат. Фақат... Ҳамма гап ёмғирда бўлса, яна ақалли уч кунгина онамнинг умри чўзилсаю кейин ёмғир эмас, мутасил тош ёғса ҳам рози эдим...

Бир ҳафта бўлдики, дўстларим, таниш-нотанишлар эшикдан маъюс кириб келишади. Дўстларим жимгина

ўтириб, жимгина чиқиб кетишади. Бошқалар оҳиста сўрайдилар:

— Неча ёшда эдилар?

Мен айтаман... Айтаману ўйлайман: онанинг ёш-қариси бўладими? Меҳронинг ёш-қариси бўладими? Шафқатнинг-чи? Садоқатнинг-чи?

Илгарилари бир ҳақиқатни билардим. Она учун боланинг катта-кичиги бўлмайди. Энди яна бир ҳақиқатни англадим: бола учун ҳам онанинг катта-кичиги бўлмас экан. Она — она экан. Унга бошқа сифат керакмас.

ТУШ

Туш кўрсам, онам чироқ кўтариб юрганмиш. Юзини аниқ кўрмасмишману, аммо қўлидаги чироқ хира нур сочиб турганмиш. “Кўзингга қара, болам, чуқур бор”, дермиш нуқул. Қарасам, чуқур йўқ. Уйғонсам, онам ҳам йўқ...

Баъзан иш билан, баъзан мажлислар билан, гоҳида улфатчилик билан уйга кеч қайтардим. Бир куни Намангандан меҳмонлар келиб қолишди. Уйга боришга кўнмай, ўзимни ресторанга судрашди. Ярим кечагача қолиб кетдим. Уйга қайтганимда кайфим бор эди. Дарвозани онам очди. Совуқда муштдеккина бўлиб дилдираб турибди.

— Шу вақтгача ухламадингизми! — дедим зарда қилиб. — Эшик очишга сиздан бошқа одам йўқми?

Онам маъюс жилмайди:

— Уйку қатта, болам? Ў-ўтирибман.

Эртасига редакцияда навбатчилик чўзилиб кетди. Қарасам, яна онамнинг чироғи ёниқ.

— Нега ухламадингиз?

Онам яна маъюс жилмайди:

— Биласан-ку, жон болам, камуйку бўлиб қолганман.

Мен нодон, онамнинг камуйқу бўлиб қолганига, ярим кечагача юраманми, тонготар қайтаманми, онамниг чирогни мутгасил липиллаб туришига ҳўп қўниккан эканман.

Қайси куни ишдан кейин москвалик меҳмонларни аэропортга кузатиб қўядиган бўлдим. Самолёт кечикиб учди. Ярим кечада уйга қайтсам... ҳаммаёқ жимжит. Ҳамма ўз ороми билан...

Тушимда онам чироқ кўтариб юрганмиш.

ҲАҚҚУШ

Дўстларим: “Ўжуда сиқилиб кетдингиз, айланиб келамиз”, деб тоққа судрашди. Алла-паллагача ўтган-кетгандан гаплашиб ўтирдик. Қизиқ, ҳар гал бош устига босиб тушгудек мағрур қад кериб турган тоғларни, улкан новвот парчасидек қиррадор қояларни кўрганда ҳаёт абадий эмаслигини ўйлайман. Қоронғи осмонда яна ҳам қорароқ соядек қилт этмай турган бу қоялар бизга ўхшаганларнинг неча-нечасини кўрди экан?... Фақат уларнинг тили йўқ...

Кечаси тунаган жойимиз совуқ эди. Анчагача ухлай олмадим. Ташқарида тераклар шитирлайди. Қаердадир, яқин жойда дарё шовиллайди. Бир маҳал қулоғимга дилни орзиқтирувчи мунгли товуш чалинди: “Ҳақ-қу, ҳақ-қу...” Бир зум сукунат тушди-да, анча олисдан яна ўша товуш такрорланди: “Ҳақ-қу, ҳақ-қу...”

Бола эдим, гўдак эдим. Онам ака-укалар ҳақида ғалати бир чўпчак айтиб берган эди. Эмишки, бир замонлар икки ака-ка яшаган экан. Бирининг оти Илҳақ, иккинчисиники Исҳоқ экан. Иккаласи бир-бирини кўрарга кўзи йўқ, жуда ноаҳил экан. Уларнинг қўнглини оламан, деб икки ўртада оналари адойи тамом бўпти. Шунда қодир Худонинг қаҳри келибдию икковининг ҳам кўзини кўр қилиб,

қушга айлантириб қўйибди. Шундагина ака-ука бир-бирини кўрмаса туролмаслигини, бир-бирига керак эканлигини тушунибди. Ўшандан бери иккаласи кечалари бўзлаб бир-бирини чақириб чиқишармишу тополмас эмиш...

Ташқарида ҳамон терак барглари шитирлайди. Дарё шовуллади. Мана шу шовуллаган сукунат ичида дилни титратадиган изтиробли нидо янграйди: “Илҳақ! Исҳоқ!..”

Бечора онам! Ўша изтиробли афсонани айтаётганинда инидан мўралаган қалдирғоч боласидек кўрпадан бош чиқариб ётган беш боланг бир-бири билан иноқ бўлишини шунчалик хоҳлаганмидинг!

...Оналар фарзандлари ҳамиша бирга бўлишини истайдилар. Қисмат эса, уларни қанот чиқариши билан ҳар ёққа учириб кетади. Ҳаёт лоақал шу масалада ҳам оналарга шафқат қилмайди.

ҚАРЗ

Бир куни гапдан-гап чиқиб, ака-укалар оғимга ҳазилашдик:

— Ҳар ой пенсия оласиз. Шунча пулни қаяёққа қўйяпсиз? Сандиққа босяпсизми?

— Сандиқ қатта, болам? — деб кулди онам. — Қарзларим бор. Ўшанга бераман-да.

Акамнинг қовоғи осилди:

— Қарз? Ҳали бировдан қарз ҳам оласизми?

— Э, сенга нима, болам! Менинг ишимга аралашиб нима қиласан?

Кейин гап бошқа ёққа айланиб кетди. Бу суҳбатни бутунлай унутиб юборган эдим. Қайси куни эрталаб ҳовлида айланиб юрсам, қўшнимизнинг етти яшар қизчаси Нилуфар чиқиб қолди. Оппоқ бантик тақиб, атлас кўйлак кийиб олибди.

- Ҳа, Нилу, ясаниб олибсан, меҳмонга кетяпсанми?
- дедим эркалаб.
- Бугун ман туғилдим, — деди у қоп-қора кўзларини пирпиратиб жилмаяркан.
- Ия, юбияр экансан-да, шошмай тур-чи, ҳозир...
- Уйдан бир ҳовуч конфет олиб чиқдим.
- Мана, ўртоқларинг билан е.
- Нилуфар катталардек жиддий бош чайқади:
- Мен ишкалад емайман. Тишим тушган. — Кейин яна ўша жиддий оҳангда қўшиб қўйди: — Бултур пошша бувим менга туфли олиб берувдилар. Туғилганимда. — Қизча ўйланиб қолди. — Кейин-чи, Баҳога уч оёқли велосипед, Бахтига кўйлак...
- Қўлимдан конфет тушиб кетди.

ИККИ АФСОНА

Газетачининг иши бир томондан улоқчи отга иккинчи томондан омон тортадиган отга ўхшайди. Улоқчи отдек манзилга югурадию ер ҳайдайдиган отдек ҳар куни омон тортади...

Навбатчи эдим. Хонада ёлғиз ишлаб ўтирсам, фаррош кампир Вера хола кирди.

— Шу стол сизникими? — деди негадир қовоғини солиб.

— Шу.

— Чекасиэми?

— Чекаман.

— Нега кулни полга ташлайсиз? Кулдонингиз бўлмаса, айтинг, уйдан обкеб берай!

Мулзам бўлдим. Йўқ, йўлакнинг деворида “Фаррош меҳнатини ҳурмат қилинг” деган ёзув илиб қўйилгани

учунгина эмас. Гап шундаки, фаррошнинг иши қанақа бўлишини яхши биламан, ўзимнинг бошимдан ўтган.

Ойим фаррош эди. Шундоқ ҳовлимизнинг ёнида пионер лагери бўларди. Ойим кун чиқмасдан туриб йўлкаларни супурарди. Биз ака-укалар сув сепамиз. Аслида сув сепиш унчалик қийин эмас. Йўлка четидаги ариқчага тушиб ола-сизу алюмин тоғорача билан сепиб ташлайвера-сиз. Кейин ойим бандига узун таёқ боғланган бурган супурги билан супуриб кетаверади. Эрталаб сув муздек бўлгани учун оёғингиз совқотиб “кесилиб” кетади. Аммо гап бунда ҳам эмас. Ҳаммасидан ёмони — тонг отмасдан туриш. Ўзи ярим кечагача “кўча санғиб” роса ҳолдан тоямиз. Энди ширин ухлаб ётганда ойим секин туртади:

— Бўла қол, ўғлим, ҳали-замон кун ёйилиб кетади.

Ўзинг тенги болалар лагерь палаткаларида маза қилиб ухлаб ётганида сен сув сепиб йўлка супуришинг... Нима десам экан... Сал алам қилади кишига. Шунданми, вақти-вақти билан “шайтонлик” қиламан. Гоҳ бошим оғриб қолади, гоҳ оёғим... Ойим негадир кўпроқ мени авайлайди. Ўрнимга ўзим билан бир кўрпада тепишиб ётадиган Абдувоҳид деган ўртоғимми, акамми туриб кетади. Баъзан дадамнинг жаҳли чиқади. “Нима, бунингни бошида шохи борми, ишласин-да”, дейди...

Катта акам институтга кирганида бешинчими-олтин-чими синфда ўқир эдим. Акам студент бўлганидан кейин ойим-нинг касби унга ёқмай қолди. Охири очиғини айтди:

— Ойи, қўйинг энди шу ишингизни...

Ойим уйга толди.

— Нима, ор қияпсанми? — деди бир муддат хомуш ўтиргач. — Мен ўғирлик қилаётганим йўқ-ку, болам. Меҳнатнинг айби борми?

Дадамдан ҳам, акаларимдан ҳам садо чиқмади.

Нимагалигини билмайману, ўша куни негадир қайтадан гўдак болага айланиб қолгандек бўлдим. Кичкинтойлик пайтимда онам бир ёнига укамнинг бешигини қўйиб, бир ёнида мени олиб ётарди.

Қиш кечалари сандалга тиқилиб ётарканман, ялинаман:

— Ойи, чўпчак айтиб беринг.

— Ухла, болам, чарчаганман.

— Айта қоли-и-инг.

— Хўп, кўзингни юмиб ётгин-да, эшит... Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим-қадим замонда...

Гап қаёққа қараб кетаётганини дарров биламан.

— Яна обкашми?

— Йўқ, офтоб...

— Униям айтгансиз-ку.

— Бошқасини билмайман-да...

— Майли, айта қолинг.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда офтоб бўлган экан.

— Шу ўзимизнинг офтобми?

— Ҳа, ўзимизнинг офтоб. Шундай қилиб, офтоб бор экан. Лекин ер юзига сира чиққиси келмас экан. Ҳар куни эрталаб Худога нола қиларкан. Ер юзида ифлос нарсалар кўп, ҳеч кўргим келмайди, дер экан. Тангри уни овутаркан. Сен чиқавергин, ер юзини ифлос нарсалардан тозалайдиган одамлар бор, дер экан. Шунинг учун ким ер юзини тозаласа, ўша энг яхши одам бўларкан.

— Сиз яхшисиз-а? Доим кўчаларни супурасиз-ку.

— Қулоқ сол, ўғлим... Офтоб ҳар куни яна Худога нола қиларкан. Ер юзида ёмон одамлар бор. Уларния кўргим келмайди, дер экан. Тангри уни овутаркан. Сен чиқавергин, қанча кўп нур сочсанг, ер юзида ёмон одамлар шунча камаяди, дер экан.

- Ойи, акам ёмон-а?
- Нега, жиннивой?
- Ҳали ясаган қорбобомни тепиб бузиб ташлади-ку!
- Йўқ, аканг яхши... Ёмонлар бошқача бўлади.
- Қанақа бўлади?
- Катта бўлганинга тушунасан. Бўлди, энди ухла.

Еттинчи лампанинг пилиги пасайтириб қўйилган, уй ичини танчадан чиққан кўмир ҳиди, лампамой иси тутган... Нимқоронғи. Ҳеч ҳам уйқум келмайди.

- Ойи, обкашнияам айтинг.
- Бўлди, ухла...
- Айта қо-ли-и-инг.
- Майли, эшит. Бир бор экан, бир йўқ экан. Қадим замонда бир йигит бўлган экан. Ўзи яхши йигит экану, бир куни онасини хафа қилиб қўйибди.

- Нима қипти?
- Ишқилиб, хафа қилиб қўйибди-да. Эрталаб кўчага чиқса, қўшни кампир икки букилиб обкашда сув олиб кетаётганмиш.

Йигит югуриб бориб кампирнинг қўлидан обкашни олмоқчи бўлибди. Кампир бўлса, раҳмат ўрнига йигитнинг елкасига обкаш билан роса урибди.

- Оғрибдими?
- Ойим жим қолади.
- Нима оғрийди? — дейди анчадан кейин.
- Ўша йигитнинг елкаси-да.
- Оғрибди. — Ойим кулади. Кейин хўрсинади. — “Сен, — дебди кампир йигитга, — бировнинг кўнглини овлашдан олдин ўз онангнинг кўнглини оғритмасликни ўрган”.

- Ўша бола кейин онасини хафа қилмабдими?

— Йўқ, ҳечам хафа қилмабди. — Ойим узоқ жимиб қолади, кейин секин давом этади. — Кўрдингми, одам энг аввало ўзининг яқинларини яхши кўриши керак. Дунёда яхши одамлар кўп. Жудаям кўп. Аммо сен адангни, опангни, акаларингни яхши кўрмасанг...

— Сизниям, — дейман унинг гапини бўлиб.

— Мениям... — дейди онам кулиб. — Мениям яхши кўрмасанг, дунёда ҳеч кимни яхши кўролмайдиган бўлиб қоласан.

— Уйимизниям, — дейман маҳмадоналик қилиб.

Ойимни жаҳли чиқмайди.

— Уйимизниям, — дейди маъқуллаб. — Ўз уйимизни яхши кўрмасанг, юз қаватли уйларниям яхши кўролмайсан.

— Энди чакка ўтмайдими, ойи?

— Томданми? Аданг тузатиб тушдилар-ку. Энди ўтмайди.

Сукунат чўқади. Хаёл сураман. Юз қаватли уй қанақа бўлишини ўйлайману сира кўз ўнгимга келтиролмайман.

— Ойи, — дейман секин. — Тошкентда юз қаватли уй борми?

— Йўқ.

— Тошкент энг катта шаҳарми?

— Энг катта шаҳар.

— Ундан каттаси йўқми?

— Бўлса бордир. Сен ўша шаҳарларни яхши кўриш учун Тошкентни яхши кўришинг керак. Тошкентни яхши кўриш учун ўзимизнинг Дўмбрободни яхши кўргин, хўпми?

— Хўп. Нега?

— Катта бўлганингда тушунасан. — Ойим пешонамни силайди. Негадир хўрсинади.

Бутунлай уйқум ўчиб кетади.

- Ойи, — дейман яна. — Дарё каттами, денгизми?
- Денгиз.
- Дарё-чи?
- Уям катта.
- Ўзимизнинг Қонқусдан ҳам каттами?
- Катта.
- Хўжа айтадики, Чирчиқда дарё бормиш...
- Ойим кулади.
- Энди ухла, болам.
- Уйку қаёқда? Нукул дарёларни ўйлайман.
- Ёзда-чи, — дейман эсимга тушиб, — Вали Қонқусда оқиб кетай деган. Акам олиб чиққан!
- Барибир, — дейди ойим ўйчан оҳангда. — Қонқусниям яхши кўргин.
- Нега?
- Нега деганда, Қонқус ўзимизнинг анҳор. Ундан ўзимиз сув ичамиз.
- Ўшанақа қилсам, бошқа дарёларниям яхши кўриб қоламан-а?
- Ойим тагин кулади.
- Албатта.
- Кучугимниям яхши кўрай-а?
- Яхши кўргин, ўғлим.
- Ойи, Адҳам жинни-а?
- Нега?
- Кеча-чи, мушукни муз билан урди. Мушук чўлоқ бўлиб қолди.
- Жониворларга озор бериб бўлмайди, болам. Бўлди, энди ухлаймиз.
- Хўп... Катта бўлсам, ка-а-атта шаҳарларга бораманми?

— Борасан, ўғлим, борасан. — Ойим секин-секин мудраб кетади.

Нимқоронғи шифтга тикилиб ётганча хаёл сураман. Гоҳ катта шаҳарларга бориб қоламан, гоҳ дарёларда сузаман. Бешик ғичирлайди. Укам йиғлай бошлайди. Ойим дарров уйғонади. Бешикни оҳиста тебратиб, алла айтади. Ойим укамга алла айтадию оҳангига мен ухлаб қоламан...

Ҳақиқат ҳавога ўхшайди. Нафас олиб турасизу ўзини кўрмайсиз. Ўйлаб қарасам, ойим гўдаклигимда қайта-қайта айтиб берган мана шу икки афсона ҳаётдек оддий, ҳаётдек чуқур ҳақиқат экан.

ГИЛАМ ПАЙПОҚ

Ҳар йили дам олишга борганимда онамга гилам пайпоқ олиб келаман. Кавказ томонда кўп бўлади. Жуба дейишади, жураби дейишади. Ойим худди ноёб нарсага эга бўлгандек, узундан-узоқ дуо қилади. Шундоқ меҳрибон ўғли борлигини айтиб қўшниларга мақтанади. Унинг оёғи касал. Салқин тушиши билан шишиб кетади, оғрийди.

Қўни-қўшнилар аҳвол сўраса, уларниям, ўзиниям юпатади.

— Ҳа, энди кексалик-да, ўргилай.

Лекин онамнинг оёқ оғриғи фақат кексалиқдан эмас. Буни бошқалар билмаса ҳам, мен биламан. Яхши биламан.

Болалигимда кўп касал бўлардим: қизамиқ, кўкйўтал, безгак... Шунинг учун ошхонадаги михда кўк қарғанинг патидан тортиб, гултожихўрозгача илиғлик турарди... Айниқса, томоқ оғриғи ёмон қийнайди. Оёғим захга тегиши билан томоғим оғришга тушади. Оёқ билан томоқнинг нима алоқаси борлигини ҳалиям тушунолмайман.

Ўшанда неча ёшлигим эсимда йўқ. Бироқ жуда кичкина эдим. Бир куни акаларим билан яхмалак ўйнаб терлаб кетдим. Терлаб туриб муз едим. Кечқурун иситма кўтарилди. Қув-қув йўталаман. Ойим томоғимни аччиқтош билан чайиб кўрди, бўлмади, туршак қайнатиб сувини ичирди, бўлмади... Охири томоғим хиппа бўғилиб қолди. Оғриқни сезмайману нафас олишга қийналаман. Ҳушимдан кета бошлаганимни эс-эс биламан. Қулоғим остида онамнинг чирқиллаб йиғлагани, ҳадеб бир гапни қайтараётгани эшитилади:

— Вой, энди нима қиламан! Вой, болам ўлиб қолади!

Кейин мени шоша-пиша кўрпачага ўради. Бир маҳал онамнинг қўлида кетаётганим эсимда бор. Гупиллатиб қор ёғаётганини ҳис этиб турардим, бироқ юзимга қор тушмас эди. Онамнинг иссиқ нафаси урилиб турар, у сирғаниб-сирғаниб борар, оғир ҳансирар эди.

Хира чироқ милтираб турган аллақандай уйга кирдик. Кўз ўнгим яна қоронғилашиб кетди. Ойим ҳамон чирқиллайди.

— Ўлиб қолади! Болагинам ўлиб қолади!

— Ваҳима қилманг, пошша, дардни берган Худо давосиниям беради.

Бу Ҳожи бувининг овози эканини ғира-шира идрок этдим.

Ҳожи буви бошимни тиззасига қўйиб чалқанча қилиб ётқизди. Дока ўралган бармоғини оғзимга тикди. Кўнглим ағдарилиб, типирчилаганча йиғлар, аммо Ҳожи бувининг қўлидан чиқиб кетолмасдим. У томоғимга нимадир қилди. Дод солиб қўлини тишлаб олдим. Қизиқ, бирпасдан кейин аҳволим енгиллашди. Кўзимни очсам, Ҳожи буви жилмайиб турибди.

— Нега тишлайсан, кучуквой? — деди бошимни силаб.

Кейин тепамга ойим энгашди. У ҳамон ҳансирар, сочлари тўзиб кетган, юзи жикқа ҳўл эди.

Бирпасдан кейин қаддимни ростлаб, танчага оёғимни тиқиб ўтирдим. Ҳожи буви аллақандай тахир суюқлик ичирди. Кейин ойимга қарадию бирдан хитоб қилди.

— Вой пошша-а-а! Нима қилиб қўйдингиз, тамом бўпсиз-ку!

Ойим талмовсираб, гоҳ менга, гоҳ Ҳожи бувига қарар эди.

— Оёғингиздан айрилибсиз-ку! — деди Ҳожи буви бошини чайқаб. — Шу аҳволда қандоқ келдингиз?

Кавшандозда турган ойимнинг калишини энди кўрдим. Калишнинг ичи қорга тўла эди.

— Сарпойчан келавердингизми?! — деди Ҳожи буви ҳамон ўша ваҳимали оҳангда. — Энди нима қиласиз? Қарғанинг миясини чақиб сурмасангиз, чўлоқ бўлиб қоласиз.

Ойим танчадан оёғини чиқарди. Иккала оёғи қипқизил гўшт бўлиб кетган эди.

— Совуқ егани йўқ, — деди секин. — Қайтага исиб кетди. Қорда ўзи исиб кетаркан.

Ҳожи буви унинг оёғини уқалаб кўрди.

— Сезяпсизми?

— Нимани? — деди ойим оёғига эмас, менга қараб.

— Қўлимни сезяпсизми?

Ойим индамай бош чайқади-да, пиқиллаб йиғлаб юборди.

... Эртасига у ётиб қолди. Узоқ ётди. Дадам бир жойдан қарға отиб келди. Ҳожи буви қўлидан келганча доридормон қилди... Кейин ойим тузалди. Бироқ салқин тушиши билан оёқлари шишиб, азоб берадиган бўлиб қолди...

Ҳар йили дам олишга борганимда онамга гилам пайпоқ олиб келардим. У худди ноёб нарсага эга бўлгандек,

узоқ дуо қилади, бирпасда ҳамма қўшиларга кўз-кўз қилиб чиқади, шундоқ «меҳрибон» ўғли борлигини айтиб мактанади. Шунда қор гупиллаб ёғиб турган мудҳиш кеча, онамнинг қип-қизил гўштга айланиб кетган оёқлари кўз ўнгимга келадию индамай чиқиб кетаман.

ЭНГ ОФИР ГУНОҲ

Куз кирганини қишлоқ боласининг қўлидан билса бўлади. Ёнғоқ ҳали “паққа” бўлиб ажралмасдан туриб, дарахтга тармашиб кетамиз. Хом ёнғоқнинг пўстини тозалаш осон эмас. Ғадир-ғудир гишт топиб, ишқалайверасиз, ишқалайверасиз. Охири сап-сариқ ёнғоқ ажралиб чиқади. Аммо қўлингиз ҳам хина қўйгандек сарғайиб кетади. Лой билан минг марта ишқалаб ювсангиз ҳам фойдаси йўқ. Пишмаган ёнғоқнинг битта яхши томони бор: офир бўлади. Учи билан дум томонини яхшилаб ишқалаб ёғласангиз, золдирдек сип-силиқ соққага айланади. Ана ундан кейин “соққа қувар” ўйнайверасиз. Соққа қанча кичкина бўлса, шунча яхши. Манаман деган ёнғоққа қарс этиб уриладию ўзига унча-мунча ёнғоқ тегмайди. Тупроқ орасига яшириниб ётаверади. Ўйин-ку ўз йўлига. Ёнғоқнинг яна битта фазилати бор: қоринни тўқ тутади. Тўрттасини еб олсангиз, ярим кун кекириб юрасиз.

... Энди ўйлаб қарасам, ўша, уруш энди тутаб, офирчиликнинг заҳри кетмаган йилларда яхшиям мева-чева бўлган экан. Одамларнинг жонига шу ора кирган эканда. Эрта кўкламда сумалак, кетидан исмалоқ, кейин қарабсизки, тут пишади. Эрмон буванинг тути! Майиз дейсизми, шинни дейсизми, ҳаммаси тутдан бўлади. Бундан кейин олма, узум, кузда ёнғоқ. Ҳам овқат, ҳам ўйин.

Бир куни Хўжа, Той, Вали тўртовлашиб роса соққа қувар ўйнадик. Жимитдеккина соққам билан бир дўппи ёнғоқни ютиб олдим. Ўйинга жўрабошимиз ҳам аралашган эди, уям бир чўнтак ёнғоғидан айрилди.

Кечқурун оғзим қулоғимга етгудек бўлиб бир дўппи ёнғоқ кўтариб келдим. Қарасам, ошхона томондан гуп-гуп этган товуш келяпти: ойим ўғирда толқон қияпти.

Нима учундир онам тез-тез толқон қиларди. Сабабини кейин тушунганман. Нон кўплиги учун эмас, камлиги учун толқон қилишаркан. Толқон тўйимли бўлади. Икки қошиқ еб, устидан олма чой ичсангиз, дарров нафсингиз қонади.

Ёнғоқни кўтариб ошхонага кирдим у дўппини узатдим.

— Қаёқдан олдинг? — деди ойим кўзимга тикилиб.

— Ютдим. Манг, толқонга солинг.

Биламан, ёнғоқли толқоннинг таъми бошқача бўлади. Ёғ мазаси келиб туради.

Онам дўппи тўла ёнғоқни қўлимдан олиб, елкамга қоқди:

— Бор, сабр қилиб тургин, ҳозир ёнғоқ толқон қилиб бераман.

Супадаги хонтахта олдига бориб ўтирдим. Дастурхонда тўнкариб қўйилган иккита пиёла билан чойнақдан бўлак нарса йўқ эди. Зум ўтмай ойим бояги товоқда толқон кўтариб келди. Бир қошиқ толқон ейишим билан тўсатдан соққам эсимга тушиб қолди. У чўнтагимни қарайман — йўқ, бу чўнтагимни қарайман — йўқ.

— Нима бўлди? — деди ойим типирчилаётганимни кўриб.

— Соққам қани?

— Қанақа соққа?

— Ютадиган соққам!

Бирдан кўнглимга ғулғула тушди. Ойим соққамниям қўшиб чақиб қўйган бўлса-я!

Оғзимда толқон билан ошхонага югурдим. Бир чеккада яримта гишт, ёнида теша ётибди. Пўчоқлар орасини титкилаб, ютадиган соққамнинг ялтироқ пўчоғини топдим. Аламимдан чинқириб юбордим:

— Соққамни нима қилиб қўйдингиз?

Супа томондан онамнинг овози келди:

— Нима бўпти?

— Нима қилдингиз? — дедим алам билан. — Соққамни нима қилиб қўйдингиз?!

Ойим секин тепамга келди.

— Мана, — дедим пўчоқни кўрсатиб. — Соққамни чақиб қўйибсиз-ку!

Ойим негадир кулди:

— Қаёқдан биламан. Қўй, болам, аканг бошқасини топиб берар.

Ойимнинг кулиши баттар алам қилди.

— Керакмас, керакмас! — дедим оёғимни типирлатиб. — Ютадиган соққам эди.

Ойим бошимни силади.

— Билмабман-да, ўғлим. Ўзинг дўпписи билан бердинг. Юр, чойингин ич! — У қўлимдан тутиб яна супага олиб чиқди. Олдимга толқонли товоқни суриб қўйди. — Ўтир, овқатланиб ол. Қорнинг очиб кетди-ку!

Товоқни нари сурдим.

— Емайман!

Ойим товоқни яна мен томонга сурди.

— Ол, болам, ширин бўпти.

— Керакмас! Керакмас! Керакмас! — Товоқни қўлим билан бир урган эдим, учиб аввал супага, ундан ерга

тушди. Толқон ер билан битта бўлиб сочилди-да, тупроққа қоришиб кетди.

Бирдан ойимнинг кўзида ғазаб чакнади. Шاپалоғини ёзиб қулоқ-чақкамга яқин келтирди. Қўрқувдан кўзимни юмиб олдим. Йўқ, урмади. Бироқ лаби титраб пичирлади:

— Нон-ку, бу, аҳмоқ! Гуноҳ бўлади-ку!

У секин ерга тушди. Сочилган толқонни кафти билан сидирган эди, тупроқ аралашиб чиқди. Онам бошини кўтариб менга қаради. Кўзларида алам, таъна бор эди.

Бирпасдан кейин опам, акаларим дастурхон атрофида йиғилишди. Ҳар биттасига ярим қошиқдан толқон ё тегди, ё тегмади. Кейин дадам келди, ойим ошхонадан буғи чиқиб турган бир лаган лавлаги кўтариб чиқди. Лавлаги ширин нарсаяу ҳар куни егандан кейин жонга тегди. Барибир нон эмас.

— Толқон қилмадингми? — деди дадам бир бўлак лавлагини пуфлаб-пуфлаб ер экан.

Қўрқув ичида ойимга қарадим.

— Қилувдим, — деди у секин.

— Қолмадими?

— Уғир ўлгур ағдарилиб кетди, — деди онам айбдор оҳангда.

— Нима? — дадам лавлаги бўлагини қўлида тутганча жаҳл билан онамга қаради.

— Тўкилиб кетди, — деди ойим бошини қуйи солиб.

— Падарингга лаънат! — деди дадам секин, аммо таҳдидли оҳангда. — Кап-катта хотин увол қилиб ўтирсанг. Билиб қўй, нон кўр қилади сени! — У шаҳд билан ўрнидан турди-да, бир ҳатлаб супадан тушди. Тез-тез юриб кўчага чиқиб кетди.

Мен ойимга қарадим. У бўлса ҳамон бош кўтармай ўтирар, кўзларида изтироб бор эди.

БОЛА ЙИҒИСИ

Онамнинг жаҳли чиққанини камдан-кам кўрардим. Аммо бу гал жуда қаттиқ аччиқланди. Опамникига кетаётган эдик. Тор кўчага бурилишимиз билан йиғи овози эшитилди. Кўча четида уч ёшлардаги бола ерга думалаб тажанглик билан чинқирар, оппоқ кўйлаги, иштончаси қора тупроққа беланган эди.

— Машинани тўхтат, ўғлим, — деди онам хира тортган кўзларини ўша томонга тикиб.

— Нима эди?

— Тўхтата қол, болам, — дея онам маъюс жилмайди. Иккиланиброқ тўхтатдим.

Онам инқилаб-синқилаб эшикни очиб тушди. Увишган оёқларини уқалаганча оқсоқлана-оқсоқлана орқага, бола йиғлаётган томонга қараб кетди. Мен ҳам беихтиёр эргашдим. Бола ҳамон ерга думалар, ҳар думалаганда қулоқни тешиб юборгудек чинқирар эди. Унинг тепасида ўзи ҳам ўпкасини аранг босиб турган ёшгина жувонга энди эътибор бердим.

— Жинни бўлиб қолган бу, — деди жувон йиғламоқдан бери бўлиб. — Морозний обер, деди. Олиб берсам, бунақа қиялпти.

Бола ҳамон чинқириб йиғлар, хархаша қилар эди:

— Иссиқ манож! Иссиқ манож оберинг!

— Унақасини қаяқдан топаман! — Жувоннинг тоқати тоқ бўлди шекилли, думалаётган ўғлини ердан юлқиб кўтарди. Орқасига бир-икки шапатилади.

— Ҳой, қизим, бола-я бу, бола-я! — Онам чумчукдек чирқилаб жувонга ёпишди. — Кел, жоним, — деди болани бағрига босиб. — Кела қол, ўзим сенга иссиқ морозний олиб бераман.

Бола йиридан тўхтамади. Аммо аввалгидек типирчиламасди. Унинг шунчалик жаҳлини чиқарган “совуқ ма-нож” оқиб кўйлакчасининг олдини шалаббо қилган, бошдан-оёғигача лой эди.

— Нимага қараб турибсан? — деди онам менга тўсатдан. — Ё сен ҳам боламисан? Бор, олиб кел машинангни. Ҳозир у-утага борамиз. Ди-дитга тушамиз-а?

Ростини айтсам, болани шу аҳволда машинага ўтқазгим келмади. Чет элдан келтирилган янги паролон филоф олган эдим. Ҳаммасини расво қилиб юборади энди. Ноилож машинани тислантириб олиб келдим, қовоғимдан қор ёғаётганини ўзим ҳам сезиб турардим.

Онам ёнига ўтирган жувонга тушунтирди:

— Бунақада бола хуйли бўлиб қолади, қизим. Алдаб-сулдаб овутинг-да. Ана, ди-дитга тушдик.

Бола энди йиғламас, аммо ўпкаси тўлиб тўхтовсиз ҳиқиллар эди.

— Қаёққа кетаётган эдинглар, ўргилай? — деди онам аёлни ҳам юпатувчи оҳангда.

Мени она-боланинг қаёққа бориши эмас, ўриндиқнинг қанча жойи лойга белангани кўпроқ ўйлантирарди.

Аёл чимирилиб ўтирганимни сездим шекилли, хижолат чекиб шоша-пиша қўл силтади.

— Мана, келдик. Раҳмат. Шу ерда троллейбусга чиқамиз. — У овуниб қолган ўғилчасини кўтариб шоша-пиша машинадан тушди. — Катта раҳмат, барака топинглар.

Қарасам, худди ўзим ўйлагандек: ўриндиқнинг ярми лойга беланибди.

— Қизиқсиз, — дедим жаҳлимни босолмай, — ҳамманинг ишига аралашаверасизми?

— Нима ҳамманинг иши?

— Бировнинг боласи бўлса... Йиғласа, сизга нима? Йиғлаб-йиғлаб овунади.

— Нимага бировнинг боласи бўларкан! — Тўсатдан онамнинг жаҳли чиқиб кетди. — Йиғлаб турган боланинг бегонаси бўладими? Уялмайсанми шунақа дегани? Йиғлаб турган норасидага раҳми келмаган одам — одамми?

Индамадим. Аммо бари бир ўшанда онамни ноҳақ ҳисоблаган эдим. Йўқ, чамамда, оналарнинг биз тушунмайдиган, бизнинг ўлчовимизга сиғмайдиган ўз олами борга ўхшайди.

ХИЁНАТ

Ҳали мактабга қатнамасдим. Маҳалламиздан икки чақиримча нарида аллақандай болалар уйи бор эди. Катта болаларнинг айтишига қараганда, ўша ерда тез-тез кино бўлиб тураркан. Бир куни акаларим қўшни болалар билан пичир-пичир қилишаётганини эшитиб қолдим:

— Эшитдингларми, бутун кино келармиш.

— Уруш кино экан.

Акаларим кинога борса, мен қараб турармидим.

— Мен ҳам бораман, — дедим қайсарлик билан.

— Бўпти, борасан. Айтган ишларимизни ҳаммасини қилсанг, оборамиз.

Шу куни нима юмуш буюришса, оёғим олти, қўлим етти бўлиб югуриб юрдим. Ёнғоққа боғлаб қўйилган эчкини икки марта суғордим, ҳовлидаги супага тўшалган бўйра устига ёйилган туршакларни қуш таламасин деб қўриқлаб ўтирдим... Ҳатто рогаткамнинг резинкасини узиб, укамга ишгонбоғ қилиш учун бердим.

Кечқурун қулоғимни динг қилиб турган эдим, кўчада қўшни болалар чақириб қолишди. Акаларимга эргашиб

югурдим. Акамнинг Дамин деган ўртоғи мени кўриб сўради:

— Сен қаёққа?

— Кинога! — дедим ишонч билан.

Дамин ўйланиб қолди.

— Бўлмаса, ботинкангни кийиб чиқ, — деди оёғимга қараб.

Ҳаммамиз ялангоёқ эдик.

— Ботинкани нима қиламан?

— Девордан ошиб тушамиз, билдингми! — Бирдан Даминнинг жаҳли чиқиб кетди. — Қоровул қувласа, янтоқзордан қоча оласанми? Чоп, кийиб чиқ! Биз кутиб турамыз.

Отилиб ҳовлига кирдим.

Ойим чўнқайиб ўтириб, эчки соғаётган экан. Ўтирган жойида шу саратонда ботинка нимага керак бўлиб қолганини суриштирди.

— Керак! Керак! — дедим нафасим тикилиб. Ойимнинг жавобини ҳам кутмай бостирмага югурдим. Эски лаш-лушлар қалашиб ётган сандиқни кавлаштириб, пош-наси қийшайиб кетган ботинкамнинг бир пойини топдим. Аксига олиб иккинчиси йўқ эди. Ҳаммаёқни ағдартўнтар қилиб ташладим. Мана, ниҳоят иккинчиси ҳам топилди. Икки пой ботинкани икки қўлимда ушлаганча кўчага чопдим. Чиқсам... Акаларим ҳам, болалар ҳам йўқ. Мени кутишга ваъда берган Дамин ҳаммани бошлаб кетганини тушундим. Ялангоёқ тупроқ сачратганча катта кўчага югурдим. Йўқ, ҳаммаёқ жимжит эди...

Ҳовлига қайтиб кирдим у ботинкаларни ерга улоқтирганча йиғлаб юбордим. Илгари ҳеч қачон бунақа алам билан йиғламаган бўлсам керак, ойим қўрқиб кетди.

— Нима бўлди? — деди тепамга келиб.

— Мени алдашди!

— Ким, нимага?

— Алдашди! Алдашди! — Бошқа гап айтолмасдан нукул шу сўзларни қайтарар, ер тепиниб йиғлар эдим. — Алдашди! Алдашди!

Ойим сут ҳиди анқиб турган қўллари билан пешонамни силади.

— Қўявер, ўғлим. Баъзан шунақаси ҳам бўп туради.

— У бир зум жимиб қолди-да, секин қўшиб қўйди: — Фақат ўзинг бунақа қилмагин, хўпми?

...Тўртинчи синфда ўқиётганимда яна бир воқеа бўлди. Бир синфда ўқийдиган, бир партада ўтирадиган ўртоғим бор эди. Унинг дадаси урушдан қаҳрамон бўлиб келган, ўзининг оти ҳам Қаҳрамон эди. Отаси қаҳрамон бўлгани учунми, ўқитувчилар уни яхши кўришарди. Мактабимиз ҳовлисида ёнғоқ кўп бўларди. Катта танаффусда ўқитувчиларнинг кўзини шамғалат қилиб, ёнғоқ қоқардик. Фақат иссиқхона ёнидаги ёнғоққа кесак отишга ҳеч ким журъат қилмас, ойна синса, оқибати яхши бўлмаслигини билардик. Бир куни катта танаффусда Қаҳрамон ўша ёққа бошлаб қолди.

— Қўйсанг-чи, — дедим унинг қўлидан тортиб. — Теплицанинг ойнаси синади.

— Шунақа кўрқоқмисан! — Қаҳрамон кулди. — Бундай қиламиз. Сен қараб турасан. Мен қоқаман. Ўқитувчи кўриниб қолса, ҳуштак чаласан.

Ёнғоқ, ҳеч қоқилмагани учун бўлса керак, гуж-гуж бўлиб ётарди. Қаҳрамон бир кесак отгандаёқ ўнтачаси дув этиб тўкилди. У икки чўнтагини тўлдириб олди-да, каттароқ кесакни олиб, яна отди. Бу сафар мўлжали хато кетди шекилли, қарс этган товуш эшитилди. Теплица ойнаси чил-чил синди. Нима бўлганини англаб

етгунимча, Қаҳрамон лип этиб ғойиб бўлди. Шу пайт биров қўлимдан маҳкам ушлаб тортди. Қарасам, синф раҳбаримиз. Мактабдаги энг баджаҳл ўқитувчи шу эди. Қўрқиб кетдим.

— Нима қилдинг? — деб сўради у дарғазаб бўлиб.

— Ҳеч нима, — дедим товушим титраб.

У қўлимни қўйиб юбормай, судраб кетди. Ўқитувчилар хонасига олиб борса керак, деб баттар қўрқиб кетдим. Бироқ у идорага эмас, синфимизга етаклаб кирди. Қий-чув қилаётган болалар бир зумда жимиб қолишди. Ўқитувчи парталар орасидан етаклаб ўтиб мени доска олдига турғазиб қўйди. Секин Қаҳрамонга қарадим. Бегуноҳгина бўлиб деразага қараб ўтирибди.

— Ўртоқларингни олдида айт! — деди синф раҳбаримиз дона-дона қилиб. — Ҳозир нима қилдинг?

— Ҳеч нима, — дедим ерга қараб.

— Теплицани ким синдирди?

— Билмайман.

— Билмайсанми? — Ўқитувчи қаҳр билан овозини баландлатди. — Бўлмаса, Пушкин тош отдимиз?

Томоғимга бир нима тикилиб турар, гапирсам йиғлаб юборишимни билар эдим.

— Ким?! — деди ўқитувчи баттар ғазабланиб.

Лабимни тишлаганча бош чайқадим.

— Мана бу, — деди у бармоғини менга нуқиб, — қилғилиқни қилиб қўйиб, тоняпти. — Унинг овози бирдан пасайди. — Болалар, унинг ёнғоққа тош отганини ҳеч ким кўрмадимиз?

Илтижо билан ўртоқларимга қарадим. Ҳамма жимжит эди.

— Сен-чи? — деди ўқитувчи овози товланиб. — Сен ҳам кўрмадингми, Қаҳрамон?

Қаҳрамон секин ўрнидан турди.

— Кўрдим, — деди минғиллаб. — Ўзи отди.

Кўз ўнгим қоронғилашиб кетди. Унинг нима деяётганини яхши эшитмасдим. Фақат битта гап қулоғим остида жаранглаб турарди: “Кўрдим, ўзи отди”.

— Хайрият! — ўқитувчи бош силкиди. — Орангларда ҳеч бўлмаса битта мард бор экан. Ўтир, Қаҳрамон. — У менга юзланиб давом этди. — Сен ёлғончисан! Ёлғончи бўлганинг учун қўрқоқсан. Даданга бориб айт, ҳозироқ ойнани жойига келтириб қўйсин.

Кўзимга ёш қуйилиб келар, бутун синфга, бутун мактабга эшиттириб ҳайқиргим келарди: “Мен эмас, ўзи отди, ўзи синдирди! Ишонмасанглар чўнтагини қаранглар!” Шундай дегим келардию негадир овозим чиқмасди. Синфдан отилиб чиқиб кетдим. Кўчага чиққандан кейингина йиғлаб юбордим. Уйга келиб энтика-энтика ҳаммасини ойимга айтиб бердим. Ойим бошимни силаганча, оҳиста юпатди:

— Қўявер, ўғлим. Баъзан шунақаси ҳам бўлади. Фақат ўзинг унақа қилма. Кўрдингми, ёлғон гапиргани учун ўртоғингни ёмон кўряпсан. Агар ёлғон гапирсанг, сениям ҳамма ёмон кўриб қолади.

...Студент эдим. Фариштадек гўзал, фариштадек покиза бир қизни севиб қолдим. Ой сутдек ёруғ нур сочган оқшомлари узоқ сайр қилардик. Бизнинг “ўз” хиёбонимиз, “ўз” анҳоримиз, “ўз” скамейкамиз бор эди. Кейин... негадир у мендан ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди. Хаёл суради, кўзини яширади...

Айбим нималигини билолмасдим. Ҳасратимни энг яқин дўстимга айтардим. Дўстим билан танаффус пайтлари

тўрт тийинлик гўмани бўлишиб ердик. Пахтага, ҳашарга чиққанда, бир косада шўрва ичардик, бизникига келганида бир кўрпада ётардик. Дўстим онамни “ойи” деб атар эди. Ойим ҳам уни “бешинчи ўғлим”, дерди. Шундай қилиб, ҳамма сирларимни шу дўстимга айтардим. Дўстим ишнинг кўзини биладиган йигит эди. “Қўяверинг, — дерди у юпатиб, — қизларнинг шунақа ноз-фироғи бўлади. Нимага ноз қилаётганини ўзиям билмайди. Сиз индамай юраверинг, бир куни ўзи бош эгиб келади...” Дўстим тўғри айтарди. Мен энди оқшом сайллари ўрнига кутубхонада ўтирадиган бўлдим.

Имтиҳонлар яқинлашиб қолган эди. Бир куни қироатхона ёпилгунча ўтирдим. Кўчага чиқдим уша ўзимизнинг хиёбондан ўтгим келди. Илиқ ёз оқшоми эди. Осмонда тўлин ой покиза нур сочар, юлдузлар хушчақчақ порлар, боғ устида шабада шодон шивирлар эди. Сув бўйидаги ўзимизнинг скамейкага яқин келдим. Келдим жуда таниш, жуда жарангдор кулгини эшитиб, таққа тўхтадим. Бу кулгини бир чақирим наридан ҳам танир эдим. Ичимда бир нима узилиб кетгандек бўлди. Худди ўша жойда, яқиндагина мен билан ўтирган скамейкада ўша қиз ўтирарди. Менинг ўрнимда эса... дўстим ўтирар, қизнинг елкасидан қучиб, кўксига тортар, қиз эса ундан ўзини олиб қочгандек бўлар, менинг бағримда қандай эркаланган бўлса, унинг қучоғида ҳам шундай ғамза билан жилпанглар эди... Одам бир йўла ҳам муҳаббатидан, ҳам дўстидан айрилиб қолса оғир бўларкан... Уйга қайтдим ҳовли ўртасидаги супага мук тушиб ётиб олдим. Ҳозир ҳеч кимни, ҳатто онамни ҳам кўришга кўзим йўқ эди. Анча ётдим. Бир маҳал кўча эшик томонда дўстимнинг овози келди:

— Ассалому алайкум, ойи!

Ғазабдан бутун вужудим қалтирар, аммо ўрнимдан туролмас, ойимнинг у билан айланиб-ўргилиб кўришганини эшитиб ётар эдим.

Кейин унинг хушчақчақ товуши эшитилди:

— Ия, бизнинг ўртоққа нима бўлди?

Билмайман, сакраб туриб башарасига мушт туширдимми ё устимга эгилганида уриб юбордимми... Шуниси эсимдаки, у сўлаги сачраб кетган лабини артиб қандайдир ғайритабиий, беҳаё илжайди-да, индамасдан чиқиб кетди. Нарироқда ойим карахт бўлиб турарди. Негадир мадорим қуриб яна ётиб олдим. Осмонда хоин ой кезар, беҳаё илжайганча ҳаром нурини сочар, хиёнаткор юлдузлар хоинларча кўз қисишар, хиёнаткор шамол хоинона қиқир-қиқир кулар эди.

Бир маҳал тепамга онам келди. Ўзимни ухлаётганга солиб кўзимни чирт юмиб олдим. У анчагача ёнимда ўтирди-ўтирди-да, секин пичирлади:

— Қўявер, ўғлим, баъзан шунақаси ҳам бўлиб туради. Фақат сен...

Ғапининг давомини эшитмадим. Эшитишни хоҳламасдим ҳам. “Нима мен?! — дедим хаёлан хитоб қилиб. — Мен нима қилай? У кўзинг бу кўзингни ўяман деса, энг сирдош кишилариинг хиёнат қилса, дўстинг хиёнат қилса, нима қилиш керак?! Биров хиёнатни шунчаки касбга айлантириб олгани учун, биров ишини битириб олиш учун, биров ҳасад қилгани учун хиёнат қилаверадими? Шунинг учун бу дунёни ёлғончи дунё дейишадими? Ундай бўлса, яшашнинг нима маънисини қолди?! Қани айтинг, нимага ишониш керак, кимга ишониш керак?”

Юрагим гурсиллаб урганча хаёлан шундай деб ҳайқирдим. Бироқ вужудимни ўртаган саволларга жавоб тополмасдим. Онам эса жимгина пешонамни силаб ўти-

рар, қўллари билинар-билинемас титраётганини сезиб турардим. Шунда тўсатдан яна ёш болага айланиб қолдим. Ўшанда акамнинг ўртоғи алдаб кетганида, синфдош ўртоғим тўхмат қилганда... онамнинг юпатишларига овунгандек... Қалбимнинг зулмат босган қайсидир бурчагида ожиз, аммо ишончли бир нур йилт этди. “Онанчи, онанг ҳеч қачон хиёнат қилдими сенга! Бирон марта, ақалли бир марта хиёнат қилдими? Ҳар ким ҳар кимнинг кўзига чўп солиши мумкин, ҳар ким ҳар кимга хиёнат қилиши мумкин. Фақат она ўз боласига ҳеч қачон хиёнат қилмайди. Эҳтимол, инсон ҳаётининг шунча йиллардан буён давом этиб келаётгани шундандир”.

Онамнинг билинар-билинемас титраб турган қўллари-ни тутдиму секин лабимга босдим.

СУРАТ

Дунёнинг ишлари доим шошилишч. Одатдагидек тик турганча нонушта қилаётган эдим. Онам одатдагидек кистарди:

- Ўтирсанг-чи, болам. Бирпас ўтиргин.
- Бўлди, кетдим.
- Шошма, болам. — Онам кўзимга одатдагидан бошқача, қандайдир мунг билан термилди. — Гап бор.

Типирчилаб соатга қарадим: ҳали бензин олиш керак, ишга бориш керак, кейин наشريётга ўтиш...

- Нима эди?

Онам кўзимга ҳамон маъюс термилиб ўтирарди.

- Сураатга тушайлик, — деди тўсатдан.

Ажабландим.

- Нега?

- Яқинда мен ўламан.

Онам бу гапни худди: “Қўшниникига чиқиб келаман”, дегандек оҳангда айтди. Кулиб юбордим.

— Қўйсангиз-чи, ойи.

Шундай дедим-да, чиқдим кетдим.

Орадан икки ҳафта ўтдию... Кечалари уйғониб кетаман, ўйлайман. Ўйлайман: сен номард, сен аҳмоқ, нимага, нимага ўшанда кулдинг? Суратга тушишга вақтинг йўқмиди? Керак бўлса топасан-ку! Китоб учун, журнал учун, иш устида, боғда, кўчада... Нима, сен киноюлдузмисан? Жаҳоншумул шахсмисан? Ана, бир даста суратинг ётибди. Ҳар хил. Ҳар ерда... Фақат... Онанг билан тушган суратинг йўқ!

КИТОБ

Бугун китобим чиқди.

Ҳар гал янги китобим чиқиши билан биринчи нусхасини онамга атар эдим. Ҳар гал бир хил сўз ёзиб берардим: «Биринчи ўқитувчим — онамга!» Онам китобни кўриши билан кўзлари қувончдан порлаб кетар, узундан-узоқ дуо қилар, пешонамдан ўпиб, яккаш битта гапни такрорлар эди:

— Сен менинг суянган тоғимсан, ўғлим...

Кейин худди биров олиб қўядигандек, китобни ёстиғининг тагига яширарди. Шунда мен китобим чиққани учун ўзимдан кўпроқ онам қувонганини билиб турардим.

Бир куни маҳалланинг нариги чеккасида турадиган нонвойникига кириб қолдим. (Нима юмуш билан борганим эсимда йўқ.) Қарасам, ёғоч сўрида китобим ётибди. Варақлари титилган, офтобда сарғайиб кетган. Қизиқиб қўлимга олдим. Ўқисам, ўзимнинг дастхатим: «Биринчи ўқитувчим — онамга!»

Ўшанда нима учун бундай аҳволга тушганимни билмайман. Худди биров мени масхара қилаётгандек бўлиб кетди. Келиб онамга тўнғиладим:

— Китобни етти маҳалла нарига ташлаб келинг, деб берганмидим сизга!

Онам айбдор қиёфада маъюс жилмайди.

— Мавлу ҳеч қўймади-да, болам. “Битта ўқиб бераман”, деди.

— Мавлудагача яна мингта қўлдан ўтгани кўриниб турибди, — дедим зарда билан. — Мақтангансиэ.

— Ўзингни сиқма, жон болам. Ҳозир олиб келаман.

Чиндан ҳам, ўша куни китоб қайтиб келди...

Ҳар гал китобим чиқса, онам бир гапни айтарди:

— Сен менинг суянган тоғимсан, ўғлим...

Билмаган эканман, мен онамнинг эмас, онам менинг суянган тоғим экан. Тоғим тўсатдан қулаб тушди.

Бугун янги китобим чиқди. Биринчи нусхасини эмас, битта нусхасини эмас, олтмиш минг китобнинг ҳаммасини онамга бағишладим. Лекин...

МАҲАЛЛАНИНГ “ШАЙХИ”

Қачондир унинг исми бўлса бўлгандир. Бироқ маҳаллада ҳеч ким унинг отини билмайди. Ҳамма Шайх деб чақиради.

Айтишларича, уруш пайтида бир бева хотин беш-олти ёшлардаги боласи билан шу ерга келиб қолган. Инсофли одамлар бевага чойхона ёнбошидаги пастак ҳужрани ажратиб беришган. Бола барибир бола-да. Баҳорда ҳужранинг томига чиқиб варрак учираётган экан, варрак ҳаволаган сайин қизиқиб кетиб, ипни торта-торта тисарилиб борибдию томдан чалқанчасига йиқилиб тушиб-

ди. Шўрлик онанинг дод-фарёдига чойхўрлар ёпирилиб чиқишса, боланинг боши ёрилиб, қонта беланиб ётганмиш. Ҳожи буви унинг бошига кигиз куйдириб босибди, қора-қуя сурибди, ҳайтовур, бола тузалиб кетибди. Фақат эси айниброк қолибди. Ўшандан буён ҳеч ким унинг бирон марта йиғлаганини кўрмаган. Қачон қарасангиз, илжайиб туради. Илжайганда ҳам тилининг учи оғзига сиғмай доим чиқиб туради. Шундан бўлса керак, онда-сонда устара тегадиган дўрдоқ лабининг икки чети оқариб ётади. Урушдан кейин онаси вафот этадию Шайх ёлғиз қолди. Эски чойхона бузилганида уларнинг хужрасидан ҳам ном-нишон қолмади. Бироқ Шайх кўчада қолгани йўқ. Маҳалладаги ҳамма уй Шайхники. Унинг учун ҳамма эшик очик. У бизникига ҳам тез-тез келиб туради. Онам билан узоқ-узоқ гаплашганини кўрардим у онам бу девона билан нимани гаплашишига ақлим етмасди.

Ҷамики тўй, жамики маърака Шайхсиз ўтмайди. Унинг ўз вазифаси бор: самовар қўяди. Хотиношида маҳалла отини, никоҳу базмларда тўйбоши эркаклар Шайхнинг хизматига муҳтож.

— Шайх, тўрт чойнак чой! Уч чойнак фамил, бир чойнак кўкидан бўлсин.

— Ҳодзир...

Шайх ғалати гапиради, “э” ни айтолмайди, “дз” дейди, “с” деёлмайди, аллақандай “тс” қилиб айтади.

— Шайх тезроқ! Нозик меҳмонлар келиб қолди.

Шайх шошилмайди. Ишини билиб қилади.

— Тсекин. Нодзик бўтса, ўдзига, — дейди илжайиб.

Одамлар ранжимади. Шайхнинг пухталигини билишади. Шунча йилдан бери биронта тўйда чойнак дарз кетмаган, бирон меҳмон чойсиз қолмаган.

У фақат пиво ичади. Кўп эмас, икки шишагина. Тўй эгалари Шайхнинг улушини алоҳида ажратиб қўйишади. Тўй тарқаш илдида, хизматини қилиб бўлгандан кейин Шайх шишани оғзига қўйиб пиво ичиб олади-да, бирдан ўйинга тушади. Ёқавайрон бўлиб, оғзидан кўпик сачратиб хўп ўйнайди.

Одамлар қарсак чалган сайин баландроқ сакрайди:

— Бўш келма, Шайх!

— Маладес, Шайх! Орангутан бўп кет-э!

Бундай “мақтовлар” Шайхни баттар жазавага солади. Ҳар тепинганда ер зириллаб кетади.

Баъзан ҳангоматалаб йигитлар Шайхни ўртага олиб қолишади.

— Бу... тўйни қачон бошлаймиз, Шайх?

Шайх тилини чиқариб илжайиб қўяди.

— Сенга ҳам хотин олиб берайлик бундоқ.

— Хотинмас, қидэ...

— Аҳ.. Вой кўнглингнинг кўчасидан ўргилдим! Сени кўрган қиз инфаркт бўлиб “Грудной хирургия”га тушади-ку!

Шайх хафа бўлмайди. Умуман, хафа бўлишни билмайди. Илжаяди.

Онамнинг йигирмаси бўлаётган эди. Гира-шира тонг отаётганда эшикдан қўйлакчан Шайх лапанглаб кириб келди.

— Ия, ана, Шайх келиб қолди! — деди аллаким тантана билан. — Қани, самоварга ўзинг қарай қол.

Аммо Шайх ҳовли бурчагида турган самоварлар томонга юрмади. Ҳеч кимга қарамай бир ҳатлаб айвон зинасидан чиқдию ойимнинг хонасига йўналди.

— Ҳой, Шайх ўлгур, қаёққа? — аёллардан бири унинг йўлини тўсди. — У ерда қариялар ўтиради.

— Қоч! — деди Шайх кўзини олайтириб. Кейин онаминг хонасига кирди-ю, тўсатдан ўзини ерга отди.

-- Ойи! — деди хириллаб. — Ойи-и-и!

Ёқасига чанг солиб бир тортган эди, кир кўйлаги шир этиб йиртилди-да, қоп-қора, бақувват елкалари титраганча оғзидан кўпик сачратиб ҳайқирди:

— Ойи! Ойи!

У ҳар “ойи” деганда бошини ерга урар, ерни муштарлар эди.

Бирпасда пешонаси моматалоқ бўлиб кетди.

— Ойи! Қаёққа кетдидз, ойи!

Умрида йиғламаган Шайхнинг ноласи ҳаммани қарахт қилиб қўйган эди. Кимдир кўтармоқчи бўлган эди, Шайх силтаб юборди.

— Тегманглар! — деди аллаким пичирлаб. — Майли, йиғлаб олсин.

Анчадан кейин у гандираклаб ўрнидан турди. Ҳеч кимга қарамай ҳовлига тушдию индамай чиқиб кетди.

“ТОЙ”

Бултур баҳорда эшигимиз олдидаги гулларни суғораётган эдим, яп-янги “Москвич” келиб тўхтади. Машина эшиги очилиб, забардаст гавдали йигит тушиб келди. Таний олмадим.

— Ҳорманг, деҳқончилик катта-ку! — деди нотаниш йигит дўрилаган овоз билан.

Шунда ҳайратдан бақириб юбордим:

— Ия, Тоймисан?

Ҳа, худди ўша Тойнинг ўзи. Фақат шунча бўй, бунақа узун қўл-оёқларни қаёқдан олди экан! Яқиндагина булоқдек оқиб турадиган бурнини эпломмай машаққат чекадиган бола эди.

— Пошша ойимларни кўргани келдим! — деди ба-
хайбат қоматига унча мос келмайдиган алпозда мулойим
жилмайиб. Узун оёқларини катта-катта босиб ҳовлига
кирдию онамга дуч келди.

Қизиқ, онам уни дарров таниди.

— Вой, ўзимнинг тойчоқ ўғлимдан айланай! Вой,
ўзимнинг ўғлим келиб қолибди-ку!

Онам пешонасидан ўпаётганда Той икки букилиб
турди.

— Машина тегувди, — деди яна илжайиб. — Сиз-
дан фотиҳа олгани келдим. Юринг, бир айлантириб
келай.

Той онамни олдинги ўриндиққа ўтқизди. Ярим
соатча айлантириб келди.

Онамнинг ёш боладек бировнинг машинасига тушиб
“катайса” қилиши менга эриш туюлди. Аммо онам
хурсанд эди.

— Нордек йигит бўпти, — деди қувониб. — Иста-
ловойда шепповар экан. Худоё умридан барака топсин.

Той кейин ҳам ўтган-кетганда бизникига тез-тез
кириб турадиган бўлди.

Уни ҳар кўрганимда болалигимни эслайман. Кичкина-
лигимизда орамизда энг бўш-баёв бола шу эди. Уйимиз-
нинг орқасида каттагина майдонча бўларди. Узоқ-яқин-
дан мол боқишга келган болалар шу ерда йиғилиб шовқин-
сурон солиб ўйнардик. Той ҳаммадан узоқдан — Беш-
қўрғондан ўзига ўхшаш ювош, шохсиз сигирини олди-
га солиб келарди.

Ҳар фаслнинг ўз ўйини бор: эрта баҳорда чиллак, вар-
рак, ёзда футбол, кеч кузда ланка тепиш... Фақат иккита
бола ўйинга кўп қўшилмасди. Битгаси — кўзлари доим
жавдираб турадиган Хўжа, яна бири — Той. Хўжанинг

ўзи ўйинга унча қизиқмас, Тойнинг эса ўз юмуши бор эди. Нега деганда зиммасида мол боқиш вазифаси бор. Бировнинг дайди сигири, бировнинг шайтонга дарс берадиган эчкиси зум ўтмай экин оралаб кетади. Шунда мўйлови қорайиб, дўриллаб қолган жўрабошимиз буюради:

— Той! Галинг келди, эчкини қайтар!

— Сигирга қара, Той, сигирга!

— Той! Қўй картишкага оралаб кетди-ку!

Негадир Тойнинг навбати ҳамманикидан тез келаварди. Сигири худди ўргатиб қўйгандек эгасидан нари кетмайди. Аммо бошқаларнинг молига ҳам кимдир қараши керак-ку. Той бурнини тортиб қўяди-да, индамай полизга қараб югуради. Диконглаб сакраётган такани қайтариб келгунча бирон букача думини хода қилиб жийдазорга югургилаб қолади... Ўйнаб-ўйнаб чарчаганимиздан кейин ҳаммамиз тол соясида дам оламиз. Жўрабошимиз дадаси уруғдан олиб келган шинелни ўтга ёйиб, устига ёнбошлайди-да, маза қилиб эснайди:

— Той, биз чарчадик. Бир мизғиб олмасак бўлмайди. Сен дежурсан, молларга қараб турасан.

Той бурнини жаҳл билан тортадию индамайди.

Бир куни у астойдил ялинди:

— Мени Той деманглар. Ўзимнинг отим бор — Тойир.

Жўрабошимиз қувлик билан ҳаммага бир-бир қараб қўйди.

— Бўпти! — деди дўриллаб. — Сенга уч кун муҳлат. Уч кунгача ҳамманинг молини яхшилаб боқсанг, Той отингни ўзгартирамиз. Аммо кечқурун сигиримнинг елини тирсиллаб турсин, билдингми?

Чиндан ҳам Той уч кунгача сидқидилдан хизмат қилди. Биз маза қилиб футбол тепдик. Тўртинчи куни жўрабошимиз “мажлис” тўплади.

— Болалар, — деди тантана билан. — Энди Тойни ҳеч ким Той демасин. Бугундан бошлаб унинг оти — Хўтик. Яна бир йил ҳаракат қилсанг, ўсиб эшак бўласан.

Ҳаммамиз хахолаб кулиб юбордик. Той болаларга бирма-бир қараб чиқди-да, бурнини тортди. Индамай ер чизиб ўтираверди.

Чиллак ўйинининг шафқатсизроқ бир қондаси бор: ютқазган бола зувлаб нафаси етмай қолса, бир оёқда ҳақкалайди. Қоқилиб кетсами, иккинчи оёғи ерга тегсами, тамом! Тағин таёқ билан чиллакни уриб саналади-да, яна чиллак отилади. Чиллак бориб тушган жойдан қайтадан зувлаш шарт.

Бир гал Тойни салкам ярим чақирим жойдан зувлашга мажбур қилдим. Турган гапки, нафаси етмади.

— Лўкилла! — дедим бақириб.

У чап оёғини кўтарганча ҳақкалаб сакрай бошлады. Аммо ўн қадам ҳам юролмади. Ҳар сакраганда бурни булоқдек қайнайди. Қайта-қайта артгани билан фойдаси йўқ. Болалар хахолайди. Айниқса, мен ҳузур қилиб куламан. Охири бўлмади — Той йиқилиб тушди.

— Бўлди! Қайтадан зувлайсан.

— Зувламайман!

— Зувлайсан!

— Зувламайман! Зувламайман! — Той тўсатдан жазаваси тутиб ерни муштлаганча йиғлаб юборди. — Ҳаммангни ёмон кўраман! Айниқса, сен ёмонсан!

Шовқин-сурон билан бўлиб онамнинг чақирганини эшитмай қолибман. Бир маҳал қарасам, тепамда онам турибди...

— Тур, болам, — онам Тойнинг бошини силади. Этагини кўтариб, унинг бурнини артди. — Вой, онанг

ўргилсин, қўй, йиғлама, болам. — Кейин мени четга имлади. — Бу ёққа юр-чи!

Нарироққа бордим.

— Нега укангни йиғлатасан? — деди қаҳо билан.

— Қайси укамни?

— Ўша укангни!

— Той-ку! Қанақасига укам бўлсин? — дедим илжайиб.

— Шунақасига! Нега қийнайсан бола бечорани? Ёғочнинг бўшини қурт емай ўлсин.

— Гирромлик қилмасин-да, бўлмаса! — дедим чийиллаб. — Нега зувламайди?

— Ўлиб қолдингми шу билан?..

Ўшандан кейин кўп ўтмай Тойлар кўчиб кетишди. Қаёққалигини болалар суриштиришмади ҳам.

Той... ўша ўзимизнинг Той шундай йигит бўлганига ҳамон ҳайрон эдим.

Онам вафот этганда Той онаси Нисо холани бошлаб келди. Кейин ҳам кўп елиб-югурди. Кунора келади.

“Бизга хизмат борми?” — деб машинасини тўғрилаб туради.

Қайси куни ишдан келсам, эшик олдида яна Тойнинг машинаси турибди. Қарасам, айвонда Той билан Нисо хола ўтиришибди. Сочлари оқариб кетган Нисо хола мен билан айланиб-ўргилиб кўришди.

— Пошша опамни туш кўрибман, — деди кўзига ёш олиб. — Тойиржонни етаклаб юрган эмишлар. Шунга бир хабар олай, деб келдим. — У бир зум индамай қолди-да, овози товланиб давом этди: — Пошша опам қандоқ эдилар-а! Тойиржонни қандоқ яхши кўрардилар-а!..

Нисо хола кўзимга тикилиб оҳиста сўради:

— Биласиз-а?

— Биламан, жуда яхши кўрадилар, — дедим болаликдаги ўша воқеаларни эслаб.

Нисо хола кўзимга яна диққат билан тикилди.

— Айтган бўлсалар керак?

— Нимани?

— Айтмаганмилар?

— Нимани айтадилар? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Ия, Тойиржон сизнинг укангиз-ку! — Нисо хола астойдил ажабланди. Кейин маъюс тортиб жимиб қолди-да, хўрсинди. — Ўшанда сиз талпинчоқ бўлиб қолган эдингиз. Тойиржоннинг чилласи чиқмаган... Худонинг ҳам бандаларига атаган азоби кўп экан. Бир кечада касалга чалиниб қолдим. Кўкрагимга ёмон яра чиқиб, қирқ кун “ол кет, ол қўй” бўлиб ётибман денг... Айни қаҳатчилик, уруш, биров бировга ҳолинг нима кечди, дейиши маҳол... Ўзим-ку, майли, болам ўлиб қолади, дейман. Докага ангишвонадек ёғми, нонми ўраб чақалоқнинг оғзига солиб қўйишади. Шунда денг, бир куни Пошша опам келиб қолдилар. Айланиб-ўргилиб, Тойиржонни бағриларига босиб эмиздилар. Шу ердан Бешқўрғонга саратонда куйиб, ҳар куни уч марта қатнайдилар. Қирқ кун шундай қилдилар. Бир кўкрагини сиз эмасиз, биттасини — Тойиржон. — Нисо хола ҳиқиллаб қолди. Ёш ғилтиллаган кўзини рўмолининг учи билан артди. — Қандоқ хотин эдилар-а! Нима билан рози қилишимни билмайман. Сўрасам, уришиб бердилар. “Вой, гапингиз қурмасин, овсин, она сутиям сотиладими”, дейдилар. “Бировга яхшилик қилиб, кетидан тама қилган одамнинг савоби гуноҳга айланади”, дейдилар... Қандоқ эдилар-а!

Нисо хола рўмолининг учини ғижимлаганча ўйга толди. Мен ҳам, шу пайтгача ўзим билмаган кўкалтош

укам Тойиржон ҳам бир нуқтага тикилиб қолган эдик. Ҳар қайсимиз ўз ўйимиз билан банд эдик, бироқ ҳаммамиз бир одамни — онамни ўйлардик.

ҚАНОАТ

Отамнинг жаҳли ёмон эди. Баджаҳл бўлиб ака-укалардан, биронтамизни чертган эмас. Бироқ онам: «Ҳой, эҳтиёт бўл, адангнинг жаҳллари ёмон», деб шунчалик уқтириб қўйганки, отамизни кўришимиз билан ҳаммамиз ювош тортиб қолардик.

Тирикчилик важидан бўлса керак, отам кечалари соат тузатарди. Қўни-қўшни, маҳалла-қўйда кимнинг соати бузилса, бизникига олиб келар, отамнинг хужрасида катта-кичик соатлар муттасил чиқиллаб турар эди. Онам бизни бу хужрага ҳеч йўлатмасди. Бир куни укам иккаламиз у ерга кирсак, стол устида кичикроқ пиёланинг оғзидек келадиган занжирли чўнтак соати ётибди. Қопқоғи, ойнаси очилган, мурватлари бир чеккага тартиб билан териб қўйилган. Ака-ука ўзимизча “устачилик” қилдик. Соатнинг юришидан дарак йўқ. Бир маҳал нариги уйда онамнинг шарпасини сезиб қолдигу секингина сирғалиб чиқиб кетдик.

Кечқурун отам хужрага кириши билан хуноб бўлиб қичқирди:

— Соатга ким тегди?

— Ҳеч ким киргани йўқ-ку! — деди онам ҳайрон бўлиб.

— Ҳаммасини сочиб ташлабди-ку! — отам жаҳл билан чиқиб келди. Қўлида биз “тузатган” соат. — Мили йўқ. Эгасига нима дейман!

Укам иккаламиз чурқ этмай мўлтираб ўтирибмиз. Ях-

ши ҳамки акаларимиз кўчада, бўлмаса, ҳамма айб ўшаларга тушиши аниқ.

Қўп ўтмай овқат келди. Укамга ёғоч қошиқ, менга темир қошиқ тегди. Иккаламиз қошиқ талашиб қолдик. Укам у ёққа тортади, мен бу ёққа. Икки орада коса думалаб, дастурхонга шўрва тўкилди. Бояги хунобгарчилик устига буниси ҳам қўшилдию биз бир ёқда қолиб отам онамни тушириб қолди. Ака-ука пилдирпис бўлиб, ин-инимизга кириб кетдик. Онам шўрликнинг қовоғи кўкариб чиқди. Ачиндик. Аммо начора?..

Эрталаб турсам, отам ишга кетган, ҳовли томондан аёл кишининг шанғиллагани эшитиляпти. Овозидан танидим: қўшнимиз Мўмин аканинг хотини. Мўмин ака — кетмончи. Ўзи ҳам мўмингина одам. Хотини бошқачароқ. Каттаюкичик ҳамма уни Келинойи деб чақиради. Келинойининг қизиқ одати бор. Ичида гап ётмайди. Уйида қайси шолчага хокандоздан чўғ тушиб, қанча жойи куйгани, қайси ўғли шолғомни ёмон кўриши, қайси қизининг сочига сирка оралагани — ҳаммасини бирпасда маҳаллага ёйиб чиқади.

— Кетаман! — деди у овозини баралла қўйиб. — У қўймаса, мана ман қўйдим! Кетаман! Кетгандаям уйини вайрон қилиб кетаман!

Тушундим. Бундан чиқди, Келинойи эри билан уришган. Уйида сал жанжал чиқса, албатта ойисиникига “кетадиган” бўлиб қолади. Томоша кўриш учун аста мўраладим.

— Нима бўлди ўзи, овсинжон? — деди онам секингина.

— Кеча мани шундоқ сўкди, шундоқ сўкди, йигитгина ўлгур! — Келинойи икки қўли билан шарақлатиб сонига шапатिलाди. — Онамни сўкди-я, бўйгинанг гўрда чиригур.

— Қўйинг, хафа бўлманг, — деб онам уни юпатишга уринди.

— Нимага хафа бўлмас эканман? — Келинойи яна ҳам қаттиқроқ шанғиллай бошлади. — Кечқурун ўсма эзиб қўювдим. Шу савил қуриб қолмасин, деб қошимга қўя қолувдим. Ҳа, мошкичири жиндак тагига олиб, қотиб кетибди. Шунгаям ота гўри қозихонами? “Пардоз-андоз қилгандан кўра овқатинга қарасанг ўласанми!” дейди-я, гўрсўхта! Ҳа, пардоз қилсам, ўйнашимга қипманми, қирчинингдан қийилгур! Қирмочми, баломи, захринга еявермайсанми, ергина ютгур! Ҳаҳ, онамни сўккан тилларинг танглайингга ёпишгур! Тагин нима дейди, денг? Айбни менга тўнкайди: тилинг бир қарич, дейди. Вой, тилимни гапирган тилларинг жодида қийма-қийма бўлсин-а. Елдек келиб, селдек олмаса асло розимасман!

— Қўйинг, овсинжон, — онам маъюс жилмайди. — Ошсиз уй бор, уришсиз уй йўқ.. Қарғаманг бечорани.

— Вой нега қарғамас эканман? Оғзи-бурнингдан лахта-лахта қонинг келгурни нега қарғамас эканман? Кетаман!

— Олти бола билан қаёққа борасиз, овсинжон? — деди онам кулимсираб. — Жўжабирдек жонсиз. Шуларнинг шуқурини қилсангиз-чи.

— Э, олтита боламни ойдинда оёғим билан боқиб оламан. Ойигинамнинг тор қорнига сиққан кенг уйига сиғмайманми? Биров мани кўкрагимдан итармас. Мана шу ажалнинг тиғи парронига учрагур билан тургандан кўра... — Келинойи бирдан жимиб қолди. Киприкларини оғир-оғир пирпиратиб онамга узоқ тикилдию овози пасайди. — Вой, юзингизга нима қилди?

— Ўтин тегиб кетди, — деди онам секингина. — Қарасам, ўтин ўлгур қолмабди. Болалар ўқишда, адаси

ишдалар. Кўзлироқ саржин экан, теша билан урганимни биламан... — Онам қовоғини силаб қўйди. — Адаси ишдан келиб жуда хафа бўлдилар. “Бирпас сабр қил-майсанми, ўзим ёриб бермайманми”, дедилар.

Мен турган жойимда қотиб қолдим. Онам ёлғон гапирарди. Ёлғон гапирардию негадир бу менга жуда ёқар эди...

— Ана! — Келинойи тагин шанғиллади. — Сизнинг эрингиз ўтинингизгача ёриб беради. Маники бўлса, бир пақир сув олиб келмайди, қўлгинанг синиб акашак бўлгур. Уйим-жойим деб бўйнини эгмайди, бўйнигинанг кесилгур, эшшак! Худоё бўйнигинанг ҳазрати Алининг қиличида кесилмаса, у дунё-бу дунё розимасман-а!

Ортиқ қараб туролмадим. Негадир йиғлагим келди.

...Ҳозир ҳам эри сал қовоғини солса, “мелиса” билан қўрқитиб, “ўн беш суткани” пеш қиладиган баъзи хотинларни кўрсам, онамнинг қаноатини, Келинойининг қарғишларини эслайман.

СОВЧИЛАР

Ишдан чарчаб қайтдим. Биламанки, бунақа пайтда телевизор рўпарасига ўтирсангиз, тамом! Баҳона ўзидан ўзи топилаверади. Бош қурғур толиққани, янги фильм бошлангани...

Яхшиси, кабинетга кириб ишлаш керак. Ҳеч бўлма-са китоб ўқиш... Журналнинг янги сонини варақлаб ўтирсам, эшик тақилаб, қассоб қўшнимизнинг қизи — Гули кириб келди.

— Кел, Гули, — дедим журналдан бош кўтармай. — Яхшимисан?

Гули эшик олдида туриб қолди.

— Энциклопедия керак эди, — деди негадир қовоғини солиб.

— Ана, хоҳлаган томингни олавер.

Шундай дедиму яна журнални ўқишга тушдим.

Қўп ўтмай Гули ишини битирди шекилли, эшик олдига борди. Аммо чиқиб кетмади.

— Менга қаранг, — деди эшик тутқичини ушлаб. — Сиз ҳаётий проблемаларга ам аралашасизми ё нуқул китоб ёзаверасизми?

Ростини айтсам, эсанкираб қолдим.

Бу қизнинг фалсафа факультетида ўқиётганини эшитгандим, маҳалладаги энг “модний” қизлардан эканини, жинси шим кийиб юришини билардим кечагина кўчада черта ўйнаб юрган қизалоқдан бунчалик ilmoқли савол қутмаган эдим. Беихтиёр журнални бир чеккага суриб қўйиб унга тикилиб қолдим. Аввалгидек сансирашни ҳам, сизлашни ҳам билмасдим.

— Нима бўлди? — дедим довдираброқ.

Гули креслога ўтираркан, қошини чимирди.

— Мана, сизлар эскилик сарқитини йўқотиш керак, у-бу деб ёзасиз, тўғрими?

Индамай бош силкидим.

— Унақа бўлса нимага кўзингизнинг олдида бўп турган сарқитга қарши курашмайсиз?

Кўрдимки, рўпарамда черта ўйнаб юрган қизалоқ эмас, жиддий одам ўтирибди.

— Кечирасиз, — дедим сизсираб. — Нима бўлди ўзи?

— Совчи деган гап қаёқдан чиққан? — Гули жаҳл билан қўл силтади. — Ҳали униси келади қийшайиб, ҳали буниси келади, туғунини осилтириб!

“Э, бўлди, гап буёқда экан-да!”

Кулиб юбормаслик учун лабимни тишлаб, уни юпатган бўлдим.

— Қизлик уй — бозор! Келади-да харидорлар! Яхши қиз экансизки, совчилар келади.

— Нима, бозор бўлиб мен эчкиманми! — Жаҳли чиққанидан Гулининг юзи қизариб, чиройли киприклари пирпираб кетди.

— Хеч ким сизни сотиб юбораётгани йўқ-ку, — дедим кулиб. — Шунақа бўлади-да таомили!

— Китобда бошқа гапларни ёзасиз-ку! — Гули жаҳл билан қўл силтади. — Умримда кўрмаган ўғлини мақтайди. Ўқитувчи дейди. Бошимга ураманми!

— Балки ўғли роъддан ҳам яхши боладир...

— Мард бўлса, ўзи гаплашсин! Онасини элчи қилишга бало борми? Жинимдан ёмон кўраман шунақа латтачайнар йигитларни!

Билдимки, Гулининг ўз “йигити” бор. Яна юпатдим.

— Совчи дегани келади. Сўрайди, суриштиради...

— Сўрамасаям ҳаммасини билади.

— Ўзингиз хоҳлаган йигитнинг онасиям келади-да бир кун.

У “келиб-келиб сенга маслаҳат соламанми”, дегандек ҳафсаласи пир бўлиб чиқиб кетди. Хона жимжит бўлиб қолди. Шунда ғалати ҳаёлларга бордим. Совчи деса мунча ҳуркмаса бу қиз! Ахир, ота-онаси оёқ-қўлини боғлаб бировга бериб юборадиган замон эмас-ку ҳозир! Шунини ўйладиму бир вақтлар совчилар бизнинг ҳам эшигимизнинг “турмини бузгани” ёдимга тушди.

* * *

Эрта баҳор эди. Кунлар илиб қолган, аммо ердан ҳали қишнинг заҳри кетмаган, унда-мунда ёввойи са-

римсоқлар ниш урган, тол новдалари сарғиш ранг олиб, хуштак ясашга яроқли бўлиб қолган... Опам ишда, акаларим мактабда. Бир ўзим зерикканимдан дарвоза олдида чўзилиб ётган харига миниб олганча, бурнимни гортиб-тортиб акамнинг қаламтарошида хуштак ясаб ўтирардим. Кучугим оёғим остида ўзини офтобга тоблаб ётар, ора-чора итпашшаларни қувиб, думини тишлар, аммо пашшалар тутқич бермай учиб кетар, зум ўтмай, яна қўниб ғашига тегарди.

Бир маҳал кучугим дик этиб турдию акиллаганча югургилаб қолди. Эллик қадамча нарида келаётган икки хотинни кўрдим. Бири паранжи ёпиниб олган, паст бўйли, қўлида ҳасса-таёқ, оқсоқоланиб қадам ташлайди. Яна бири ёшроқ, бошига ғижим рўмол ўраган, атлас кўйлагининг устидан бахмал нимча кийган. Ҳар иккаласининг қўлида тугун борлигини кўрдиму дарвозадан бақириб кирдим.

— Ойи! Опамга совчилар келяпти!

Совчи хотинларни узоқданоқ танийдиган бўлиб қолганман. Албатта қўлида туғуни бўлади. Кейинги пайтда уйимизга бунақа хотинлар серқатнов бўлиб қолган: кун ора ҳар хили келиб кетади.

Ойим айвонда чўккалаб ўтирганча ун элаётган экан.

— Вой ўлай, — дедию илдам ўрнидан турди. Элакни супрага ўраб, хужрага югурди. Зум ўтмай қўлини ювиб чиқди-да, меҳмонларни кутиб олиш учун шошилди. Ойимдан олдинроқ мен етиб бордим. Меҳмонлар дарвозага яқин келиб қолишган, кучугим уларнинг атрофида гир айланиб вовулар, гоҳ унисига, гоҳ бунисига “хужум” қилар эди. Аёллар итга қараб-қараб секин юриб келишарди. Кучугимга пакана хотин хунукроқ кўринди шеклли, паранжисининг этагига ёпишди.

— Ёт! — дедим ўдағайлаб.

Кучук бўлса мени кўриб руҳланиб кетди, пакана хотинга коптокдек отилди. Аммо хотин, пакана бўлсаям бало экан! Ҳассаси билан мўлжаллаб бир туширган эди, кучук оқсоқланганча ангилаб қочиб қолди. Анча нарига бориб, орқа оёғини ялади.

— Вой ўргилайлар! — деди онам эски қадрдонларини кўргандек қувониб. — Хуш кепсизлар!

У ҳар иккала аёл билан қучоқлашиб кўришди. Гижим рўмолли аёл кўришаётганда нима учундир ойимнинг сочини ҳидлагандек бўлди. Онам пакана хотиннинг паранжисини қўлга олди. Айланиб-ўргилиб уйга бошлади. Атлас кўйлаклиги эса негадир лип этиб ошхонага кириб кетди. Зум ўтмай чехраси ёришиб чиқиб келди.

Акамнинг қаламтарошини жойига қўйиш баҳонасида секингина сирғалиб уйга кирдим. Ойим яқинда кўмилган танча ўрнига қўйилган хонтахта атрофига дарров кўрпача ёзди. Токчадан патнис олди. Патнисда нималар борлигини аниқ биламан: туршак, чақилган ёнғоқ, жийда, олтита зогора нон, битта ликопчада майдалаб қирқилган каллақанд. Қанд танқис бўлса ҳам ойим бу — меҳмонларга аталган, деб кўп тайинлагани учун биз — болалар тегмасдик. Меҳмонлар фотиха ўқишди. Ойим чой қўйиб узатди.

— Энди, ўргилай, — деб гап бошлади атлас кўйлакли хотин, узоқ ҳол-аҳвол сўрашганидан кейин, — агар тақдир қўшган бўлса қариндош бўлармиз, деган умидда эшигингизни супургани келдик.

Ойим индамади.

— Олиб ўтиринглар, — деди анчадан кейин дастурхонга имо қилиб.

— Эшитдик, ўзим ўргилай, — деди пакана хотин, — таг-зотли одамлар экансиз. Болалар катта бўлгандан

кейин ота-она зиммасидаги қарзини узгиси келиб қоларкан. Бизнинг ўғлимиз ҳам яхши, мўмин-қобил йигит. Муаллим...

У “энди сиз гапиринг”, дегандек атлас қўйлакли аёлга секин бурилиб қараган эди, сочининг учига тақилган сўлкавойлари жиринглаб кетди.

— Бизлар ҳам ҳурмат кўрган одамлармиз, — атлас қўйлакли хотин қалин билагузук таққан қўллари билан ўзи келтирган тугуннинг боғичини еча бошлади.

— Овора бўлманг, айланай, — деди ойим унинг қўлидан оҳиста тутиб. — Насиб этса, ҳали кўп бориш-келиш қиламиз.

Ойим ҳеч қайси совчининг дилини оғритмас, аммо совчилар тугиб келган нонни синдиришга йўл ҳам қўймасди. Ҳозир ҳам шундай қилди.

— Майли, сизлар ҳам сўранг, суриштиринг, — деди пакана хотин чой ҳўплаб. — Қаънида турамиз. Шундоқ гузар олдидаги қўшқават дарвоза. Одилхўжа десангиз, ҳамма билади. Маҳмуд букурнинг ёнидаги ҳовли.

— Овсиним куёв бўлмишнинг оналари! — Атлас қўйлакли аёл жилмайди. — Муборак чевар десангиз ҳамма танийди. “Зингер” машиналари бор.

Мени Одилхўжаю Маҳмуд букур ҳам, Муборак чевару “Зингер” машинаси ҳам қизиқтирмас, икки кўзим қандда эди. Ўзимнинг борлигимни билдириб қўйиш учун қалам-тарошни қўлимдан тушириб юбордим. Ойим ялт этиб қарадию пастки лабини тишлаб, билинар-билинемас бош чайқаб қўйди. Бу — “уят бўлади, чиқиб кет”, дегани эди. Қанддан умидимни узиб чиқиб кетишдан бўлак чорам қолмади. Ярим соатдан кейин совчилар кетишди. Кучугимнинг алами ичида қолган экан шекилли, ойимнинг ҳайҳайлашига қарамай, совчиларни анча жойгача “кузатиб” келди.

Уч кундан кейин совчилар тагин келишди. Сочининг учига сўлкавой таққан паранжили хотин билан яна ўша новчароғи. Бу сафар новча хотин қарғашойи кўйлак кийган, бўйнига дур осиб олган эди. Ошхонада овқат қилаётган опам дарвозадан кириб келаётган меҳмонларга кўзи тушиши билан томорқага қочиб кетди. Бу сафар совчилар узоқроқ ўтиришди, ойим уларни мошхўрда билан меҳмон қилди. Кечки овқатдан кейин опам идиш-товоқни ювиш учун ошхонага чиқиб кетганида ойим дадамга қайси кунги совчилар тагин келишганини айтди.

— Яхши, таг-зоти кўрган одамларга ўхшайди. Ўғлиям муаллим эмиш. Унингиз йўқ, бунингиз йўқ деб ўтирмаймиз, бориға барака қилиб тўй қилаверамиз дейишяпти. Дадам анчагача индамади.

— Суриштириб кўриш керак, — деди охири. — Бу — умр савдоси. — Кейин шиша носқовоғини олиб, нос отди. — Қизингни кўнглиниям билиш керак.

Шу билан гап бошқа ёққа айланиб кетди. Дадам эски пахталигини кийиб, кечкурунги сменага ишга жўнади. Биз — ака-укаларга жон кирди. “Қушим боши” ўйнадик, ўрта бармоқни топиш ўйнадик. Охири ўйиндан ўқ чиқди. “Ошхўракам каптар” ўйнаётганимизда акамнинг боши укамнинг бошига қаттиқроқ урилиб кетди шекилли, укам ариллаб йиғлай бошлади. Ойим билан опам койиб-койиб, жой солиб беришди. Ҳамма ухлаб қолди. Мен бўлсам анчагача ухлолмай ётдим. Бир маҳал ташқарида чакмоқ чакди. Кетидан момақалдироқ гулдуради. Шариллаб жала қуйиб юборди.

— Ўлсин, — деди ойим ўрнидан туриб. — Чакка ўтяпти.

Опам икковлари токчадан товоқларни олиб чакка ўтадиган жойга қўйишди. Кўзимни юмиб ётсам ҳам

қардан ўтишини биламан. Бурчакда, сандиқнинг олди-дан, кейин кавшандоз яқинидан ўтади.

Опам билан онам яна жойларига келиб ётишди. Опам дераза тагига, ойим — укамнинг ёнига. Мен бўлсам чаккага қулоқ солиб ётибман. “Чак-тик-пук”, “чак-тик-пук...” Чакиллайверади, чакиллайверади, худди соатга ўхшайди. Фақат оҳанги ҳар хил: “чак-тик-пук...”

Энди кўзим илинган экан, опамнинг хўрсинганини эшитиб яна уйғониб кетдим.

— Нимага келишаверади, ойи!

— Совчими? — деди ойим. — Келади-да, қизим. Қизлик уй — бозор. Шоҳ ҳам келади, гадо ҳам. Бировнинг эшигига умид билан келган одамни хафа қилиш гуноҳ.

Ойимнинг уйқуси ўчиб кетди шекилли, овозини анча баландлатиб гапира бошлади.

— Қадим замонда бир саҳоба ўтган экан. Ой деса ойдай, кун деса кундай, яккаю-ягона қизи бор экан. Бир куни уч жойдан уч совчи кепти. Саҳоба совчиларнинг дили оғримасин, деб учаласигаям розилик бериб юборибди. Кейин нима қилишни билмай, Худога нола қипти. Ўзи биттаю-битта қизим бўлса, уч жойга сўз бериб қўйган бўлсам, энди нима қиламан, деб йиғлабди. Шунда Худонинг раҳми келиб бир кечада саҳобанинг сигири билан эчкисиниям қиз қилиб қўйибди. Учала қиз бир хил эмиш. Уч совчи уч қизини тўй-томошалар билан олиб кетибди. Шунда саҳоба Худога яна нола қипти. Қайси бири ўзининг қизим эканини энди қаёқдан биламан, дебди. Худодан нидо кепти: эшикдан кириб борганингда салом бериб кутиб оладиган, эрини, қайнота-қайнонасини, қайин-бўйинларини ҳурмат қиладиган қиз — ўзингнинг қизинг. Ҳеч кимни ҳурмат қилмайдиган, шалтоқ қиз сигиринг. Ҳеч кимни ҳурмат қилмайдиган оғзи шалоқ қиз — эчкинг бўлади

дебди. Ҳар хил хотинлар ўшандан тарқалган эмиш. Бири эсли-хушли, чаққон, бири — шалтоқ, бири адабсиз...

— Кеннойига ўхшаганми? — деб юборганимни ўзим кам билмай қолдим. Бу шундай кутилмаганда бўлдики, ойимнинг чўпчаги шартта кесилиб қолди. Кейин опам икковлари шарақлаб кулиб юборишди.

— Вой шайтон, ухламаганмидинг?! — деди опам қаддини ростлаб. Ўрнидан турди-да, пилиги пасайтирилган лампали токча олдидан ўтиб келиб, мени қучоқлади. У юзимдан, бу юзимдан ўпди. Опам уришиб беради, деб қўрқиб тургандим. Ўпгани учун жудаям яхши кўриб кетдим...

Эртасига чойдан кейин ойимнинг маҳси кияётганини кўриб, меҳмонга отланаётганини сездим у дарров эргашдим.

— Менам, менам бораман!

— Меҳмонга кетаётганим йўқ, — деди ойим бош чайқаб. — Ишим бор.

— Бораман, обorasиз!

Онам бир зум иккиланиб турди-да, рози бўлди.

— Майли, аммо чарчадим демайсан.

Она-бола йўлга тушдик. Ёмғир кечаси тиниб қолган, аммо ер ҳамон кўпчиб ётибди. Оёқ боссангиз, бир ботмон лой ёпишади. Аввал жийдазордан, кейин Қонқус устига ташланган яккачўпдан ўтдик. Лопиллаб турган яккачўпдан ўтаётганда қўрқдим утиб олгандан кейин шундоқ сув бўйида ўсиб ётган самбиттолларга анграйиб қолдим. Самбиттол зўр! Ҳуштак ясаса ҳам бўлади, “от” қилиб ўйнаса ҳам...

— Юр, тезроқ, — деди ойим қўлимдан тутиб...

Ниҳоят гузарга етиб келдик. Чойхонада одам йўқ ҳисоб, эски наMAT ташланган сўрида бир чол офтобда мудраб ўтирибди, ёнида тумшуғи чегаланган чойнак,

сопол пиёла... Кейин деворлари нураб кетган отхона олдидан ўтдик. Қовурғаси саналиб қолган учта от думи билан пашша қўриб, чарчоқ қиёфада бошини солинтирганча мудрайди. Отхона ҳовлисининг бурчагига уйиб қўйилган гўнгдан ҳовур кўтарилади.

— Қаёққа кетяпмиз, ойи?

— Келдик шекилли, — деди онам атрофга аланглаб. — Қуриб кетсин, сўрайдиган одам ҳам йўқ.

Икки бетида толлар, тераклар ўсиб ётган лой кўчадан яна озгина юрган эдик, обкашда сув кўтариб келаётган семиз хотин кўринди.

— Ҳой эгачи, шу ерликмисиз? — деди ойим, яқинроқ бориб.

Семиз хотин обкашни елкасидан олди. Устига чамбарак ташланган икки пақир сувни ерга қўйди. Ҳарсилаб ойим билан кўришди.

— Маҳмуд букурнинг уйлари қайси, ўргилай? — деди онам семиз хотинга илтижоли термилиб.

Семиз хотиннинг ранги ўчиб кетди.

— Букур бўлса, Худо қилган! — деди ҳарсилаб. — Тавба денг!

Шундай дедию шарақ-шуруқ қилиб илгакни илганча обкашни кўтарди. Шартта бурилиб кетди. Сирғалиб-сирғалиб бораркан, обкаши билан қўшилишиб орқага бурилди.

— Таъна таги тайроқ, — деди ҳарсилаб. — Бетамиз!

Ойим ҳанг-манг бўлиб қолган, оғир-оғир киприк қоқар, ҳозир йиғлаб юборадиган алпозда эди.

— Вой, шўрим! — деди пичирлаб. — Келиб-келиб хотинидан сўрабман шекилли.

У ҳамон сирғанганча обкашини лапанглатиб кетаётган аёлга анчагача қараб турди-да, қўлимдан тутди.

— Юр, кета қолайлик.

Бу ерга нима учун келганимизни тушунгандек бўлдим.

Кеча дадам “суриштириб кўриш керак” деган эди. Бундан чиқди ойим совчиларни қўни-қўшнисидан билиб олмоқчи.

Чойхона рўпарасида пастак томига қора қоғоз ташланган, деразасининг кўзига ялтироқ хитой қоғоз ёпиштирилган сартарошхона бор экан. Ичкарида ким борлигини билмадим, бироқ дўкон эшиги олдидаги ёғоч харрак бўш эди. Уч-тўрт қадам юргандан кейин ойим тўхтаб қолди.

— Сочингни олдирамизми? — деди тўсатдан.

Иккиланиб қолдим. Сочимни олдириб борсам, акаларим, жўрабоши албатта бошимга шапатилаб “устара ҳақи” олишади.

— Юра қол, — ойим елкамга қоқди. — Сочинг ўсиб рангингни сиқиб юборибди.

Очиқ эшикдан секин мўраладим. Ичкарида мижозлар йўқ, олдига кир пешбанд таққан сартарош девор томонга қараб чой ичиб ўтирган экан. Кечаги ёмғирда бу ердан ҳам чакка ўтган шекилли, ҳужранинг хомсувоқ қилинган деворига узун-узун заҳкаш из тушиб қолган. Ойим эшикдан мўралаб секин йўталди.

Сартарош елкаси оша бурилиб қаради. Мўйлови текис қайчиланган қисикроқ кўзли киши экан.

— Жияннинг сочини оламизми? — деди ўрнидан туриб. Шундагина унинг битта оёғи ёғоч эканини кўрдим. Носранг галифе шимининг ёғоч оёғидаги почасини қайириб қўйибди. У тахталарининг ораси очилиб

ётган полни дўпиллатиб яқин келди. — Ўтир, жиян, — деди эски курсига имо қилиб.

Деворга тираб қўйилган хира тошойна рўпарасига ўтирдим. Ойим бошимдан дўппимни ечди-да, боя сартарош ўтирган курсига жойлашди.

— Устарада оламизми, машинадами? — Сартарош стол устида ётган, соч толалари ёпишган матони қоқиб-қоқиб бўйнимга соларкан, онамга юзланди.

— Машинада ола қолинг, — деди ойим.

Сартарош қутичадан ялтироқ машинасини олди. Чаккамга машинани тираб шиқ-шиқ қилганча сочимни олишга тушди.

— Нега ихрайсан? — Сартарош бошимни беш бармоғи билан чангаллаганча дашном берди. — Солдат ҳамма нарсага чидаши керак. За Родину, деб атакага борсанг ҳам ихрайсанми?

Ойимдан паноҳ кутиб, аксини ойнада кўриш умиди-да мўраладим. Бироқ кўзгу шунақанги хира эдики, ўзимнинг юзимни зўрға кўрардим.

— Сиз шу ерликмисиз? — деди онам бир маҳал.

— Шўтликмиз, — сартарош ишини давом эттираркан, онамга бурилиб қаради. — Нимайди?

— Мен бир хайрли юмуш билан келувдим, — деди ойим осойишта оҳангда. — Одилхўжа деганни танийсизми? Аёллари чевар экан. Муборак чевар.

— Нега танимас эканман! — Сартарош тантана билан овозини баландлатди. — Шундоқ Маҳмуд букур билан қўшни туради-да, отхонадан ўтсангиз тўртинчи дарвоза!

— Бир нарсани билмоқчийдик, — ойим бир зум жимиб қолди-да, давом этди. — Худойлигингизни айт-

сангиз: қанақа одамлар ўзи, таг-зоти қанақа, асли шу ерликми ё бошқа жойдан келишганми?

— Ҳа-а-а! Бундоқ демайсизми? — Сартарош онамнинг мақсадини тушунди шекилли, бош ирғади. — Таг-зоти тоза одамлар! Қадимдан шу ерда туришадди. Ота-бобоси борбон ўтган. Катта узумзори бўларди. Шибилғони дейсизми, шакарангур дейсизми, эчкиэмарми — ҳаммаси шу борда бўларди. Ана узуму мана узум! Урушнинг касофати билан кўплари йўқ бўп кетди. Қўли қисқалик қип қолди бечораларни!

Сартарош гапирган сайин ғайратга кирар, ғайратга кирган сайин машинани тезроқ шиқирлатар, унга сайин сочим кўпроқ юлинар эди. Кўзимдан ёш чиқиб кетди.

— Авлодида ёмон одамлар чиқмаганми? — деди онам. — Қиморбоз, ўғри, нашаванд дегандай...

— Йўқ! — деди сартарош қатъият билан. — Ҳаммаси яхши одамлар.

Онам енгил тортиб, хўрсиниб қўйди.

Энди сочимнинг орқасини олишга навбат келди. Сартарош кафтини ботириб, нуқул бошимни пастга эғади. Бошим эгилган сайин пайдарпай бурнимни тортаман.

— Ўғли-чи? — деди ойим асосий мақсадга ўтиб. — Тўлаганхўжа деган ўғли бор эмиш...

— Во! — Сартарош машина бандига тикилган бош бармоғини диккайтириб кўрсатди. — Меравой бола! Маълим! Мактабда маълимлик қилади.

— Урушга бормаганми?

— Йўқ, — сартарош қитиғимни келтириб тагин бўйнимга машина солди. Шилт этиб бурнимни тортдим. — Маълимларни урушга олишмаган. Аммо меравой бола! Нима, қуда бўлмоқчимисизлар?

— Қайдам, — деди ойим секин. — Тақдир қўшган бўлса...

— Аммо оғиз солишган бўлса шу боладан қолманглар. Таг-зоти кўрган, бунинг устига кимсан, маълимни куёв қиласизу жон демайсиэми, сингил! Ўзингиз кимнинг оиласи бўласиз?

Ойим ҳаммасини батафсил айтди. Дадамни, асли қаердан келиб чиққанимизни...

— Юлдузинглар юлдузларингга тўғри кепти! — деди сартарош машинани пуфлаб-пуфлаб тозалар экан. — Худо хоҳласа, ош ер эканмиз-да!

Қутулганимга шукур қилиб, дик этиб ўрнимдан турдим.

Онам дўппимни бошимга кийгазиб, сартарошга пул берди.

— Ие, қудалардан пул олсак қандоқ бўларкин? — Сартарош пулни шимининг киссасига тикқаркан, тайинлади. — Шулардан қолманг, яхши одамлар.

Уйга қайтишимиз билан бир бурда зоғорани олдимۇ кўчага югурдим. Майдончада ўйнаб юрган Той, Вали, жўрабоши — ҳаммаси пайсалга солмай “устара ҳақи” олишди. Айниқса, жўрабоши ўрта бармоғи билан чертганда бошим оғриди. Лекин чидаб турдим. Ўзим олиб келган янгилик билан ҳаммани қойил қолдирмоқчи эдим.

— Яқинда бизникида тўй бўлади! — дедим мақтаниб. — Опамнинг тўйида роса ош еймиз! Кейин қуда буви менга кўйлак тикиб беради. “Зингер” машинаси бор!

...Лекин тўй бўлмади. Бир ойдан кейин ҳам, бир йилдан кейин ҳам... Бир-икки марта опам, “керакмас”, деб йиғлаганини, ойим, “кўнглингдагини айт бўлмаса”, деганини эшитиб қолдим.

Таниш совчилар ҳамон тез-тез келиб туришар эди.

Бир куни эрталаб турсам, ойим йўқ. Тушга яқин хомушроқ қайтди. Эртасига опам ишга кетганида, нонушта устида дадамга қизиқ гап айтди.

— Пишмайдиган савдога ўхшайди. Уруғида жинни бор экан. Тўлаганхўжанинг катта амакиси уч-тўрт марта жиннихонага тушган экан.

— Бўлмайди! — деди дадам кескин қўл силтаб. — Совчилар яна келса, жавобини бериб юбор.

Бир нарсани ҳеч тушунмасдим. Ўшанда онам совчиларнинг келиб чиқиши қаерданлигию авлодида ёмон отлиқ одамлар бор-йўқлигини, касб-кори нимаю қариндошларида касаллар бор-йўқлигини нима учун бунчалик суриштирганига ҳеч ақлим бовар қилмасди.

Бу савдолар, бу саволлар бора-бора ёдимдан чиқиб кетди. Бироқ кунлардан бирида ғалати воқеа бўлди. Редакцияда ишлаб ўтирсам, эғнидаги кийимидан тортиб тақинчоқларигача жуда ярашган кўҳлик аёл кириб келди.

Анчагача гапни нимадан бошлашни билолмай уялиб ўтирди-ўтирди-да, охири дардини очди.

— Икром акам иккаламиз бир-биримизни яхши кўрамыз. Аммо ажрашмасак бўлмайди.

Худо ҳаққи, бунақа масалаларга аралашишни жинимдан ёмон кўраман.

Кўҳлик жувонга тўғрисини айтдим, ўз ҳаётингизни ўзингиз ҳал қилинг, дедим.

Аёл бир зум ерга қараб турди-да, илтимос қилди.

— Икром акам билан бир гаплашиб кўрсангиз...

Куёв йигит келишини хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Уч кундан кейин эшикдан ҳар жиҳатдан мукамал йигит кириб келиб, ўзини таништирганида ҳайрон қолдим. Икковлари бир-бирига шу қадар муносиб эдики, шундоқ оиланинг ажрашмоқчи эканига ачиниб кетдим.

Гапни нимадан бошлашни билмай гарансиб турган эдим, куёвнинг ўзи муддаога ўтди.

— Хотиним мени, мен хотинимни севаман. Боламиз йўқлигига хафаман. Аммо чорамиз ҳам йўқ!

— Ҳозирги замон медицинаси учун шуям проблема бўлганим, — дедим уни юпатиб. — Учрашиб кўринглар, ахир.

Куёв маъносиз жилмайди.

— Ўзим врачман. Врач бўлганим учун хотинимнинг туғишини хоҳламайман.

Бутунлай эсанкираб қолдим.

— Нега ахир? Бир-бирларингни севсангиз. Муносиб бўлсангиз...

— Мен врачман, — деди йигит яна бўғиқ овозда. — Генетикани яхши биламан. Хотинимнинг ўғил туғишидан кўрқаман. — У яна хўрсинди. — Кўрқаман. Умуман, ҳаммасига ўзим айбдорман. Назирани севардим. Худбинлик қилдим. Бошида айтишим керак эди.

У ниманидир, жуда муҳим нарсани айтишга иккиланар эди.

— Майли, — деди ниҳоят. — Ростки сизга юрагимни очдимми, бу ёғиниям айтишим керак. Менинг бувам — дадамнинг отаси ШЗ бўлган.

— Нима у ШЗ? — дедим дафъатан тушунолмаб.

— Шезофрения касаллиги. Рухий хасталикни медицинада шунақа дейилади. Бу — наслга ўтадиган дард. Ота авлодида бўлса ўғилгами, неваралами, хуллас, кимгадир ўтади.

— Қизиқ экансиз, — дедим уни юпатиб. — Врачлар ваҳимачироқ бўлади ўзи! Ўтмаса-чи!

— Ўтса-чи! — йигит маҳзун қиёфада бошини қуйи солди. — Мен-ку майли, Назирада нима айб? Рухий хаста бола билан умрбод эзилиб юрадимми?!

Яна алланималар деб кўнглини кўтарган бўлдим. Йигит маҳзунлик билан жилмайиб ўтирди-ўтирди-да, индамай чиқиб кетди.

...Шунда чакка ўтган ўша кеча, эрта баҳорда ойим билан лой кечиб, Қаънига борганимиз, фронтовик сартарош, яна кўп нарсалар ёдимга тушди. Онамни қўмсаш аралаш соғинч туйғуси вужудимни сирқиратиб юборди. Шу пайтгача ўзим тушунмай юрган кўп ҳақиқатларни англагандек бўлдим.

...Қайси куни метро станцияси олдида Гулини кўриб қолдим. Ёнида баланд бўйли, жингалак сочли йигит. Мўйлови ўзига хўп ярашган. У Гулининг жажжи сумкачасини кўтариб олган. Гули уни қўлтиқлаб келар, йигит хушчақчақ бўлса керак, алланималарни гапирар, Гули хандон отиб кулар эди.

Уч кундан кейин Гулини кўчада учратдим.

— Яхши болага ўхшайди, — дедим ўша йигитни эслаб.

— Ким?

— Ўша кунги йигит. Тўй қачон?

Гули қизарди. Аммо қувончини яшира олмади.

— Фарҳод акам ёқдимиз сизга? — деди жилмайиб.

— Ёқди, — дедим ростини айтиб. — Касби нима?

— Ошпаз, — Гули яна жилмайди. — Шефповар.

— Қариндошларинг эмасми?

Гули “йўқ” дегандек бош чайқади.

— Қаерлик экан ўзи?

Гули ҳайрон қолиб чиройли киприкларини пирпиратди.

— Бунинг нима аҳамияти бор?

— Мабодо авлодидан ўғримиз, нашавандми чиқмаганими?

Беихтиёр оғзимдан онамнинг саволи чиқиб кетди.

Гули бирдан жиддий тортди. Қошини чимирди.

— Нима деганингиз бу?

— Жинни-чи? Мабодо қариндош-уруғларида руҳий касаллар йўқми? Суриштириб кўринг.

Гули кўзимга тикилиб турди-да, секин-секин орқасига тисарила бошлади. Нарироққа бориб бирдан югуриб кетди. Чамаси мени эсдан оғиб қолган деб ўйлади.

ЭРМОН БУВАНИНГ ТИЛАГИ

Агар дунёда иккита беозор одам бўлса, биттаси Эрмон бува. Агар дунёда иккита беозор одам бўлса, яна биттаси Эрмон буванинг кампири — Ҳабиба буви. Мабодо дунёда иккита ювош сигир бўлса, биттаси Эрмон буванинг ола сигири. Агар шунақа сигир дунёда битта бўлса, шу сигирнинг ўзи.

Эрмон буванинг чап оёғи оқсоқ: ҳасса билан юради. Сигирининг ўнг шохи синган. Ола сигирнинг шохи қандоқ синганини ҳеч ким билмайди. Аммо Эрмон буванинг оёғи нега оқсоқлигини ҳамма билади. Биладию ҳамма ҳар хил гапирди. Ойимнинг айтишига қараганда, Эрмон буванинг оёғи босмачилар билан урушда синган эмиш. Дадам бўлса бошқача тушунтирган. Қишлоқни босмачи босганида Эрмон бува дарахтга чиқиб кетаётганда йиқилиб, оёғи чўлоқ бўп қолганмиш.

Хуллас, нима бўлгандаям у оқсоқланиб юради. Баҳор пайтлари ола сигирини етаклаб келиб қолади. Қўлида ҳасса, сигирининг бутун шохига тугунча илиб қўйилган. Ўтлоққа етганидан кейин сигирнинг шохигаги тугунчани олади-да, ўзини қўйиб юборади. Белидаги қийиқчасини тол соясига ташлаб “бисмиллоҳу раҳмонур раҳим” деб майса устига ёнбошлайди. Ола сигир шундоққина унинг ёнида поезддек пишиллаб ўтлашга тушади. Ора-чора шу

ишим маъқулми, дегандек эгасига қараб-қараб қўяди. Шунақа ювош сигирки, болалар тагига кириб эмса ҳам ҳой, нима қияпсан, деб қайрилиб қарамайди. Бироқ болалар Эрмон бувани ҳам, сигирини ҳам қаттиқ ҳурмат қилишади. Ҳатто жўрабошимиз ҳам бувани кўриши билан ювош тортиб қолади, икки кўлини кўксига қўйиб:

— Ассалому алайкум, буважон, — деб салом беради.

— Ваалайкум ассалом, мулло бўлинг, тасаддуқ, — дейди Эрмон бува салмоқлаб. Барибир унинг овози салмоқли чиқмайди: хотинларникидек ингичка, аммо ниҳоятда меҳрибон.

Уни ҳар кўрганда ойим айтиб берган Хизр эсимга тушади. Нега деганда Эрмон буванинг сочи ҳам, соқоли ҳам, ҳатто кўзига қайрилиб тушган ўсиқ қошларигача оппоқ. Оппоқ ятак, лозим кийиб юради. Ҳабиба буви кийимини доим топ-тоза қилиб ювиб, дазмоллаб беради. Яктагининг очиқ ёқасидан кўриниб турган кўкрагидаги туқлариям оппоқ. Фақат икки юзи қип-қизил. Ойимнинг айтишига қараганда, фариштали одамнинг юзидан нур томиб турармиш. Фариштанинг қанақа бўлишини билмайману, аммо Эрмон бувани яхши кўраман. Жудаям яхши кўраман.

У ёнбошлаб ётганича яктагининг чўнтагидан носқовоғини чиқариб бир отим носни тили тагига ташлайдида, кўзларини қисиб баҳор офтобига тикилганча ҳассасини чертиб хиргойи қилади:

*Толда чумчуқ сайрайди,
Кўрсам кўнглим яйрайди...*

Шунда энди йўлга кирган укам иштончан чопқиллаганча унинг ёнига келади. Эрмон бува хиргойисини

тўхтатади. Укамнинг бути орасига қўл чузиб ҳазиллашади:

— Носдан беринг, отам, носдан беринг.

Укам қитиги келиб қиқирлаб кулади. Эрмон бува тирноқлари қийшайиб кетган бармоқларини хидлаган бўлади-да, атайлаб акса уради.

-- Ап-ап-ап-шу! Вой-бў! Носингиз зўр экан-ку, отам!

Укам ҳузур қилиб қиқирлайди. Нарироққа қочиб боради-да, тагин буvasига “нос бергиси” келиб қолади. Қайтиб келади. Кейин ҳаммаси янгитдан бошланади.

Бир маҳал ойим майдон чеккасида туриб мени имлаб чақираётганини кўраману югураман. Ойим қўлидаги обдастани узатади.

— Ма, бувангга обориб бер.

Биламан, обдастада илиқ сув бор. Бир қўлим билан обдастанинг бандидан, иккинчи қўлим билан жўмрагидан тутиб ҳаллослаб чопиб келаман.

— Манг, бува!

Эрмон бува ҳайрон бўлгандек қараб туради-да, мамнун жилмаяди:

— Пешин бўп қолди денг, қоравой? Баракалла! Умрингиздан барака топинг, Пошша қизим сизларнинг роҳатингизни кўрсинлар.

Шундай дейди-да, бир қўлида ҳасса, бир қўлида обдаста, панага ўтади. Бир оздан сўнг юз-қўлини артиб қайтиб келади. Қийиқчани жойнамоz қилиб ўт устига ташлайди-да, пичирлаб узоқ намоз ўқийди. Болалар жимиб қолишади. Ниҳоят, у чўккалаб ўтирганча овозини чиқаради.

— Илоҳи оми-чн! Юртимиз тинч бўлсин, у дунёю бу дунё қирғинбарот бўлмасин, оллоҳу акбар.

Болалару қизлар чувиллашиб баравар салом бериша-

ди. Эрмон бува алик олади-да, чордана қуриб ўтиради. Бояги тугунни шошилмасдан ечади.

— Қани қоравойлар! Қани попуқлар, — дейди қандайдир тантанавор оҳангда. — Дастурхонга марҳамат. Уялманглар, тасаддуқлар!

Дастурхонда зогора нонми, арпа нонми бўлган куни ҳаммамизга байрам. Кўпинча унисиям бўлмайди, бунисиям. Бироқ тутмайиз албатта бўлади. Тутмайизни еб олсангиз дарров қорнингиз тўяди. Шунақа ширин, шунақа мазали! Мен бир кафт майизни оғзимга ташлайману уйга гириллайман. Ойим албатта чой дамлаб қўйган бўлади. Олма чойми, бошқами, ишқилиб чой-да! Шундоқ қилиб ҳаммамиз биргалашиб овқатланамиз. Охирида Эрмон бува дастурхонга фотиҳа ўқийди.

— Яратган неъматингга шукур! — дейди ингичка овозда. — Илоҳи оми-ин! Юртимиз тинч бўлсин, у дунёю бу дунё қирғинбарот бўлмасин, оллоҳу акбар!

Ана ундан кейин Олтмишвойнинг таърифи бошлади. Олтмишвой Эрмон буванинг ўғли. Ҳабиба буви кўп туққан. Ҳаммаси чилласи чиқмасдан ўлиб кетган. Аммо Олтмишвой бошқача йигит-да! Биттаям касал бўлмаган. Мендай пайтида отни эгарлаб ўзи чоптирган. Жўрабошимиздай бўлганида кетмон билан бир таноб ерни ҳаш-паш дегунча ағдариб ташлаган. Олтмишвой ана шунақа йигит!

Аввалига Ҳабиба буви олтмишта туққани учун Олтмишвойнинг оти шунақа деб ўйлаган эдим. Йўқ, кейин тушундим. Олтмишвой Эрмон бува олтмишга кирганда туфилган экан.

— Менинг Олтмишвойимдақа йигит дунёда йўқ, — дейди Эрмон бува ҳар кунги гапини қайтариб. — Бунақа йигитни Худо битта яратгану қолипни синдириб ташла-

ган! — У ўзининг ҳикоясидан ўзи завқланиб кетади. Носқовоғидан кафтига мўлроқ солиб тилининг тагига ташлайди. — Мана, ҳозир немиснинг додини бериб юрибди. Ўзиям Азоб денгиз деганча бор-да, тасаддуқ! Бир шамол турса борми, ҳар сув кўтариладики тоғдек келади. Аммо менинг Олтмишвойим азобдан қўрқмайди. Роса саваляпти пашист демаганни! Командири мазаси йўқ бола экан! Олтмишвой гирой бўлиб ўлди, деб ёзибди... — Эрмон бува бирдан жимиб қолади. Оппоқ қуюқ қошининг тагидаги кўзлари негадир йилтираб кетади. Куладими, йиғлайдими, ҳеч ким билмайди. — Мана, мени айтди дерсизлар, — дейди овози титраб. — Эрта-индин кириб келади. Қўша-қўша ордин тақиб кириб келади. Ўшанда камандирига хат ёзаман. Олтмишвойга айтиб тураман, ўзи ёзади. Сен бола, дийман, мазаси йўқ бола экансан, дийман. Мана, Олтмишвойим келди-ку, гирой бўлиб кириб келдию, дийман.

Эрмон бува сукутга чўқади. Болалар ҳам, қизалоқлар ҳам жимиб қолишади. Эрмон бува носини тупуради. Кафтининг орқасига лабини артиб сигирига қараб қўяди.

— Олтмишвойим келса сигирни сотиб тўй қиламиз, — дейди орзумандлик билан. Кейин ҳассасини чертиб хиргойи қилади:

*Толда чумчук сайрайди,
Кўрсам кўнглим яйрайди...*

Эрмон бува қўшиқ айтади. Мен бўлсам уникига ойим билан борганим, Олтмишвойнинг суратини кўрганимни эслаб кетаман. Аслида Эрмон буванинг уйи ҳаммамизники. Айниқса тут оқариши билан қишлоқ-

нинг ҳамма боласи Эрмон буваникига кўчиб боради. Унинг девори жуда паст. Эшак миниб ўтсангиз, ҳовлиси кўриниб туради. Лекин бу ҳовлига деворнинг керагиям йўқ. Эшик доим очиқ туради. Кириб боришингиз билан дока рўмолини у ёққа ташлаган, бу ёққа ташлаган Ҳабиба буви пешвоз чиқади.

— Вой уйингга буғдой тўлгурлар, вой кўпайгурлар, кела қолинглар, — дейди овози товланиб. Ўша заҳоти болалар тутга тармашади. Тут ҳам эгасига ўхшаган. Ҳовлининг ярмини эгаллаб ётадию, аммо тик ўсганмас. Шохлари тарвақайлаб кетган. Бемалол осилиб чиқаверасиз. Шундоқ бўлсаям, Ҳабиба буви болаларни тутга чиқармайди.

— Ҳой кўпайгур, осилма! — дейди чирқиллаб. — Йиқилиб кетасан. Ҳозир бувангни чақираман!

Зум ўтмай айвон ёнбошидаги пастак ҳужрадан ҳасасига таяниб Эрмон бува чиқади.

— Ие-ие, қоравойлар, кеп қопсизлар-да! — дейди кувониб. — Қани, кампир, чодирни опчиқ.

Ҳабиба буви қирқ ямоқ бўлиб кетган чодирни олиб чиқади. Камида ўттизта бола қалдирғочдек тизилиб чодирнинг тўрт тарафидан ушлаб туради. Эрмон бува оқсоқланганча тут тагига боради-да, инқиллаб-синқиллаб шохга минади. Ҳабиба буви пастдан туриб узун таёқ узатади. Эрмон бува “бисмилло” деб таёқни бир уриши билан дув этиб тут ёғилади. Тут бўлгандаям шунақанги тутки, ҳар биттаси пилладек келади. Болалар чодирни қўйиб юборганча қий-чув қилиб ўртага тармашади. Юқорида Эрмон буванинг ингичка товуши келади.

— Шошманглар, попуқлар, шошманглар, қоравойлар, яна беш-ўн марта қоқай, ҳаммаларингга етади.

Қарабсизки, ҳаммамиз тутга тўйиб оламиз. Айвонда

эса учта каттакон хум қаторлашиб туради. Ҳар биттаси мендек келади. Ҳабиба буви шинни пишириб шу хумларга тўлдириб қўяди. Қиш бўйи қачон келсангиз, шиннига тўясиз.

Шундай қилиб, Эрмон бува ҳар қачон Олтмишвойни гапирганида ойимга эргашиб уларникига борганим эсимга тушади. Айни тут пишиғи эди. Эрмон бува тут қоқиб берди. Ҳабиба буви ювиб тозалаб сопол лаганга тўлдириб келди. Маза қилиб едик. Кейин Ҳабиба буви куюнчаклик билан тушунтирди.

— Тут юракни ўртаб юборади, кўпайгурлар. Юринглар, чой ичамиз.

Олдинма-кейин тизилишиб пастак хужрага кирдик. Токчаларга эски баркашлар безак қилиб қўйилган хонага киришим билан энг аввал нонга кўзим тушди. Бунақанги чиройли нонни биринчи кўришим эди. Устига седана сепилган, қип-қизил патир нон. Қизиқ, нонни негадир деворга михлаб қўйишибди. Бир чеккаси кемтик.

— Ойи-и, нон! — дедим ялиниб.

Ойим ярқ этиб қарадию лабини тишлаб, бош чайқайди. Билдимки, онам уяляпти. Энди Ҳабиба бувига тармашдим. Биламан, дунёда Ҳабиба бувидан сахий одам йўқ.

— Буви, нон, — дедим яна ўша оҳангда. Девордаги нонни кўрсатдим. — Буви, но-о-он!

Қизиқ, негадир Ҳабиба буви бу сафар сахийлик қилмади.

— Бу нонга тегиб бўлмайди, кўпайгур, — деди бошимни силаб. — Қорнингни қорачигидан айланай, тегиб бўлмайди. Бу нон Олтмишвой акангники. Кўрдингми, бир четини тишлаб кетган. Келганида яна битта тиш-

лайди-да, қолганини сенга бераман. Ана, Олтмишвой аканг ҳам сенга қараб турибди.

Қарасам, нонда чиндан ҳам Олтмишвой аканинг тишлаган изи кўриниб турибди. Ноннинг тагида эса ўзининг сурати. Сурат негадир сарғайиб кетган. (Ҳабиба бувининг кўз ёши томавериб сарғайиб кетганини кейин тушунганман.) Суратда денгизчиларнинг кокилдор шапкасини кийган қоп-қора йигит жилмайиб турибди.

— Қурут ейсанми? — деди Ҳабиба буви яна бошимни силаб.

Ойимга қарасам, қовоғини солиб турибди. Индамай қўя қолдим. Ташқарига чиққанимиздан кейин онам дашном берди.

— Уятга ўлдирдинг-ку, болам. Нонни Олтмишвой акангга атаб қўйишибди, билдингми? Олтмишвой акангдан қорахат келган, тушундингми?

Нимани тушундим, нимани тушунмадим, билмайману, аммо Эрмон буванинг гапларига ишонгим келади. Эрта-индин Олтмишвой ака гирой бўлиб келади. Эрмон бува унинг командирига хат ёздиради. Сен яхши боласан экансан, дейди. Мана, Олтмишвойим гирой бўп келди-ку, сен бўлсанг уни ўлди деяпсан, дейди... Кейин ола сигирни сотиб тўй қилишади.

Эрмон бува Олтмишвой аканинг таърифини роса келтирганидан кейин ҳар куни айтадиган афсонасини бошлайди. Шу чўпчаги менга ҳеч ёқмайди: кўрқаман. Аммо ҳадеб қайтаравергани учун ёдимда қолган. Қизиқ, негадир жўрабошимиз худди шу чўпчакни яхши кўради.

— Бува, — дейди ялиниб. — У юрт билан бу юртни айтиб беринг.

Эрмон бува жон деб рози бўлади.

— Бўпти, қоравойлар, попуқлар, яқинроқ келинлар.

Айтмоқчи, Эрмон бува ҳеч қайсимизнинг отимизни билмайди. Ўғил болаларнинг ҳаммаси унинг учун қоровой, қизларнинг ҳаммаси — попук. Бундан ташқари ҳеч кимни сен демайди, ҳаммани сизлаб гапиреди.

У носни яна отиб олади-да, афсонасини бошлайди:

— Бир бор экан, бир йўқ экан... Бир-бири билан қўшни турадиган иккита юрт бор экан. — Эрмон бува бирдан жимиб қолади-да, қизлардан бирига дашном беради. — Ҳой попук, укангизни бурнини артиб қўйинг, тасаддуқ!

“Попук” бировнинг укаси бўлсаям, этагини қайириб ёнида ўтирган боланинг бурнини артишга мажбур бўлади.

— Баракалла! — дейди Эрмон бува мамнун бўлиб. — Шундоқ қилиб десангиз, у юртдагилар ҳам, бу юртдагилар ҳам тинчгина буғдойни сепиб, молини боқиб юраркан. Аммо-лекин тасаддуқлар, ғаламис дегани ўша замонлардаям бор экан-да! Ўртага ғаламис аралашиб икки юртнинг орасини бузибди. У юртнинг ичиқора одамлари ўз подшосини йўлдан урибди. “Бу юртда шунақанги яйловлар борки, от миниб уч кун чоптирсангиз у бошидан бу бошига етолмайсиз”, дебди. “Босиб олсангиз хазинангиз олтинга тўлади”, дебди. Бу юртнинг ичиқора одамлариям ўз подшосини кўнглига ғулғула солибди. “У юртда шунақанги боғ-роғлар борки, жаннатга ўхшайди”, дебди. “Босиб олсангиз хазинангиз олтинга тўлади”, дебди.

Эрмон бува носини тупуриб бирдан Тойга кўзи тушиб қолади.

— Ия, қоровой, сизниям бурнингиз оқиб кетдию, артиб олинг, тасаддуқ!

— Қўяверинг, бува! — дейди жўрабошимиз билагон-

лик қилиб. — Артгани билан фойдаси йўқ. Буники қайнаб чиқаверади.

Той жаҳл билан “шилқ” этиб бурнини тортади. Зум ўтмай яна оқиб кетганига парво қилмайди. Эрмон бува бўлса берилиб ҳикоя қилади.

— Шундоқ қилиб, у юртнинг подшоси ҳам, бу юртнинг подшоси ҳам лашкар тўплашга киришибди. Тагин қанақа лашкар денг! Ҳар биттаси менинг Олтмишвойимга ўхшаган норғул йигитлар эмиш. Йигитларнинг мўйсафид оталари, кекса оналари ғамбода бўлиб қолишибди. Урушдан кимга фойдаю кимга зиён, дейишибди. Уруш қилиб хазинасини бойитадиган подшолару, бола-мизни ажалнинг оғзига юборадиган бизми, дейишибди. Аммо камбағалнинг додини ким эшитарди, тасаддуқлар! У юртнинг лашкари бу юртникига от сурибди. Бу юртнинг лашкари у юрт устига бостириб борибди. Шундоқ қилиб десангиз, қирғинбарот бошланибди. Не-не ойдек қизлар оёқости бўпти, бешикдаги болалар онасидан, оналар боласидан айрилибди. Попукдай қизлар, нозаниндай жувонлар, норасида болалар Худога нола қилишибди. “Подшолар бир-бирининг юртини босиб оламан деса, бизда нима гуноҳ”, дейишибди. “Нимага бизни онамиздан жудо қиласан, акамиздан айирасан?” дейишибди. Лекин уларнинг ноласи Худога етиб бормабди.

Эрмон бува жимиб қолади. Хазинасини олтинга тўлдираман деб уруш очган у юртнинг подшосини ҳам, бу юртнинг подшосини ҳам ёмон кўриб кетаман. Оналарни боласидан, болаларни онасидан жудо қилган у юртнинг ғаламис одамларини ҳам, бу юртнинг ғаламис одамларини ҳам йўқ қилиб ташлагим келади.

— Ия, қоровой, иштонни кўтаринг, иштонни, — дейди у кулимсираб. — Булбулингиз кўриниб кетди-ку, тасаддуқ.

Шоша-пиша иштонни кўтараман.

— Баракалла, тасаддуқ! — дейди Эрмон бува жилайиб. — Умрингиздан барака топинг... Шундоқ қилиб, қирқ йил қирғин бўлибди. У юрт ҳам, бу юрт ҳам вайронага айланибди. Ё тавбандан кетай, тасаддуқлар, не-не дарёлар қуриб, не-не боғлар култепага айланибди. Бординги, йилт этган битта гиёҳ қолмабди. Тиккайган битта дарахт қолмабди. Жамики паррандалару даррандаларга қирон кепти. Охири дарахтлару ўт-ўланлар, дарёлару қушлар Худога нола қилти: “Урушни қиладиган-ку одамлар, бизда нима гуноҳ”, дебди. “Сен бизни одамлар учун яратган эдинг-ку, нимага одамзод бизга қирон келтиради”, дебди. “Одамзоднинг феъли шунақа ёмон бўлса, биз нима қилайлик”, деб йиғлашибди. Ана ўшанда Оллоий таолонинг қаттиқ қаҳри кепти. У юртни ҳам, бу юртни ҳам чўл-биёбонга айлантириб ташлабди. У юртда ҳам, бу юртда ҳам биронта қимирлаган жон, на битта дарахт, на битта ўт-ўлан, на бир томчи сув — ҳеч нима қолмабди. Ўшандан буён офтоб ҳам шу юртларни четлаб ўтармиш. Шамол яқинига бормасмиш. Қуш учмасмиш. У юрт ҳам, бу юрт ҳам зимистонга айланиб қолган эмиш.

Эрмон бува носини тупуриб чуқур хўрсинади. “Ана шунақа гаплар”, дегандек маънодор бош чайқаб қўяди.

— Мана, тасаддуқлар, пашист деганиям жазосини олди-ку. Мени Олтамишвойим ҳам пашистни жазосини бераман, деб қилич ўйнатиб юрибди-да. Бўлмаса Азоб денгизда сузиш осонми! — У менга қараб қулни қисиб қўяди. — Олтамиш акангизни-чи, қиличи бор. Алполишникига ўхшаб қирқ газ келади. Қайтиб келгандан кейин ўша қилични сизга бераман.

...Эрмон бува ваъда қилган Олтамишвой аканинг қирқ газли қиличи менга насиб этмади. Унинг ўзи ҳам,

қиличи ҳам урушдан қайтмади. Ўша йили биринчи қор тушган куни Эрмон бува яна битта афсона айтиб берди. Бу чўпчакни атиги бир марта айтган бўлса ҳам негадир хотирамда сақланиб қолди.

Кечқурун Эрмон буванинг айвонига тўпландик. Ташқарида гупиллаб йирик-йирик қор ёғар, айвон олди-га ўзимиз тут қоқиб еган қирқ ямоқ чодир тутиб қўйилган, совуқ эди. Ҳаммамиз сандалга оёқ тиқиб ўтирибмиз. Оёқ илигани билан бадандан муз ўтиб кетган. Сандал устига бир қоп кўсак уюб ташланган. Эрмон буванинг айтишига қараганда ўн пуд кўсакни чувиш зиммамизга тушган эмиш. Эртагача чувиб бўлмасак, бригадир Ҳайдар шамол хафа бўлармиш. Кўраклар совуқда музлаб қолган, ушласангиз қўлингизни узаман дейди. Иккита тоқчага биттадан лип-лип чироқ қўйилган. Чироқларнинг пилиги липиллаган сайин хотинларнинг девордаги баҳайбат соялари ҳам афсонавий девлардек сакраб-сакраб кетади. Хотин-халаж индамай курак чувийди. Бир қопи тугаши билан Эрмон бува иккинчи қопни эски дастурхонга ағдаради... Қўлим акашак бўлиб қолди. Бунинг устига кўрак тикандек қотиб қолган. Пахтасини суғуриб олгунча тирноғингиз орасига кириб қонатиб юборади. Эрмон бува менга қараб-қараб қўяди.

— Қўлни иситиб олинг-да, қоравой!

Охири онамнинг ҳам тоқати тоқ бўлди.

— Пахтасиям ўлсин! — деди зорланиб. — Қўлимда қўл қолмади-я!

Эрмон бува сокин бош чайқади.

— Унақа деманг, Пошша қизим, — деди ингичка овоз билан. — Гуноҳ бўлади. Пахта жаннатдан чиққан, тасаддуқ!

У қишда ҳам ёқаси очик юрадиган яктагининг чўн-

тагини узоқ кавлаштириб носқовоғини топди. Тагига уч-тўрт уриб нос отди.

— Пахта жаннатдан чиққан, — деди ишонч билан. — Мен сизларга бир ҳикматни айтиб берай, тасаддуқлар.

Шундай деб мен эшитмаган афсонани айтиб берди.

— Қадим замонда бир юртни ёв босибди. Одамлар қалъа ичига беркиниб олишибди. Ёв шаҳарни ўраб олиб кутаверибди, кутаверибди. Охири қалъа ичидагилар ҳам, ёв ҳам ҳолдан тойибди. Қамалда қолганларнинг очликдан силласи қурибди. Одамлар оқсоқол олдига бориб, бўлди энди, шаҳарнинг дарвозасини очиб берамиз, дейишибди. Ўзимиз оч, болаларимиз яланғоч, отларга ем йўқ, ўтин йўқ, деб нолишибди. Аммо оқсоқол доно киши экан. — Эрмон бува тантана билан қаддини кериб қўяди. — Бир хужрага йиғиб қўйган аллақанча ғўза-пояни опчиқибди. Пахта дегани жаннатдан чиққан, менга ишонинглар, тасаддуқлар, дебди. Буни қарангки, чол айтган гап тўғри чиқибди. Пахтанинг момоғини аскар болаларнинг ярасига босишибди. Толасини йиғириб бўз тўқишибди, кийим тикишибди, чақалоқларга йўргак қилишибди, чигитни ёғини эритиб ғўшт қовуришибди. Қунжарасини отларга беришибди. Ғўзапояни ёқиб уйларни иситишибди. — Эрмон бува овозини янаям баландлатади. — Қарабсизки, ёвнинг ҳоли танг. Сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетибди. — Эрмон бува наमतни қайириб носни тупуради. Томоғини тақиллатади. — Ана кўрдингларми пахтанинг хосиятини, тасаддуқлар. Қани, кампир, шиннидан опке. Бир маза қилайлик!

Ҳабиба буви илдам ўрнидан туриб хумга сопол пиёлани ботиради. Яна бир марта... Кейин яна бир марта. Бирпасда айвонни тут шиннининг иси тутиб кетади...

...Ўша биринчи қор тушган куни Ҳабиба бувини охирги марта кўраётганимни билмаган эканман. Ҳали янги йил келмасидан кетма-кет қор ёғиб қаҳратон совуқ бошланди. Шундай кунлардан бирида эрталабки чойдан кейин онам тўсатдан сўраб қолди.

— Эрмон бувангникига бориб келамизми?

Қувониб кетдим. Эрмон буваникига бўладию йўқ дейманми!

— Шинни ейишгами? — дедим ҳовлиқиб.

Онам оҳиста бош чайқади.

— Йўқ. Ҳабиба буви зотилжам бўп қопти. Ўтини йўқмиш. Кўмир обориб берамиз.

Бултур ўзимизнинг ўтинимиз қолмаганида қанақа аҳволга тушганимиз эсимдан чиққанмас. Шунинг учун бўлса керак, бу йил дадам кўмирни яхшилаб ғамлаб қўйган эди.

— Менам обораман! — дедим ирғишлаб. — Қопда обораман!

— Бўпти, — ойим бошимни силади. — Сен қоп кўтаролмайсан, челақда оборасан.

Дадам ишда, акаларим мактабда. Опам эчки сутини сотиш учун шаҳарга кетган. Уйда ойим, укам қолган. Укамни амаллаб бешикка тиқдик. Ойим алдаб-сулдаб ухлатди. Ошхонага кириб қопга кўмир солдик. Мен оғзини очиб турдим, ойим хокандоз билан солди. Сандалга йирик кўмир бўлмайди. Албатта кукунидан солиш керак. Тез чўғ олади, узоқ туради. Онам ҳар гал хокандозни бўшатганида қоп-қора чанг кўтарилади. Бир зумда ойимнинг ҳам, менинг ҳам оғиз-бурнимиз қорайиб кетди. Кейин кичикроқ пақирга мен кўмир тўлдирдим. Иккаламиз йўлга тушдик. Онам бурни ерга теккудек бўлиб энкайганча қорда чуқур-чуқур из қолди-

риб юриб кетди. Кетидан мен эргашдим. Кичкинагина челақ аввалига енгил туюлган эди. Элик қадамча юрмасимдан жуда оғирлашиб кетди. У қўлимдан бу қўлимга оламан, бу қўлимдан у қўлимга оламан, сирғаниб-сирғаниб кетаман. Бу ҳам етмагандек, қўлим музлаб кетди. Пақирнинг банди кафтимга чиппа ёпишиб қолган. Ўнг қўлимдан чап қўлимга олаётганимда теримни шилиб олаётгандек бўлади.

— Ойи, қўлим музлаб қолди, — дейман йиғламсираб.

Онам менга ачиниб қараб қўядию тўхтамайди.

— Юра қол, жон болам, яқин қолди.

Қопнинг тагини ҳам сичқон тешган экан: қор устида бора борганча қоп-қора из тушиб борди.

Ниҳоят Эрмон буванинг очиқ эшиги олдиға келдик.

— Сен кирмай қўя қол, — деди онам ҳарсиллаб. — Мен ҳозир. — Шундай дедию икки букилганча ҳовлиға кириб кетди, зум ўтмай қайтиб чиқиб пақирни ҳам олиб кирди.

— Алаҳлаб ётибди бечора! — деди қайтиб чиқиб. — Буванг тепасида дуо ўқиб ўтирибди.

Бу сафар бувининг шиннисига умид боғламадим. Ойим иккаламиз дарров изимизга қайтдик. Ойимнинг қўлида пақир, пақир ичида бўшаган қоп...

Қорда тушган кўмир изини дадам кўрибди шекилли, кечқурун ойимдан сўради:

— Кимга кўмир бердинг?

Ойим айбдор қиёфада ерга қараб турди-да, ростини айтди.

— Ҳабиба буви шамоллаб қопти. Кўмири йўқ экан, обориб бердим.

Дадам ойимни уришмади.

— Чатоқ бўпти, — деди секин. — Ачинскага хабар бериш керак.

Онам бош чайқади.

— Жудаям зарилмас шекилли. Мана, уйи исиб қолди. Ажабмас, эрта-индин тузалиб кетса...

Лекин Ҳабиба буви тузалмади... Индини эрталаб ишга кетган дадам ярим йўлдан қайтиб келди. Укамни тиззасига ўтқазиб чой ичираётган ойим ҳайрон бўлиб дадамга қаради:

— Тинчликми?

Дадам негадир кўзини яширди:

— Одамзоднинг аҳволи шу экан-да, — деди хўрсиниб. — Ҳабиба буви омонатини топширибди.

— Вой... Вой бечора! — Ойимнинг ранги қув ўчганча шундай инграб юбордики, қўрқиб кетган укам бир зум олазарак бўлиб турди-да, чириллаб йиғлай бошлади. — Кеча борганимда тузалиб қолувди-ку! — Ойимнинг кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Укамни силтаб кўрпачага ўтқаздию икки кафти билан юзини тўсганча ўкириб юборди.

— Начора, куни битган-да, — деди дадам томоғини бўғган кўз ёшидан овози хириллаб. — Ким билибди шунақа бўлишини!

Дадам, унинг кетидан укамни кўтарган ойим, унинг кетидан мен Эрмон буваникига югурдик. Бирпасда тумонат одам тўпланибди. Зеби хола у ёқдан-бу ёққа югурган. Исроил мўйлов ҳовлидаги қорни кураган, Сепкилли хола билан Келинойи “вой онамлаб” йиғлашган...

Эрмон бува кимни кўрса жавдираб қарайди. Яктагининг очик ёқасидан кўриниб турган оппоқ тук босган кўксига муштлаганча овози янаям ингичкалашиб, нуқул битта гапни қайтаради:

— Биттагина боласини кўролмай кетди-я! Олтиш-войнинг дийдорига тўёлмай кетди-я!

Йўқ. У йиғламайди. Фақат инграйди. Титраб-титраб инграйди. Бош яланг бўлиб олган. Оппоқ сочлари, оппоқ соқоли, оппоқ кўксини муздай қор зарралари қоплаган.

Доим одамларга буйруқ бериб ўрганиб қолган бригадир Ҳайдар шамол ҳам тут тагида чўккалаб ўтирганча пешонасига муштлаб йиғлайди.

— Вой онам-а! Рўшнолик кўрмаган онам-а!

Устига паранжи ёпилган тобутни ҳовлига опчиқишганида айниқса қиёмат бўлди. Ойим додлаганча тобутга ёпишди.

— Онажон! Ёлғизини кўролмай кетган онажоним!

Эркаклар тобутни кўтаришганида ойим беш-олти қадам югурдию калиши сирғаниб кетиб чалқанчасига йиқилди.

— Ойи, ойи! — дедим унинг устига эгилиб. Йиғлаб юбордим. Онамнинг кўзи олайиб кетган, чамаси мени танимас эди.

— Вой онажон-а! — деди инграб. — Кун кўриб, куни рўшнолик кўрмаган онам-а!

Ўша кундан бошлаб онам ғалати бўлиб қолди. Бир нуқтага тикилиб ўтираверади, ўтираверади. Биров гапирса эшитмайди. Фақат укам йиғлаганида ҳуши жойига келади... У Ҳабиба бувининг кир ювдиси, еттисида елиб-югуриб хизмат қилди. Маъракага борганида оёғи олти, қўли етти бўлиб юрадию уйга келганда яна ғалати бўлиб қолади.

Ҳабиба бувининг йигирмасига Эрмон бува сигирини сотди. Дадамнинг айтишига қараганда, Ҳайдар шамол ўртага тушиб, шу ишни қилманг, деса ҳам Эрмон бува кўнмапти. “Кампирим бечора дунёга келиб нима кўрди.

Ҳеч бўлмаса ўзи кўрмаганни арвоҳи кўрсин, Олтмишвойим келганида амаллаб бошқа сигир олармиз”, дебди. Сигирни Далавой сув текинга сотиб олганмиш...

Ўшандан кейин онам сал ўнгландек бўлди. Ҳар куни Эрмон буваникига қатнайди, гоҳ яктагини ювиб, сандал устида қуришиб беради, гоҳ лавлаги шарбатига ҳолвайтар пиширади... Нукул битта гапни қайтаради: “Буванга жабр бўлди, болам, буванга жабр бўлди...”

Бир куни дадам янги гап топиб келди. Эрмон бува кампирининг қирқида ҳам юртга ош берармиш. Одамлар ўртага тушиб йўлдан қайтармоқчи бўлган экан, кўнмапти. “Қирқ деган хотинларнинг маъракаси бўлади. Кампиримнинг арвоҳи шод бўлсин”, дебди.

Мўлжалланган маъракадан уч кунми-тўрт кун илгари ғалати воқеа бўлди. Якшанба бўлса керак, дадам ҳам, акаларим ҳам уйда эди. Ҳовли томонда гуржи кучугим бир-икки акилладию негадир жимиб қолди. Тўсатдан эшик очилди. Остонада ятак кийиб олган Эрмон бува пайдо бўлди. Ташқарида қор ёғаётган бўлса керак, унинг яланг боши, яктагининг елкаси қорга кўмилган эди. Қизиқ, кўлида ҳасса йўқ. У остона ҳатлаб чиққанидан кейингина оёқ яланг эканини кўрдим. Унинг катта-катта оёқлари қип-қизил гўшт бўлиб кетган, негадир лозимининг почасини қайириб олган, тўпифигача қоплаган тукларига кир қор ёпишиб қолган эди. Дадам билан акаларим ҳам, ойим билан мен ҳам ҳайратдан қотиб қолдик.

— Олтмишвойим келди, — деди Эрмон бува илжайиб. — Келди! Кампирим ҳам келди. Икковлари мозор бошига кетишди.

Ойимнинг юзига бир зум табассум қалқидию кейин даҳшат ичида дадамга қаради.

— Келди, — деди Эрмон бува тагин галати илжайиб. Кейин ун^г қули билан чап қулини дутор қилиб черта бошлади. — Толда чумчуқ сайрайди, кўрсам кўнглим яйрайди... — У тўсатдан жимиб қолди. Бирдан менга кўзи тушдию ғайритабийй, ингичка овозда кулиб юборди. — Ия, сизам шу ердამисиз, қоровой! Олтмишвой акангиз келди. Келди... — деди овозини пасайтириб. Кейин тўсатдан хахолаб кула бошлади. Унинг бунақанги бор овоз билан кулганини ҳеч қачон эшитган эмасдим. Гушти чиқиб кетган оёқларини гурсиллатиб ерга урганча яна қўшиқ айтди. — Толда чумчуқ сайрайди, кўрсам кўнглим яйрайди.

Ҳаммамиз сеҳрлангандек қотиб қолган эдик. Эрмон бува хўп уйнади! Яланг оёғининг болдирига ёпишган лой аралаш қорлар наमतга сачраб кетди. Кейин у чарчаб, чўккалаб қолди. Кавшандоз томонга қараб юзига фотиҳа тортди.

— Илоҳи оми-и-ин! Юртимиз тинч бўлсин, илло-билло қирғинбарот бўлмасин. Оллоҳу акбар!

Эртасига уни жиннихонага олиб кетишди. Ҳайдар шамол билан дадам биргалашиб оборишди. Дадамнинг айтишига қараганда, Эрмон бува жиннихонанинг эшигидан кираётганда ҳам қибла томонни қидириб чўккалаб олганмиш. Осмонга қараб илтижо қилганмиш.

— Илоҳи оми-и-ин! Илло-билло қирғинбарот бўлмасин, оллоҳу акбар! — деганмиш.

МЕНИНГ АЧА ХОЛАМ

Ойим одамсиз туrolмасди. Қўшни келинчаклар, етти маҳалла нарида турадиган кампирлар — ҳаммаси йиғилишиб гангир-гушгир суҳбатлашиб ўтиришарди. Шунча

гап қаёқдан топилишига баъзан ҳайрон қоламан. Ҳар куни эрталаб газета олиб келадиган почтачи — татар хотин эшикдан қайта қолмайди. Албатта ойимнинг олдига киради.

— Исанмисиз? — деб сўрашадию ҳасратини тўкиб солади. — Китти, сволиш! Опять уйнашига китти, паразит.

Ойим ҳар галгидек уни юпатади:

— Қўйинг, жон болам, сабр қилинг. Эрингиз ёмон боламас.

— Разводга бирам! Алиментга дабитса итам!

— Унақа деманг, ўргилай, болангизни тирик етим қилманг.

— Ай, ни бўлса бўлар! Судга бирам.

Ойим ишонч билан тушунтириди:

— Мана, мени айтди дерсиз. Эрингиз сизни жонидан яхши кўради. Кўнглим сезиб турибди. Бугун-эрта апоқ-чапоқ бўлиб кетасизлар.

Почтачи кетиши билан оқсоқланиб қўшни кампир кириб келади.

— Жигар-жигар, дигар-дигар экан, ўргилай, — дейди йиғламсираб. — Раҳматуллага айтувдим-а тоғаннинг қизини ол, от тепкиси отга ўтмайди деб. Йўқ, қулоқ солмади. Ўламан саттор, мана шу қирчанғини оламан, деб туриб олди. Мана, охири нима бўлди... Кеча итни кунини бошимга солди, айланай! Хотин олгандан кейин она керак бўлмай қоларкан. Шунини олдию ўғлим ҳам айниди-қолди, қоқиндиқ.

— Унақа деманг, овсинжон. — Ойим осойишта оҳангда юпатади. — Келинингиз ёмон боламас, қайси куни кўчада кўриб қолдим. Оғзидан бол томиб сизни мақтади боёқиш.

— Вой, тилёглама бўлмай тиллари кесилсин. Сиз унинг тилини билмайсиз, ўргилай!

— Мана, мени айтди дерсиз, — ойим қандайдир ички ишонч билан тушунтиради. — Келинингиз сизни ўз онам деб этагингиздан тутган. Кўнглим сезиб турибди...

Ойимнинг «сезгир кўнгли» қизиқ. Ҳамиша яхшиликни «каромат» қилади.

Ҳар гал шунақа гапларни эшитганимда болалигимда рўй берган воқеани эслайман.

Уруш тутаган пайтлар эди. Ўшанда гўдак тасаввуримга сиғмаган нарсани кейин тушунганман: уруш битиб одамларнинг яраси янгиланган дамлар экан. Бировнинг эшигида сурнай, бировникида аза товуши эшитиларди...

Бир куни акам эшикдан бақриб кирди.

— Ойи! Лўли келяпти, лўли!

Турган жойимда тарракдек қотиб қолдим. Лўлилар ҳақида шунақа гаплар эшитган эдикки, номи қулоғимизга чалиниши билан сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетар эди. Лўли кўчада юрган болани қопига солиб кетармиш. Уйда катталар бўлмаса, болаларни бўғиб ўлдирармиш-да, ҳамма нарсани шип-шийдон қилиб ғойиб бўлармиш.

Акам билан кетма-кет худди қувлагандек, қоп-қора лўли хотин кириб келди. Узун, исқирт кўйлагининг ус-тидан нимча кийган, шокиласи осилиб ётган қўш кўзли хуржунини елкасидан ошириб ташлаб олган, сочларининг учига сўлкавой таққан, оёғида эски қизил этик... Даҳшат ичида ойимнинг пинжига тикилдим. Уйда дадам йўқ-ку, энди нима қиламиз? Ҳовлининг алақайси бурчагида ётган мушукдеккина гуржи кучугимиз ғазаб билан акиллаганча лўлига қараб югурди. Лўли хотин бир

лаҳза тўхтадию қийшиқ таёғини итга ўқталди. Саросима ичида ойимга қарадим: тезроқ ҳайдаб юборса-чи!

Ойим лўлига диққат билан қараб турди-да, бирдан юзи ёришди.

— Вой, Ача хола-ку! — деди эски қадрдонини кўргандек қувониб. — Келинг, айланай.

У лўли томон юра бошлаган эди, қўлидан ушлаб жонҳолатда орқага тортдим.

— Борманг! — дедим йиғламсираб.

— Қўрқма, жиннивой, Ача холанг-ку бу! — Ойим айвондан илдам тушди. Ховлининг ўртасига келиб қолган лўли билан айланиб-ўргилиб кўришди.

Гуржи кучугимиз ҳамон тўхтовсиз акиллар, лўлининг атрофида гир айланар эди.

— Қани, кела қолинг, — деди ойим айвон томонга юриб.

— Йўқ, манго шу ер яхши! — Лўли хуржунини ерга — бодом соясига ташлади-да, устига ўтирди. Иссиқлаб кетганидан кенг кўйлагининг ёқасиниғижимлаб елпинган эди, бўйнидаги икки шода мунчоқ маржон кўриниб кетди. Қулоғидаги тилла ойбалдоғини кўрдиму негадир «ўғирлаб олган» деган хаёлга бордим. Тағин кўрқиб кетдим. Ҳозир бошлайди. Акаларим қулоғимга қуйгандек, «поли келди-поли келди», деб фол оча бошлайди-да, авраб-авраб ҳаммамизни ўлдириб кетади.

— Ойи-и-и! — дедим чинқариб.

Лўли менга қайрилиб ҳам қарамади. Қоп-қора қўлларини кенг ёйди.

— Овмин! Қадам етту бало етмасун! Пирлар мададкор бўлсун. Душманинг хору зор бўлсун, бачам!

Ойим ҳам ерга чўккалаганча унга қўшилиб фотиҳа ўқиди.

Акам хабар берган бўлса керак, бир зумда ҳовлига Ҳожи буви, уч ҳовли нарида турадиган келинчак Хайри опа кириб келишди.

— Уйингда амол бо-ор! — деди лўли чўзиб. — Ганиминг бо-ор!

Вужудимни яна қўрқув босди. Аммо нима учундир ойим хотиржам эди.

— Амал нима қилади, холажон, — деди секин. — Акамдан хавотирдаман. Минг еримга пичоқ урса бир еримдан қон чиқмайди. Ҳамма қайтяпти, акам бечорадан дарак йўқ.

Ойим урушга кетган тоғамни кўп гапирарди. Дадамни касаллиги туфайли урушга олишмаган, аммо ойим ҳар икки гапнинг бирида акасини эслаб йиғларди. Ҳозир ҳам шуни гапирди. Тушундим, фол очирмоқчи.

— Бор, болам, ўйнаб кел, — деди ойим менинг ҳамон қўрқиб турганимни кўриб. Бироқ мен сеҳрлангандек ўрнимдан жилолмай қолдим.

Лўли шошилмасдан хуржунига қўл суқди. Кирилигидан гули билинмай кетган тугунча олди. Ҳожи буви билан Хайри опа ҳам ойимнинг икки томонига жимгина чўккалашди.

— Ача холамнинг роми доим тўғри чиқади, — деди ойим қўшниларга мақтаниб. — Кўп синаганман.

Ача хола парво ҳам қилмади. Қоп-қора бармоқлари билан тугунчасини ечган эди, бир ҳовуч тош чиқди. Қўшни қизалоқлар сопалак ўйнайдиган майда тошларнинг ўзи. Фақат ранги ҳар хил: оқ, қора, кўкимтир... У тошларни тўда-тўда қилиб қўйди-да, кўзларини юмиб алланималарни пичирлай бошлади. Унинг юмуқ киприклари пирпираб-пирпираб қўяр, шунда юзидаги кўкимтир холигача қимирлаб кетганга ўхшар эди. Энди қўрқув

Ўрнини аллақандай қизиқиш эгалладию анграйиб қолдим. Ҳаммамиз худди муъжиза кутгандек қотиб қолгандик. Ҳозир алланима бўлиши, нимадир рўй бериши керакдек эди.

— Аканг тирек! — деди лўли тўсатдан. Кафтининг эрқаси билан бир туртган эди, тўдаланиб турган тошлар қар ёққа сочилиб кетди. Оппоқ бир тош думалаб ойимнинг оёғи олдига келди. — Аканг келаду! — деди ойимнинг кўзига тик қараб. — Йўлга чиққ-о-он!

— Оғзингиздан айланай, холажон! — ойим дик этиб ўрнидан турди-да, уйга югурди. Бисотимизда битта ялгироқ қошиқ бор эди. Ойим уни кумуш қошиқ, деб мақтарди. — Мана, оз бўлса, кўп ўрнида кўрасиз. Акам эсон-омон келса бош-оёқ кийим қилиб бераман. — У қошиқни Ача холага узатди. Лўли қошиқни шоша-пиша хуржунига яширишини кутиб турардим. Аммо у шошилмади. Қошиқни бир чеккага қўйиб, Ҳожи бувига юзланди.

— Болагинамни кўрармикинман? — деди Ҳожи буви овози титраб. — Ёлғизгинамни кўриб ўлсам, армоним йўқ эди.

Бу сафар лўли нимчасининг чўнтагини узоқ кавлаштирди. Кейин ёнғоқдек келадиган олти қиррали тош олди.

— Муҳра билан очарканлар, — деди ойим пичирлаб.

Лўли ҳеч нимани эшитмагандек, тошнинг у ёғини айлантирди, бу ёғини айлантирди. Унинг қоп-қора қўли билинар-билинемас титрар, аллақандай чизиқлар тортилган тошга тикилиб тўхтовсиз пичирлар эди.

— Бачангни йўли тўсулгон! — деди у ниҳоят.

Ҳожи бувининг кўзларида, ҳамиша маъюс боқувчи кўзларида чўғ ярақлаб кетгандек бўлди.

— Ўзи тирикми ахир? — у инграгудек оҳангда лўли

томон талпинди. — Уч йилдан буён на ўлигини биламан, на тиригини. Жони омонми ишқилиб?

— Амон! Бачанг амон. Кутасан. Анчо кутасан.

Боядан бери нафасини ичига ютиб ўтирган Хайри опа энди чидаб туролмади шекилли, ҳайқириб юборди:

— Асқар акам-чи? Асқар акам қачон келади? Жон хола, бир кўринг! Асқар акамга нима бўлган? Госпиталдан бир хат келдию дараксиз кетди. Жон хола, бир кўринг...

Лўли унга синовчан қараб қўйди-да, тагин шошилмасдан хуржунини кавлаштириб, кафтдек кўзгу олди.

— Ушла буне! — деди ойнани Хайри опанинг қўлига тутқазиб. — Қараб ўтер!

Хайри опа ойнага тикилиб чўккалаганча қотиб қолди. Лўли бошқа бир ойнача олди.

— Ёшини айт! — деди қатъий оҳангда.

— Асқар акамми? — Хайри опа тўсатдан уйғониб кетгандек чўчиб лўлига қаради. — Йигирма иккида. Агар... агар... — У нимадир демоқчи бўлдию тутилиб қолди. — Йигирма иккида, — деди шошилиб. — Ҳозир йигирма иккига кирган. — У бир зум жимиб қолди-да, оҳиста қўшиб қўйди. — Чилламиз чиқмасидан кетган.

Лўли ўзининг қўлидаги кўзгуга тикилиб пичирлаганча бошини бир маромда тебрата бошлади. Хайри опа кўзгуга қараб қотиб қолган, гўё қимир этса фожиа рўй берадигандек эди. Ниҳоят, Ача хола ўзи тутиб турган кўзгуни этагига артиб хуржунига тикди.

— Нима? — деди Хайри опа пичирлаб. — Нима? Асқар акам...

— Куёвинг амон... — Ача хола унинг юзига қарамасдан қўлидан кўзгуни олди. — Кўзимга кўринде. Куёвинг касал бўлгон.

— Қачон, қачон кўраман? — Хайри опа Ача хола-

нинг қўлига ёпишди. — Айтинг, нима кўрдингиз? Қачон кўраман?

Ача хола ўйланиб қолди:

— Йўл кўрдем, йўл! Куёвинг келаду. Ой тўлганда, ухламай осмонга қаро. Кўрасон!

— Нафасингиздан айланай, холажон! — деди Хайри опа илтижо қилиб. — Тилингиздан айланай. Куёвингиз келса, мана шу билагузугим сизники. — У гапининг ростлигига ишонтирмоқчи бўлгандек тилла билагузугини қўлидан ечиб кўрсатди. — Асқар акам менга бошқасини олиб берадилар.

Ўша куни уйимизда байрам бўлди. Тўрт хотин ўтиришиб олма чой ичишди. Ойим эрталаб ёпган зофора нонини, Хайри опа толқонини, Ҳожи буви бир ҳовуч тут майизини ўртага қўйди.

Ўша куни яна бир сирни билиб олдим. Бир ҳафтадан кейин ой тўлади. Уч қўшни ойга тикилиб Ача холанинг ромини амалда синаб кўришади.

Кутилган кечада Ҳожи буви билан Хайри опа бизникига чиқишди. Дадам ишда эди. Анчагача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Кейин болаларга супага жой солиб беришди. Акаларим ухлаб қолишди. Мен эса нима бўлишини кутиб пойлаб ётар эдим.

Ниҳоят, уч аёл бодом тагидан яйдоқ жойга бориб, тизилишиб ўтиришди. Чигирткалар чириллар, осойишта осмонда тўлин ой сутдек майин, сутдек илиқ нур сочар эди. Ойим, Ҳожи буви, Хайри опа ойга тикилганча қотиб қолишган, ҳеч қайсиси чурқ этмас, чамаси ҳар бири ўзи излаган одамни ойдан топгиси келар, ойдан топишига умид қилар, ишонар эди. Орадан анча вақт ўтди. Ҳамон чигирткалар чириллар, аллақерда калтакесак чирқиллаб қолар, ҳовли бурчагида ора-чора эчки мал.

раб қўяр, фақат ой, сеҳрли ой жимгина нур сочар, уч аёл эса унсиз қотиб қолишган, ўзи ҳам, сояси ҳам қилт этмас, учови ҳам шу ўтиришда ойга тикилганча ҳайкалга айланиб қолгандек эди. Ётиб-ётиб зерикдим. Бошимни кўтарай десам ойимдан кўрқаман. Энди кўзим илинаётган экан ҳаяжонли ҳайқириқдан чўчиб кетдим.

— Ана! Ана! Кўрдим!

Бошимни кўтардим у икки қўлини ой томонга чўзганча илтижо қилаётган Хайри опага кўзим тушди.

— Ана! Асқар акам! Асқар акам! — Хайри опа нафаси қайтгандек сапчиб ўрнидан турди. — Ана қаранглар, бошини боғлаб олибди. Дока билан бошини боғлаб олибди!

Бошини боғлаб олган Асқар акани кўриш умидида жонҳолатда ойга қарадим. Йўқ, оймомо ҳамон муаллақ қотиб турар, нимқора довлардан бошқа нарса кўринмас эди.

— Вой, қани, қани? — ойим билан Ҳожи буви ҳам туриб кетишди. — Қани, биз кўрмаймиз-ку?

— Вой, ана-ку! Кулиб турибдилар. — Хайри опа ҳолдан тойгандек кўксини чангаллади. — Худога шукур, тирик экансиз. — У бирдан ҳиқиллаб йиғлаб юборди. — Вой кўрдим-а, аниқ-таниқ кўрдим-а...

— Айтмадимми? — деди ойим қувониб. — Ача холанинг фоли тўғри чиқади демаганмидим. Насиб этса, Асқаржон келса, шунақа тўйлар қилинги...

Хайри опанинг ўсма тортилган қошлари, рангсиз чеҳраси чиройли, жуда чиройли эканини биринчи марта пайқадим. У нукул кулар, йиғлаб туриб кулар, ҳадеб бир гапни қайтарар эди.

— Вой кўрдим-а! Аниқ-таниқ кўрдим-а.

...Уч аёл янгитдан чой қўйишди. Ача холани мактаб-мактаб гангур-гунгур суҳбатлашишди.

Чиндан ҳам Ача холанинг фоли тўғри чиқди. Биттаси тўғри чиқди. Қор тушган куни тоғам келди. Қўлтиқтаёғини дўқиллатиб кириб келди...

Ҳожи буви Ача хола айтганидек ўғлини кутди. Йигирма йилча кутди. Анча ойдин кечалар ўтди. Кейин... уни маҳалла кўмди. Ойдин кечада Хайри опа аниқ-тиниқ кўрган Асқар ака ҳам келмади... Лекин нима учундир Ача холани ҳеч ким айбламади. Тоғам эсон-омон келганида ойим бош-оёқ сарпо қилолмагани учун Ача хола ҳам оғринмади. У онда-сонда хуржунини кўтариб келиб қолар, ойим айланиб-ўргилиб кутиб олар эди. Негаки, ойимнинг ўзи одамсиз туrolмас, ҳар доим хонаси гавжум бўлар эди. Эшикдан ким кириб келмаси унинг кўнгли доим яхшиликни сезиб турган бўларди.

Бир галгиси айниқса ошиб тушди. Ўзим билан бир синфда ўқиган бола прораб бўлиб, маҳалланинг бойваччасига айланди-қолди. Шайтон йўлдан оздирдим, бошқами, ишқилиб, босар-тусарини билолмай қолди. Қўша-қўша иморатлар солди. Охири лоп этиб қамалиб кетди. Бир куни ишга кетаётсам, шу йигитнинг онаси ойимнинг олдида ўтириб ҳасрат қияпти.

— Тўхтавойим тўхматга учради, ўргилай. Болагинамнинг хусуматга йўлиққанига қандоқ чидайман! Ўзимнинг қон босимим бор. Эрта-индин ўлиб кетсам, тепкилаб кўмадиганимдан айрилиб қолдим, айланай.

— Вой унақа деманг, овсинжон. — Ойим уни оҳиста юпатди. — Яхши гапгаям, ёмон гапгаям фаришта омин дейди. Насиб этса ҳали ҳеч нима кўрмагандек бўлиб кетасиз. — У овозини пасайтирди. — Кўнглим сезиб турибди. Тўхтавой эрта-индин келиб қолади. Тўхтавойингиз қандоқ яхши болаки! Мана, мени айтди дерсиз. Эрта-индин эшикдан кириб келади.

— Вой, оғзингиздан ўргилай, овсинжон! Кошкийди-я! — Тўхтавойнинг онаси йиғламсираб фотиҳа тортди. — Илоё, айтганингиз келсин!

Ойимнинг ҳамма «каромат»ларига чидасам ҳам, бунисига чидолмадим. Кечкурун ишдан келганимда шундан гап очилган эди, койиб бердим.

— Сизга ҳам Ача холадан юққан шекилли, — дедим ярим ҳазил, ярим қиноя қилиб. — Нима, фол очяписизми? Кўпчиликнинг ҳақиға хиёнат қилган қаллобни мақтаб ўтирибсиз.

Ойим кўзимга диққат билан тикилиб қолди.

— Қаҳринг шунақа қаттиқми? — деди анчадан кейин.

— Қаҳрининг нима дахли бор? — дедим қайсарлик билан. — Қилғиликни қилгандан кейин жазосини олсин-да. Қадамини ўйлаб босадиган бўлади.

— Албатта, сенлар ўқимишлисан, ҳамма нарсани биласан... — Ойим бир зум жимиб қолди-да, ўзига-ўзи гапираётгандек секин қўшиб қўйди. — Онасида нима гуноҳ? Қон босими бўлса, эртага пуф этиб думалаб кетса, шунга суюнасанми? Она-ку бу... Шунақа қаҳринг қаттиқми?

Орага ноқулай сукунат чўкди. Негадир Ача холани, ўша ойдин кечани, ўша олма чойни эсладим...

ИЙМОН

«Домимиз»нинг биринчи қаватида Клава хола деган кампир туради. Ҳеч ким уни отасининг исмини қўшиб «Клавдия Фалончиевна» деб атамайди. Клава хола — ҳамма учун Клава хола. Бечора ҳаётда омади юришмаган хотин. Заводда ўттиз йил ишлаган. Ёшлигида бева қолган. Ёлғиз ўғлини деб умрини ўтказган.

Айтишларига қараганда, ўғлини режим билан овқатлантириб, режим билан ухлатиб ўстирган экан. Битта фарзанддан ҳам буюрмади. Ўғли уйланиши билан хотининикига қўчиб кетди. Шундан кейин Клава хола асабийроқ бўлиб қолди. Эшик тагида ўтириб, уззукун ҳаммага дашном бергани-берган.

— Ҳой пиёниста, эрталабдан захарингга барматуха ичгандан кўра болангга икки пакет сут обертанг бўлмайдами?

— Ҳой олифта, машинангни подъезд тагига қўйма, бу ер сенга гаражмас!

Баъзан кичкина қизалоғим эшикдан ҳасрат қилиб кириб келади.

— Клава хола мени дурочка деди.

— Нима қилувдинг?

— Самокатни тез учирганмишман.

— Ҳа, энди, ўзинг ҳам тез учирмагин-да...

Клава холанинг овози бир кун чиқмай қолган эди, дарров билинди. Суриштираман, касалхонага тушибди. Буйраги хаста экан. Бечоранинг ҳаммага дашном бериб ўтиришиям бир давлат экан. Бутун «дом» зерикиб қолди. Икки ҳафтача ўтгандан кейин Клава хола билан ёнма-ён турадиган қўшнимиз эшик тақиллатиб келди.

— Юз сўм қарз бериб тулинг, — деди илтимос қилиб. — Клава холага уч юз сўм керак бўлиб қопти. Икки юзини қўшнилардан йиғдик.

— Нимага керак бўпти?

— Аниғини билмайман, — қўшним елкасини қисди. — Аммо жудаям зарурмиш.

Бердим. Орадан бир ойча ўтгач, Клава хола қайтиб келди. Подъезд тагидаги скамейкада шумшайиб ўти-

рибди. Ранги бир ҳолатда. Одамларга дашном берадиган ҳолиям йўқ.

— Вой-бў, ёшариб кетибсиз-ку! — дедим кўнглини кўтариш учун.

Клава хола инқиллаб ўрнидан турди.

— Раҳмат, ўғлим, — деди негадир таъзим қилиб. — Катта ёрдам бердинг. Пулингни қайтараман. Пенсиямдан бераман. Йиғиб-йиғиб.

Шундоқ шаддод кампирнинг таъзим қилиб туриши галати таъсир қилиб кетди.

— Қизиқмисиз, мен сизга пулни гапираётганим йўқ-ку. Тузукмисиз, ўзи?

— Операциядан яхши чиқдим, — Клава хола маъюс жилмайди. — Пул бермасам бўлмади.

Ҳайрон бўлдим.

— Кимга?

— Ким бўларди, врачга!

Беихтиёр ёнига ўтириб қолдим.

— Кимга дейсиз?

— Врачга! — Клава хола менинг соддалигимдан афсуслангандек оҳиста бош чайқади. — Уч юз сўм бермасам бўлмасди. Операция қилмасди. Қилсаям, ярим йилдан кейин ўладиган қилиб кесарди.

Ростини айтсам, товонимдаги жоним ҳиқилдоғимга келди.

— Нима, хирург сиздан пул талаб қилдими? Ким ўша врач? Фамилияси нима?

— Э, болам, қўйсанг-чи! — Клава хола қўл силтади. — Фамилиясини айтганим билан нима ўзгарарди?

Гарангсиб қолдим.

— Нима, врач сиздан ростдан ҳам пул сўрадими?

— Ой сынок, сынок! — Клава хола оғир бош чайқа-

ди. — Сўрагани йўқ, сўрагани йўқ. Фақат сешанба кун операция қиламиз, дейди-да, жумага қолдиради, жума кун операция қиламиз дейди-да, сешанбага қолдиради. Одаммисан, демайди. Охири палатадаги касаллар ўргатишди. 300 сўм берсангиз, дарров столга олади, дейишди. Пул беришим билан муомаласиям ўзгарди, ўзиям бошқача бўп қолди. — Клава хола маҳзун кулиб қўйди. — Нимаям дердим. Врач ҳам одам. Ундаям нафс бор. Бир оғиз раҳмат деган сўзингга муҳтожми. Болницага ётишга ордер оламан, десанг, қўлингга қараб туради-ку. Бу-ку бутун бошли операция.

Дунёда ҳар хил аблаҳлик бор. Лекин беморни даволаш учун пора олиш...

Орадан икки ҳафтами, уч ҳафтами ўтгач, жиянимнинг тўйи бўлди. Невропатолог бўлиб ишлайдиган узоқ қариндошим билан ёнма-ён ўтириб қолдик. Клава хола эсимга тушди. Қариндошимга бор гапни айтиб бердим. Мен унинг тутатиб кетишини кутиб турардим. Қизиқ, қариндошим тутатмади. Хотиржам елка қисиб қўя қолди.

— Аввалбоши сен айтгандақа врачлар кўпмас. Шоли курмаксиз бўлмайди. Қолаверса, докторларга ҳам қийин. Ўн олти йил эшакдек ўқиб, 140 сўм олади. На кечаси тинчлик бор, на кундузи. Ўша 140 сўм савил қолгурни савдо ходими бир кунда топади. — Қариндошим кулимсиради. — Яшаш ҳам керак-ку, акаси бўйндан. Ундан кейин... Қўлидан тутмагунча нима дейсан? Пора бердим, деб қайси мард айтади. Айтса ўзи қия бўп кетади-ку.

Бутунлай эсанкираб қолдим. Наҳотки олий маълумотли врач ўзини чайқовчи билан тенглаштира! Ахир давлат уни ўн олти йил бекорга ўқитдими, бекорга

стипендия бердими? Унақа бўлса, ана, халатини ечиб ташласин-да чайқовчилик қилсин!

Йўқ, мен бу гапларни айтганим йўқ. Бироқ, қариндошим қизариб-бўзариб кетганимдан ҳаммасини тушунди.

— Масалан, мен унақа врачмасман, — деди елкамга қоқиб. — Арзимаган нарсаларга бунақа тажанглик қилаверсанг, невростения бўлиб қоласан. — У кўзимга синчиклаб қаради. — Мабодо юрагинг санчимайдими? Яхшиси, эртага олдимга бор. Бир обследование қиламиз.

Қариндошим яна бир марта мулоим жилмайиб қўйди. Қадахдаги коньякни ичиб, лимон билан газак қилди. Шунда беихтиёр тагин болалик хотиралари ёпирилиб келди. Ачинска деган дўхтир лоп этиб ёдимга тушди.

Доим оппоқ халат кийиб юрадиган, оппоқ сийрак сочлари нуроний юзига қандайдир файз бағишлаб турадиган бу одамнинг асл фамилияси Ачинский эканини кейин билганман. Уни биринчи марта кўрганда роса қўрққанман. Кичкина эдим, ҳали мактабга қатнамасдим. Кузда елкамга яра чиқди. Ойим қизил пиёзни қўрга кўмиб босди. Не азоб билан яра ёрилдию ёнидан яна иккитаси чиқди. Энди пиёз ҳам, хамиртуруш ҳам ёрдам бермай қўйди. Бутун баданимни яра босиб кетди. Тагин ҳар биттаси тухумдек келади. Охири дадам ойимга “Ачинскага опчиқмасанг бўлмайди”, деди. Эртасига ойим мени етаклаб дўхтирхонага оборди. Акаларим: “Ачинска мана бундоқ нина билан укол қилади», деб қўрқитиб қўйгани учунми, каталакдек хонага кирдиму дори ҳидини сезиб ҳиқиллаб йиғлаб юбордим. Хонадаги курсиларда бири йўталган, бири шилпиқ кўзини ҳадеб кир қийиқчанинг учига

артаётган касаллар тизилиб ўтиришарди. Ҳар ким мени ўзича юпатар, мен бўлсам баттар йиғлардим. Шу пайт эшигига парда тутилган ичкари хонадан сочи оппоқ, юпқа кўзойнак таққан оқ халатли киши чиқиб келди.

— Ким йиғлайди? — деди у ўзбекчани бузиброқ талаффуз қилиб.

Ачинска дегани шу эканини билдиму баттар қўрқиб кетдим. Ойимнинг пинжига тиқилдим. Шилпиқ кўзли киши ўрнидан турган эди, дўхтир қўли билан имо қилиб тўхтатди.

— Очеред балага, — деди-да, негадир жилмайди. Шунда кўзойнак ортидаги кўм-кўк кўзларида қандайдир эркаловчи табассум пайдо бўлди. — Ай-яй-яй! — деди бош чайқаб. — Угил бала йиғламайди. — У яна жилмайди. — Ох какой якши бала!

Ачинска қўлимдан тутган эди, беихтиёр эргашдим. Деразасига оппоқ парда тутилган хонага кирдик. Ойим кўйлагимни ечди. Дўхтир ҳозир укол қилади деб, қапалагим учиб кетди. Бироқ у укол қилмади. Бармоғи билан яраларни авайлаб, пайпаслаб кўрди. Кейин алақандай жигарранг сассиқ дори сурди. Агар шундаям тузалмаса қон қуямиз, деб ойимга тушунтирди. Чиқиб кетаётганимизда яна бир жилмайиб қўйди.

— Якши бала. Маладес бала!

...Қишда шу одам бизга яна бир яхшилик қилди. Эсимда, ўша йили қиш жуда қаттиқ келди. Билмадим, эҳтимол, ўтин-қўмиримиз бўлмагани учун шундай туюлгандир. Ҳарқалай, дераза у ёқда турсин, эшигу деворларни ҳам қиров босиб ётар, ҳаммамиз чопон, телпак кийиб ухлардик. Танчага оёқ тикқан билан бефойда: сандал писиллайди. Кўрпа теккан жойини чаёндек чақади.

Ичидан иссиқ ўрнига совуқ чиқаётгандек. Устига-устак бир куни кичик акам кўчадан ҳаммаёғи шалаббо бўлиб келди. Болалар билан Қонқусда яхмалак учаётган экан, сирганиб музнинг ёриғидан анҳорга тушиб кетибди. Ўртоқлари амаллаб тортиб олишибдию югуриб уйга етиб келгунча кийимлари тарашадек музлаб қопти. Ойим дарров уни кўрпага ўради. Тоғолча билан туршак қайнатиб ичирди. Аммо кечқурунга бориб, акамнинг иситмаси кўтарилиб кетди. Ҳадеб йўталади.

Кечаси унинг алаҳлашидан мен ҳам уйғониб кетдим. У нукул ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлар, «олов ёниб кетди, оловни ўчиринг», деб типирчилар эди.

Эртасига эрталаб дадам аррани эговлади. Катта акамни эргаштириб, ташқарига чиқиб кетди. Мен ҳам таги кўчган этигимни кийиб уларнинг кетидан югурдим. Кун совуқ, осмондан заҳардек аччиқ зарралар ёғилар эди. Дадам билан акам қалин қорни гарч-ғурч босиб томорқага чиқишди. Шундоқ девор ёнида ўсган, ярми қуриган қайрағоч тагига боришди. Қор устига қоп ёзиб, чўккалаб ўтирганча қайрағочга арра солишди. Дарахт шохидаги қорлар дув этиб тўкилди. Бироқ қайрағочнинг пўсти музлаб қолган — арра ҳадеб сирганиб кетади. Ҳеч из тушмайди. Унга сайин дадамнинг жаҳли чиқади. Арра бир оз ботганидан кейин иш яна қийинлашди. Акам ҳар арра тортганида, бутун гавдаси билан нари бориб, бери келади. Арра ҳадеб камалакдек қийшаяди. «Жинг-жинг» деб овоз чиқаради. Дадам як-каш дашном беради:

— Аррани силтаб тортма. Жон борми, ўзи!

Акам шўрлик бирпасда терлаб кетди. Ўзи терлаб кетгану қўли совқотади. Дам-бадам куҳ-куҳлаб, кафтини иситади. Бурнини тортади... Ниҳоят, қайрағоч гурсиллаб

йиқилди. Тарвақайлаб ўсган шохлар ерга урилиши билан атрофга қор сачраб кетди. Ана энди менгаям иш топилди. Майда шохларни теша билан чопа бошладим. Иш айна қизиганда, кутилмаган воқеа рўй берди. Бир оқ, иккинчиси қизғиш жийрон от бурнидан буқчиқариб, тепамизда гижинглаб турар, бошини силтаб-силтаб, сувлиғини шиқирлатарди. Нотаниш одамлар келганини пайқамай қолган гуржи кучугим алақасердан пайдо бўлдию айбини оқлаш учун бўлса керак, қор ичида бир кўриниб, бир кўринмай пилдираганча отлар атрофини айланиб акиллай бошлади. Отлар итга кўзини олайтириб қараб қўяр, пишқириб, пашша кўригандек думини силкитарди.

Жийрон минган чарм пальтоли Далавойни дарров танидим. Уни ҳамма танир, ҳамма кўрқарди. У ҳали налугчи бўлмаган, лекин одамлар уни «нозик» жойда ишлайди дейишарди. Оқ отли киши эса почапўстин кийган, тулки телпагини бостириб олган, қовоғи солиқ эди.

— Ишлар катта-ку! — деди Далавой отдан тушмасдан.

Негадир дадамнинг ранги ўчиб кетди. Арра кўлидан тушиб қорга кўмилиб қолди.

— Келинлар, меҳмонлар, — деди эсанкираб.

Аввал Далавой билан, кейин почапўстинли киши билан қўшқўллаб кўришди. Икковлари ҳам эгарда ўтирганча, истар-истамас қўл чўзишди.

— Қани уйга, — деди дадам кўлини кўксига қўйиб. — Бир пиёла чойимиз бор.

Далавой ингичка сарғиш мўйловини чимчилаб дадамга бир қараб қўйдию меҳмонга юзланди.

— Нима қилдик, ўртоқ Тошев? Бориб турган жиноят-ку бу!

Дадам бутунлай довдираб қолди.

— Нима гуноҳ қилдим, укам, — деди Далавойга. — Айбим бўлса айтинг, бенавоотман.

— Тагин ўзини гўлликка солади-я! — Далавой тиши орасидан чирт этиб тупурди. — Рухсатингиз борми? — деди овози темирдек жаранглаб.

— Нимага? — Дадам мадад кутгандек энди меҳмонга юзланди. — Нимага рухсат олишим керак, ўртоқ Тошип?

— Дарахт кесишга! — Далавой шиддат билан отдан сакраб тушди. — Қани қорозингиз?

— Қанақа қороз? — Дадам гоҳ Далавойга, гоҳ почта-пўстинли меҳмонга жавдираб қарай бошлади. — Ахир... Ахир бу ўзимнинг томорқамдаги дарахт-ку. Мана қаранг, қуриб қолган. — У гапининг ростлигини исботлаш учун билакдек шохни махси-калишли оёғи билан бир тепган эди, қарс этиб синди. — Кўрдингизми, қуриб қолган. Кузда кесиб олмоқчи эдим у вақт бўлмади. — У боядан бери бурнини тортиб турган акамга дашном берди. — Нега анқайиб турибсан? Бор, ойингга айт, чой қўйсин, меҳмонлар келди, дегин.

Акам иккаламиз тиззагача қорга ботиб, олдинма-кетин уйга югурдик. Гуржи кучугим ҳам қорда кўмилганча кетимиздан чопди. Ойим ҳамон иситмалаб ётган кичик акамнинг бошида мунғайиб ўтирган экан.

— Ойи, Далавой келди! — деди акам ҳовлиқиб.

Ойим сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Вой шўрим! Эрталабдан буён ўнг қовоғим учаётган эди-я. Бу кўргулик ҳам бор экан.

У бирпасда ҳужрадан туршак, жийда, иккита зоғора олиб чиқди. Сандал устига ямоқ дастурхон ёзди.

Зум ўтмай уйга ранги ўчган дадам, кетидан Далавой билан почтапўстинли меҳмон кириб келишди. Ойим Далавойга пешвоз чиқди.

— Келинг, оповси, яхши юрибсизми, келиним яхшимилар? — деди овози титраб. — Кираверинглар. Йўқ, йўқ, пиймангизни ечманг, уй совуқ.

Далавой пиймасининг қорини қокқан бўлди-да, кигиз устидан юриб, сандал четига борди.

— Ҳозир чой қайнайди, ўргилай! — Онам ташқарига чиқиб кетаётган эди, Далавой тўхтатди.

— Овора бўлманг, биз кетамиз, — у акамга юзланди. — Сиёҳ-ручканг борми?

Акам токчадан сиёҳдон, “қурбақа” пероли ручка олди.

— Нима қиялпсиз, айланай? — ойимнинг ранги докадек оқариб кетди.

— Ўйнапман! — Далавой пиймасининг қори билан сандал четидаги кўрпачага чўккалади. — Кўриб турибсиз-ку, нима қилмоқчилигимни! — У остонада турганча, папирос чекиб, уй ичини жирканиброқ томоша қилаётган почапўстинли меҳмонга қаради. — Ўзим ёзаверайми?

Меҳмон «маъқул» дегандек бош ирғаб қўйди.

Далавой чарм пальтосининг ич чўнтагидан қоғоз олди. Ручкани сиёҳдонга ботирган эди, қирс этган овоз чиқди. У жаҳл билан яна ботирди. Перога сиёҳ ўрнига муз илашиб чиқди.

— Қанақа ўқувчисан, ўзи? — Далавой сарғиш қошини чимириб, акамга қаради. — Сиёҳнинг музлаб қопти-ку.

Тўсатдан ойим йиғлаб юборди.

— Нима қилайлик, ўргилай, — деди илтижо билан. — Совуқни кўрмайсизми? Манавиниси уч кундан буён ол кет, ол қўй бўлиб ётибди. — У сандал четида ётган кичик акамга имо қилди. — Болагинамдан айрилиб қоламан шекилли.

Далавой ручкани яна музлаган сиёҳдонга ботирган эди, онам унинг қўлига ёпишди.

— Ёзманг, жон укам, ёзманг, раҳмингиз келсин.

Далавой ижирганиб, қўлини силтаб тортди. Кулранг кўзлари қисилиб кетди.

— Тортинг қўлингизни! — деди шиддат билан.

— Ҳўв! — дадамнинг таҳдидли овозини эшитиб, бурилиб қарадиму қўрқиб кетдим. Унинг юзида бояги ялинчоқ ифодадан асар ҳам қолмаган, кўзи ғазабдан чақнар эди.

— Ҳўв, олифта! — деди яна ўша таҳдидли оҳангда. — Тур ўрнингдан! Авлиё бўлсангам пиймангни еч. — У бир ҳатлашда Далавойнинг тепасига келди. — Еч деяпман. Тиқ оёғингни танчага! Тиқиб кўр, ўтириб кўр бирпас!

Далавой беихтиёр ўрnidан туриб кетди. Эсанкираб қолган меҳмонга бидир-бидир қилиб гапира бошлади:

— Эшитдингиз, ўртоқ Тошев? Гувоҳ бўласиз-а? Хизмат бурчимни бажараётганимда ҳақорат қилди. Ақтга шуниям қўшамиз.

— Дарахтни катта холанг экиб қўйганмас! — Дадамнинг мўйлови титрай бошлади. У қаттиқ ғазабланса, мўйлови титраб кетарди. — Қани, туёғингни шиқиллат! — деди таҳдид билан.

— Нима, урмоқчимисан! — Далавой кулранг кўзларини йилтиратиб, ғазабнок пичирлади. — Қани чертиб кўр-чи. Етти пуштингни қуришиб юбораман!

— Йўқол деяпман! — Энди дадамнинг бутун вужуди титраб кетди.

— Эшитдингиз-а, ўртоқ Тошев? Бу гапниям эшитдингиз-а? — Далавой эшик томон тисарилиб бораркан,

меҳмонга қараб гапини тасдиқлатиб олди. — Ёзамиз, ҳаммасини ёзамиз!

Онам илтижо билан Далавойнинг елкасига осилди.

— Жон укам, кечиринг, жон укам! Илоё мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин!

Далавой бир силтаб унинг кафтини елкасидан олиб ташлади. Онам энди почапўстинли кишига ёлбора бошлади.

— Жон хўжайин, кўнглингизга олманг, адаси билмасдан гапириб юбордилар.

— Ялинма деяпман! — дадам шундай ҳайқирдики, муз босган деразалар зириллаб кетди. Боядан бери кўзини очолмай ётган кичкина акам олазарак бўлиб, атрофга жавдирай бошлади.

— Ойи, сув, — деди овози хириллаб.

Ташқарида туёқларнинг бўғиқ дукири эшитилди. Уй ичи ўлик чиққандек жимжит бўлиб қолди. Дадам ҳамон мўйлови учганча пишқириб нафас олиб, уй ўртасида турар, ойим остонага ўтириб қолган, катта акам дераза сдида турганча ташқарини томоша қиларди. Бешик ғичирлаб, укам ғингший бошлади. Бироқ онам ўрнидан турмади.

— Ёмон иш бўлди, — деди секин. — Энди судга беради.

Дадам уй ўртасида анчагача қотиб турди-да, индамай чиқиб кетди. Бир оздан кейин томорқа томондан болтанинг қарсиллаган овози келди.

Қайрағочнинг чуғи ҳам ўрикникига ўхшаган баланд бўларкан. Сандал исиши билан жон кириб, юзимиз қизариб қолди. Фақат дадамнинг қовоғи очилмади. Онам акамнинг бошидан жилмас, нуқул хўрсинар, «ўзинг ас-ра», деб қўярди. Кечки овқатни опам қилди. Қоронғи тушгандан кейин акамнинг аҳволи оғирлашди. У энди

алаҳламас, ҳаво етишмаётгандек қисқа-қисқа нафас олар, дам-бадам чўчиб тушар эди. Онам унсиз юм-юм йиғлар, дадамга илтижоли термиларди. Охири бўлмади. Дадам эски чопонини кийди, бошига телпагини бостирди. Ойим қаёққа дегандек қараган эди, қисқагина қилиб:

— Ачинскага! — деди.

— Келмайди. — Онам зорланиб бош чайқади. — Ярим кечада қор кечиб келармиди?

Дадам эшикни қарсиллатиб ёпганча чиқиб кетди. Уй ичига юракни сирқиратувчи сукунат чўкди. Хужрадаги соат чиқиллайди, акамнинг қисқа-қисқа нафас олиши эшитилади. Деразага қуруқ қор учқунлари зириллаб урилади. Аллақайси тешикдан хувиллаб совуқ киради. Иссиқ сандал элитди шекилли, ухлаб қопман. Бир маҳал ташқарида итнинг акиллаши, дадамнинг «ёт» деб бақиршидан уйғониб кетдим. Кимдир йўлакда гурсиллатиб ер тепинди. Оғзидан буғ чиқиб турган дадам кириб келди. Кетидан узун шинель кийган, қулоғини шарф билан ўраб олган Ачинска кирди. Оқ халати бўлмаса ҳам, кўзойнагидан танидим. Дадамнинг мўйлови, докторнинг қоши қордан оппоқ бўлиб кетган эди.

Ойим дарров ўрнидан турди. Салом берди. Ачинска шинелини ечиб, елкасига қўнган қорни кавшандозга қокди. Қулоғини ўраб олган шарфни ечган эди, оппоқ сийрак сочлари пешонасига ёйилиб тушди.

— Настоящий Сибирь! — деди негадир жилмайиб. Сандал четига чўккалаб қўлини танчага тикди. Дадамнинг қўлида кичкина чамадон борлигини энди кўрдим. Ачинска қўлини бир оз иситгач, музлаб қолган кўзойнагини рўмолчаси билан артди.

— Иссик сув бар? — деб сўради онамга қараб.

Онам самоварни янгилаш учун дарров ошхонага

югурди. Доктор акамнинг кўйлагини ечиб, «алё-алё» қилиб кўрди. Секин бош чайқаб кўйди. Қиёфаси жиддий эди. Кейин чамадондан ялтироқ қутича олди.

Укол қилиш учун дори тўлдираётганда акам ҳозир дод солади, деб турган эдим, бироқ у акамнинг иштонини тушириб, укол қилганида акам додламади. Фингшиб кўйди, холос. Чамаси, оғриқни пайқамади ҳам.

— Ничего, — деди Ачинска дадамни юпатиб. — Якши бала. Тузалади.

Чиндан ҳам кўп ўтмай, акам кўзини очди. Бироқ доктор иккинчи уколни қилаётганда йиғлаб ҳаммаёқни бузиб юборди. Ачинсканинг жаҳли чиқмади.

— Всё, всё, — деди жилмайиб — Угил бала йиғламайди.

Кейин дадам икковлари сандал четида ўтириб, чой ичишди. Уруш ғалаба билан битгани, энди нон кўпайиши, яна алланималарни гапиришди. Кўзим юмилиб кетаётган бўлса ҳам доктор акамни яна нима қилишини билгим келиб, чидаб ўтирардим. Дадам гап орасида бугун бўлган воқеани ҳам айтиб берди. Ачинска қошини чимириб, бир зум ўйга толди. Кўм-кўк кўзларига жиддият чўкди. Бироқ қўл силтаб қўя қолди.

— Чепуха! Хиш нима килмайди.

Ниҳоят, у сарғиш қорозга ўралган аллақандай дорини мажбур қилиб акамга ичирди. Яна тўрт-бешта шунақа қорозлардан қолдирди. Ўрнидан тураётган эди, дадам онамга имо қилди. Онам ҳужрага илдам кириб кетди-да, зум ўтмай, оғзи боғланган чоғроқ халта кўтариб чиқди.

— Айбга буюрмайсиз, дўхтир, — деди дадам халтани Ачинскага узатиб. — Пул йўқ эди.

Ачинска шинелининг бир енгини кийган жойида туриб қолди.

— Бу нима? — деди халтага имо қилиб.

— Туршак, — дадам хижолат чекиб, илжайди. — Қантак ўрикники. Қоқ-қуруқ. Бўйрада қуритганман. Битгасиям ерга тушмаган.

Ачинска енги кийилмаган қўли билан халтани нари сурди.

— Балага компот килинг. Иситма тушади. Якши бўлади.

Энди дадам астойдил ялина бошлади:

— Йўқ деманг, дўхтир. Ўз қўлим билан қуритганман. Чодирга қоқиб қуритганман.

Гапга ойим аралашди.

— Маржангизга оборасиз, дўхтир, падарка...

Ачинска кескин бош чайқади.

— Балага компот килинг. — Шундай дедию халтани деворга суяб, этигини кийди-да, ташқари чиқди. Дадам шоша-пиша унга эргашди.

— Илоё, барака топинг, — деб қолди онам эшикдан мўралаб. — Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг.

Яна сукунат чўқди. Аммо энди бу боягидек кўнгилни ғашловчи жимжитлик эмас эди.

Эртасига кеч уйғондим. Катта акам мактабга кетган, кичик акам сандал четида ёстиққа суяниб ўтирганча сутчой ичар, дадам билан ойим тумшуғидан чак-чак сув томаётган эски самоварни ўртага қўйиб гаплашиб ўтиришарди. Қор тинган, ташқарида қуёш чарақлаб кетган шекилли, уй ичи ёп-ёруғ эди. Энди сутчойга зоғора нон ботириб ейишга киришган эдим, ташқарида кучугим жонҳолатда акиллай бошлади. Эшик шарақлаб очилдию остонада Далавой пайдо бўлди. У кечаги чарм пальтосида, кечаги пиймасида эди.

Дадам билан ойим бир сесканиб тушишди. Ҳозир

жанжал бўлишини билиб, менинг ҳам юрагим орқага тортиб кетди. Бироқ ҳеч қанақа жанжал бўлмади. Далавой остонада туриб, негадир жилмайди.

— Ассаломалайкум! — деди баланд овозда. Шунда унинг жудаям қўрқинчли одам эмаслигини пайқадим. Дадам рангига қон югуриб, аста ўрнидан турди.

— Келинг, келинг, — деди-да, бориб қўришди. Ойим дарров дастурхонга жийда, ёнғоқ келтириб қўйди. Далавой бу сафар пиймасини ечиб чиқди. Онам янги кўрпача бўлмагани учун сандал тўридаги кўрпачанинг орқасини ўгириб, қайтадан ёзди. Дадам меҳмоннинг орқасига ёстиқ қўйди. Далавой пиёлани айлантириб-айлантириб, чой ҳўлларкан, менга қараб кўзини қисди.

— Қалай, полвон!

Уялганимдан ерга қараб олдим. Шунда ундан аллақандай қўланса ҳид келаётганини пайқадим.

— Ўзизам жа ҳалигидақа одамсиз-да, ока! — Далавой дадамга юзланиб баралла овозда кулди. — Қилар ишни қип қўйиб, тагин одамни сўкиб ўтирибсиз, ока.

Дадам узрли қиёфада елкасини қисди.

— Энди, укам, жаҳл чиққанда, ақл кетади...

— Ўзиям жа каттасини ағдарибсиз-да, ока! — Далавой негадир яна кулди. — Ҳа, энди шунақа экан, бир офиз айтмайсизми, шу ишни шундоқ қилмоқчиман деб. Ахир жаҳон бедарвоза эмас, тартиб бор, закун бор...

Дадам хижолат чекиб, дастурхон четини ҳимара бошлади.

— Энди, укам, биз бир пўристой одаммиз. Бунақа қонунларни тушунмасак, бу ёқда болалар совуқда қолди.

— Шу-да энди, ока! — Далавойнинг милки қизариб кетган кулранг кўзларида самимий табассум ўйнади.

Дадамнинг елкасига қоқди. — Бир оғиз маслаҳат солсангизу ҳаммасини законний қилардик.

Боядан бери индамай чой қуйиб узатаётган онам энди гапга аралашди.

— Бу одам билмабдилар-да, жон укам, гуноҳларидан кеча қолинг.

Далавой ойимга қарамади, дадамга тикилганча, жиддий тортди.

— Энди, ока, биз бир жойнинг одамимиз, от тепкиси отга ўтмайди.

— Раҳмат, укам, — дадам яна бошини хам қилди. — Сиз бизларни сийласангиз, сизни Худо сийласин.

— Мен-ку шу ернинг одамиман, — Далавой овозини пасайтирди. — Аммо ўртоқ Тошевнинг олдида шу иш шундоқ бўлгани чатоқ бўлди. Катта одам. Қаматмагунча қўймайман деяпти. Иккаламизни аскарблят қилди, деяпти.

Ойимнинг ранги бир зумда ўзгариб кетди. Дадам бўлса, тақдирга тан бергандек ҳамон бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Ўртоқ Тошевга ётиғи билан тушунтирдим, — Далавой овозини янаям пасайтирди. — Ўзимизнинг одам, гуноҳидан ўта қолинг, дедим. Ҳозирча кўнмай турибдию, лекин кўнади. Кўнмай қаёққа борарди. “Қуруғи”дан обкеб бераман, дедим.

Бирдан ойимнинг юзи ёришди. Дик этиб ўрнидан турди-да, хужрага кириб кетди. Далавой онамнинг кетидан қараб қолди. Дадам бўлса ҳамон дастурхон қатини ўйнаб ўтирар, бармоқлари билинар-билинемас титрар эди. Ўша заҳоти онам халта кўтариб чиқди. Бу — кечаси Ачинска олмай кетган ўша туршак тўла халта эди.

— Мана, оповси, — деди ойим халтани Далавойнинг

олдига қўйиб. — Қоқ-қуруқ. Қантак ўрикнинг туршаги. Адаси ўз қўллари билан қуритганлар. Биттасиям ерга тушмаган.

Далавой гоҳ онамга, гоҳ халтага қараб, талмовсираб турди-да, бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Бир зумда кулранг кўзларидан ёш тирқираб чиқди. У кўрпачани муштлаб-муштлаб кулар, боши ҳам, гавдаси ҳам муттасил силкинар, сарғиш юзи шолғомдек қизариб кетган эди. Ойим оғзини ланг очганча бир дадамга, бир Далавойга қараб қолган, негадир нуқул кўйлагининг ёқасини ги-жимларди.

— Вой, вой, кеннойи тушмагур-ей! — деди Далавой кулгидан нафаси қайтиб. — Вой содда хотин-ей! “Қуруғи” десам, туршак обчиқибди. Қаранг, ока! Қаранг! “Қуруғи” десам... “Қуруғи” десам... — У дадамга қарадию кулгиси кесилди. Дадамнинг қиёфаси шиддатли, юзи қизариб-бўзариб кетган эди.

— “Қуруғи” керакми? — деди овози хириллаб.

Далавой бутунлай жиддий тортди.

— Менгамас, ўртоқ Тошевга, — деди сарғиш қошини чимириб. — Мен сизга жабр бўлмасин, деяпман, ока, жўжабирдек жонсиз.

— “Қуруғи” керакми! — Дадам янаям пастроқ, аммо янаям таҳдидлироқ овозда такрорлади. — Мана буни қирқиб берайми! — У киндигидан пастроққа имо қилди. Дадам бировдан қаттиқ ғазабланса, падарингта лаънат деб сўкар, аммо бирон кимсани бунчалик қўпол ҳақорат қилганини эшитмаган эдим. Онам ҳам, ёстиққа суянган акам ҳам, мен ҳам қотиб қолдик.

— Шунақами ҳали! — Далавойнинг кулранг кўзлари ёниб кетди. — Энди ўзингдан кўр! — Шундай дедию сакраб ўрнидан турди. Дадам ҳам сапчиб туриб

кетди. Ойим дод солиб, дадамнинг йўлини тўсди. Далавой шиддат билан чарм пальтосининг чўнтагига қўл суқди-да, аллақандай қорозни дастурхон устига улоқтирди. — Индинга тегишли жойга бормасанг, милиция юбориб, оттириб ташлайман! Умрингни турмада чиритмасам, Далавой отимни бошқа қўяман!

Ойим бекорга дод солган экан. Дадам Далавойга ташланмади. Пиймасини кийиб чиқиб кетгунча, уй ўрта-сида тураверди. Фақат ғазабдан пишқириб нафас олар, мўйлови учиб-учиб қўяр эди. Ташқарида ит акиллади. Кейин жимлик чўкди.

— Энди қўймайди, — деди онам инграб. — Қаматмай қўймайди. — У ҳамон ғазабдан титраб турган дадамга илтижоли термилди. — Жон адаси, айланай адаси, жоҳиллик қилманг, келинг, шулар тўя қолсин. Майли, шолчани сотамиз.

Кузда опамни узатамиз, деб дадам бир шолча олиб келган эди. Ойим шуни гапирганини тушундим.

— Нега?! — дадам сандал четига чўккалаганча, ҳайқириб юборди. — Нега?! Нега мен пора беришим керак? Нега?! Порани ҳаром одам беради, билдингми! Порани ҳаром одам олади! Билдингми?! Порани иймонсиз одам иймонсиз одамга беради! Тушундингми?! Нега мен ўз иймонимни сотиб порахўрга ялинишим керак? Нега?

У эсдан оғиб қолганга ўхшар, ҳар гал «Нега?» деганда, дастурхонни муштар, Далавой ташлаб кетган қоғоз ҳам, жийда-ёнқоқлар ҳам ҳар ёққа сочилиб кетган эди.

— Йўқ! — деди у нафаси қисилиб. — Мен пора бермайман. Қамасин! Тўпига солиб отиб юборсин!

Бешикдаги укам чўчиб кетди шекилли, чириллаб йиғлай бошлади. Ойим маҳзун қиёфада чўккалаб ўтирганча,

кўкрак тутди. Дадам тирсагини сандал четига тираб, кафтлари билан юзини тўсиб, узоқ ўтирди. Қўли ҳамон билинар-билинмас титрар эди. Ниҳоят, жаҳл билан ўрнидан турди. Онам ваҳима ичида унга термилди.

— Қаёққа? Ҳой адаси, ўзингизни босинг.

— Ачинскага бораман, — деди дадам секин. — Ариза ёздираман.

Шундай дедию эски чопонини кийиб, чиқиб кетди. Пешинга яқин текис қилиб ёзилган аллақандай ўрисча хат кўтариб келди.

Кейин билсам, дадам тўғри қилган экан. Уни икки-уч ҳафта судраб юришдию ҳаммаси тинчиб кетди. Фақат Далавой кейинроқ, налугчи бўлганидан кейин бошқа йўл билан қасдини олди. Бироқ Ачинсканинг ёрдам берганини дадам кўп йиллар ҳаммага гапириб юрди.

Менинг гўдак шууримга эса пора — дунёдаги энг ҳаром нарсаси, деган тушунча михланиб қолди. Тўғри, кейин ҳам, поралару порахўрларнинг ҳар хилини кўрдим. Бировга квартира бериш учун пора оладиганларнию яхшироқ уйдан жой олиш учун пора берадиганларни ҳам, бировнинг боласини институтга олиб кириш учун пора оладиганларнию ўзининг чаласавод боласини ўқишга жойлаш учун пора берадиганларни ҳам кўрдим. Бировга камёб нарсани навбатсиз тўғрилаш учун пора оладиганларнию ўша нарсани бошқаларга уч бадхосига пуллаш учун пора берадиганларни ҳам, бировни амал столига ўтқазиш учун пора оладиганларнию ўша курсига ўтириб, берганини ўн ҳисса қилиб қайтариб олиш учун пора берадиганларни ҳам кўрдим. Пора олиб кия бўлиб кетганларнию яна пора бериб, қутулиб чиқиш йўлини топадиганларни ҳам кўрдим. Шунда дадамнинг

титраб-қақшаб айтган гаплари нақадар рост эканини тушундим. Ҳамма-ҳаммасини тушундим.

Фақат... «Дом»имизнинг биринчи қаватида турадиган сўққабош Клава холанинг маънос таъзим қилиб турганини кўрганимда, бир нарсага ҳеч ақлим етмади. Наҳотки, одам тирик қолиш учун ҳам пора бериши керак бўлса! Узоқ қариндошим бўлмиш ўша врачнинг гапини эшитганимда, баттар ҳайрон бўлдим. Наҳотки тирик қолиш учун мажбуран бировга пора бериш ҳам жиноят ҳисобланса? Хўш, бўлмаса нима қилсин? Ўлиб кетсинми?! Наҳотки, ўлим тушагида ётган одамдан нимадир тама қилиш иймон деган тушунчага сал бўлсаям тўғри келса?!

Хаёлимга шундай изтиробли саволлар ёпирилиб келганида, беихтиёр ўша қаҳратон қиш, ўша изғиринли кеча, ойнагини йилтиратиб жилмайиб турган Ачинска, наमत устида қолиб кетган ўша бир халта туршак хотирамга тушади.

ОПАМНИ ТОПИБ ОЛДИМ

Байрам қанақа бўлишини биласизми? Билмасангиз билиб қўйинг! Байрам дегани шуки, ҳаммамиз ясанамиз. Бу — биринчидан. Тўғри, дадам ҳаммамизга баравар бош-оёқ кийим қилиб беролмайди. Лекин ҳеч бўлмаса, биттадан оҳорлик киямиз. Ундан кейин ойим албатта палов, жуда бўлмаса, шавла пиширади. Бу — иккинчиси. Ниҳоят, байрам дегани шуки, мен онамга эргашиб албатта тоғамникига бораман. Тоғамнинг мен тенги ўғли бор. Маза қилиб обаки еймиз. Иложи бўлса, «Тарзан» киносига тушамиз. Тарзанни биласизми? Худди маймундек дарахтдан-дарахтга сакрайди. Йўлбарсдан ҳам, арслондан ҳам қўрқмайди.

Жўрабошимиз айтган, ўзи кўрган.

Мана, бугун ойим нон ёпяпти. Арпа нон унчалик оппоқмас. Аммо жуда мазали. Ана, нон иси келяпти. Ойим менга атаб атайлабдан кулча ясаган. Кулча нондан олдин пишади: кичкина-да! Ана, ойим рапидани кўлига кийиб, тўнкарилган замбил устига чиқди. Бўлмаса тандирнинг тепасига бўйи етмайди. Ўша ердан туриб буюрди.

— Дўппингни оч!

Дўппимни бошимдан юлиб олдимۇ тутиб турдим. Шу ондаёқ чўғдек иссиқ, қип-қизил нон дўппига тушди. Жияклари титилиб кетган дўппимни чангаллаганча кўчага югурдим.

— Хой, секинроқ, йиқиласан! — деб қолди ойим чирқиллаб.

Нега йиқилар эканман! Орқамдан кучугим ҳам югургилаб қолди. Билади-да ўзиниям улуши борлигини. Иккаламиз олдинма-кетин чопишиб, Ширин арифининг бўйига келдик. Иссиқ нонни сувга ташладим-да, ўзим пастга қараб чопиб кетдим. Гуржи кучугим ҳам оёғимга ўралашиб югурди. Элик қадамча юргандан кейин қоқигуллар очилиб ётган қирғоқда кутиб ўтирдим. Ана, бизнинг нон оқиб келяпти! Тандирдан янги чиққан нонни оқизоқ қилиб емаган бўлсангиз, еб кўринг. Мени айтди дерсиз, маза қиласиз!

Бир оёқлаб сувга тушиб, нонимни тутиб олдимۇ ушатиб едим. Ана роҳату мана роҳат! Усти муздай, ичи иссиқ. Бир бурдасини ўзим ейман, бир бурдасини кучугимга бераман. Кучугим нонини мендан олдин еб бўлади. Еб бўлади-да, бошини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ташлаб мўлтираб кўлимга қарайди. Думини ликиллаб-ликиллаб кўяди. Иккаламиз маза қилиб ов-

қатландик. Кейин шундоқ соҳилга ётиб, тип-тиниқ сув ичдим. Кучугим ҳам олдинги оёқлари билан чўкка тушиб қип-қизил тили билан шапиллатиб роса ичди.

Уйга қайтсак, дадам бодом тагида туриб, энди халтасини очаётган экан. Урре!

— Манави сенга! — деди дадам ойимга қараб. Халтадан пошнаси паст ялтироқ амиркон кавуш чиқди. Ойим эски калишини ечиб, кийиб кўрган эди, кавуш лоп-лойиқ келди. У ёқ-бу ёққа юриб кўрувди, кавуши ғарчиллаб кетди.

— Ия, ғарчийам бор экан, — деди ойим ёш боладек қувониб. — Барака топинг, анчадан буён шунақасини орзу қилиб юрувдим.

— Қизинг қани? — дадам ғолибона қиёфада яна халтага қўл суқди.

Тутундан бўғилган опам ошхонадан кўзини ишқалаб чиқди.

— Манавини ўраб кўр-чи! — Дадам гулдор шойи рўмолни опамга узатди. Опамнинг кўзлари қувончдан порлаб кетди.

— Раҳмат, — деди уялинқираб.

Катта акамга йўл-йўл кўйлак, кичик акамга чийдухоба шим тегди. Энди бизнинг навбат! Йўқ, дадам халтасига қўл суққан эди, бу сафар укамнинг совғаси чиқди. Денгизчилар киядиган кўйлак! Четида тасмасиям бор.

— Менга-чи? — дедим ҳовлиқиб.

— Сенгаям бор, ўғлим! — деб дадам халтасидан қизил духоба дўппи чиқарди. Кўзим ёниб кетди. — Қани, — деди у дўппини бошимга кийгизиб. — Э-э, бошдан ҳам берган-да сенга, ўғлим!

Ростдан ҳам дўппи бошимни бир чеккасида қолиб кетди.

— Зиёни йўқ! — дадам дўппини тиззасининг кўзига кийгизиб, бир четидан тортди. Алланима «тирр» этди. Қўрқув ичида дўппига қарадим. Йўқ, йиртилмабди. Дадам қайтадан кийгизган эди, бошимни хиёл қиссаям, лойиқ келгандек бўлди. — Бошдан ҳам бор-да ўзи, ўғлим. — Дадам яна кулди.

Кичик акам ҳозиржавоблик билан гап суқди:

— Боши катта бўлгани билан ақли йўқ.

Опам унинг елкасига бир туширди.

— Ёши сенга етса, сендан ақлироқ бўлади.

— Ўзингиз-чи? — Ойим дадамнинг кўзига термилди. — Ўзингизга ҳеч нима олмадингизми?

Дадам қўл силтади:

— Кейин... Кейин олинар. Нима, мен ёш боламидим...

Ака-укалар бир зумда кўчага отилдик. Бўлмаса-чи, қанақа ясаниб олганимизни ҳамма кўриб қўйсин-да.

...Эрталаб кимдир секин елкамга туртаётганини пайқаб уйғониб кетдим. Ҳали кўзимни очмасимданоқ димоғимга ўсма ҳиди урилди. Қарасам, тепамда ойим жилмайиб турибди. Қоши қалин, қоп-қора (ойим пардоз қилмас, аммо “қош сув ичади” деб ўсма қўярди).

— Жим, — деди у бармоғини лабига босиб. — Уканг уйғониб қолмасин. Тез ювин.

Тушундим. Демак, тоғамникига борамиз. Укамни ташлаб кетамиз. Бўлмаса, ойимни қийнаб юборади. Беш қадам юради-да, опичинг, деб хархаша қилади. Йўл узоқ.

Укам, боши девор томонда, бир оёғи менинг қорним устида маза қилиб ухлаб ётибди. Ҳали тургандан кейин «лўлилик» қилиб опамнинг додини беради.

Ювиниб келиб, апил-тапил чой ичдим.

— Болани эҳтиёт қил, — ойим айвон бурчагида

ўтириб, тўнкарилган пиёладан ўсма ботириб қошига тор-таётган опамга тайинлади.

— Хавотир олманг. — Опам бошини у ёқ-бу ёққа эгиб, бир чети синиқ кўзгуга қиё-қиё қараркан, жилмайди. — Ўзим қараб тураман.

Опам жуда меҳрибон. Ойим йўғида ҳаммамиз опамнинг пинжига тиқиламиз...

Гузарга чиққанимиздан кейин энг катта ниятимни секин айтдим:

— Ойи, кинога тушсам майлими? Тарзанга?

У фарчли кавушига чанг қўндирмаслик учун тупроқ кўчадан авайлаб бораркан, орқасига қарамасдан сўради:

— Ким билан тушасан?

— Собир билан.

— Тоғанникига бормаймиз.

Ҳафсалам пир бўлиб тўхтаб қолдим. Бундан чиқди, аммамникига борарканмиз-да. Аммамникида мен тенги ўртоғим йўқ.

— Аммамникига кетяпмизми? — дедим қовоқ-тумшурим осилиб.

Ойим бурилиб қаради:

— Йўқ, опангникига.

— Опам уйда-ку? — дедим ҳайрон бўлиб. — Яна қанақа опамникига борамиз?

— Ўқчига. Катта опангникига.

Қизиқ, қанақа катта опам? Ўзи битта опам бор-ку.

— Юр, — деди ойим шошириб. — Кун исиб кетмасидан Бешёғочга етиб олайлик.

Ойимга эргашиб борарканман, алланимани ғира-шира тушунгандек бўлдим. Беш-олти кун олдин аммам келган эди. У ойим билан пичир-пичир гаплашган, “ўғай...

йиғлади... Ўқчи..." деган сўзлар қулоғимга чалинган эди. Демак, Ўқчи деган жойга кетяпмиз.

Ўқчи дегани икки томони болохонали уйлар билан ўралган тор кўча экан. Бизнинг томонларда аллақачон ҳаммаёқ кўкариб кетган, бу ерда бўлса кўча зах, икки четда қоп-қора сув жилға бўлиб оқиб ётибди. Анча юрдик. Тез-тез темирчилик дўконлари учрайди. Байрам бўлсаям, баъзилари очиқ. Девордаги михларга кетмон, теша, хаскаш илиб қўйилган. Сандонда олов гуриллайди. Тарақ-туруқ авжида: яқинига бориб бўлмайди. Охири тагидан қорамойдек лойқа сув оқиб ётган, четидаги панжаралари лиқиллаб турган ёғоч кўприкдан ўтдик. Ойим дам-бадам тўхтайди. Ҳали у эшикни тақиллатади, ҳали бунисини.

— Ҳой, ўргилай, Башоратхоннинг уйи шуми? Эри пераводний...

Биров йўқ, дейди, бирови елка қисиб эшикни беркитади, бир хили эшикни умуман очмайди.

Шу қадар чарчадимки, оёғимни қимирлатишга мадорим қолмади. Худди, ҳов бирда, уйдаги опамга совчи келганида Қаънига борганимиздек. Келмасам бўларкан. Қайтага уйда Хўжа биланми, Вали биланми маза қилиб чиллак ўйнаб юрган бўлардим. Кун исиб кетган, сув ичгим келарди. Ойимнинг ўзи ҳам кўча четидаги водопроводдан икки марта сув ичди. Сув ичиш осон бўлсаям майли экан. Одамлар пақирини кўтариб, қаторлашиб навбат кутиб туради... Байрам бўлгани учунми, ясанган-тусанган ўткинчилар тузук-куруқ гаплашмайди. Ҳамма қаёққадир шошади.

Бир маҳал паранжи-чачвонли хотинга дуч келдик. Ойим яна ўша ялинчоқ оҳангда сўради:

— Ҳой, барака топгур, Башоратхонни танимайсизми?

Паранжили хотин тўхтади. Чачвонини юзидан олган эди, қўриқиб кетдим. Бунақанги чўтир хотинни биринчи кўришим эди. Негадир хаёлимга чўтирини беркитиш учун паранжи ёпиниб юрса керак, деган ўй келди.

— Қанақа Башор? — деди у рўмолча билан тер босган юзини артиб.

— Башоратхон-да! — Ойим куйиб-пишиб тушунтирди. — Эри пераводний. Ашхободда ер қимирлаганда касалларни поездда олиб келган.

— Уйини билмайсизми? — чўтир хотин ачиниб бош чайқади. — Дунёда нима кўп, Башор кўп.

— Йўқ. Эгачим айтувдилар, — деб ойим яна тушунтирди. — Шундоқ кўприкдан ўтгандан кейин топасиз, девдилар.

— Бу кўчада нима кўп, кўприк кўп, айланай, — чўтир хотин елкасини ночор қисди.

— Ҳайронман, — деди ойим умидсизлик билан. — Нечта эшикни тақиллатдим, ҳеч ерда йўқ.

Бўлмади, чўтир хотиндан ҳам иш чиқмади. Тағин иккита катта-кичик кўприкдан ўтдик. Юриб-юриб, чойхона олдидан чиқиб қолдик. Байрам шарофати билан чойхона айниқса гавжум бўлиб кетган, сўриларда эркаклар чордана қуриб, сабзи тўғраб ўтиришар, тўрқовоқлардаги беданалар авжига чиқиб сайрар, ҳавода жизза ҳиди кезар эди.

— Бор, болам, — деди ойим ялиниб, — эркакларнинг олдига мен бормай қўя қолай. Сўрагин, пераводнийни уйи қайси, дегин, Башор деган хотини бор, дегин, хўпми?

Сўри олдига бордим, тўхтаб қолдим. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора, қайрилиб ҳам қарамайди. Аския... Қийқириқ... Шўппайиб туриб-туриб қайтиб келдим. Ойим уришмади. Яна кетавердик.

Каттакон тилла зирак таққан, ялпоқ гулли кўрпабоп матодан кўйлак кийган, қалин қошли жувон дуч келганида ойим тагин сўради:

— Ҳой, оповси, Башоратхонни...

— Ман намедонам! — деди аёл елка қисиб.

Охири ойим ҳам ҳолдан тойди. Кўча четидаги япаски харсанг устига ўтириб, тугунини ечди. Кеча ёпган арпа нонидан олиб олган экан. Шундан биттасини ушағиб, она-бола едик. Тагин чанқай бошладим.

— Ойи, сув, — дедим ҳиқиллаб.

— Шошма, болам, сабр қил. — Ойим юпатди. — Топамиз. Ҳозир топиб оламиз.

Нон қувват бердими, яна аввалгидек йўлга тушдик.

Бир маҳал онам тўхтаб қолди.

— Вой, ўлсин, тагин Бешёғочга чиқиб қолибмиз-ку.

Қарасам, ростдан ҳам Бешёғоч! Бундан чиқди, айлашиб-айланиб яна шу ерга келиб қолибмиз-да. Бозор элдидаги майдонда одам кўп эди. Ясанган қизлар, папирос тутатган йигитлар... Дарахт соясида бир оёқли киши қўлтиқтаёққа суяниб турибди. Олдида эски курси, курсидаги саватда обаки. У ингичка бўйинининг томирини ўйнатиб, овози борича бақирарди:

— Обаки дандон
Лаблари хандон
Чайнама, шими,
Чайнама-а-а!

Бирпасда чанқоқ ҳам эсимдан чиқиб кетди.

— Обаки оберинг, — дедим ялиниб.

Ойим бир зум иккиланиб турди-да, қўлимдан етаклади:

— Юр.

Парвардага ўхшатиб кесилган обакини оғзимга солдиму маза қилиб сўра бошладим. Сақичга ўхшаган юмшоқ, аммо жуда ширин.

— Сиз шу ерликмисиз, амаки? — деди ойим қандолатчига термилиб.

Қандолатчи қўлтиқтаёғига суяниб, чўнтагидан папирос оларкан, шубҳаланиб ойимга қаради:

— Нима эди?

— Башоратхонни қидириб келувдик. Эри пераводний, Ашхободда ер қимирлаганда касалларни олиб келган. Ўқчида кўприкнинг олдида туради, дейишувди.

— Номери неччи? — деди қандолатчи папирос тутатиб.

— Ўшанисини сўрамабман. — Ойим айбдор қиёфада ерга қаради.

— Ия, қизиқ экансиз-ку, сингил! — чўлоқ қандолатчи овози борича шанғиллади. — Афанди эшаги йўқолганида бир қўлида янтоқ, бир қўлида тезак кўтариб, бозор айланган экан, буни еб, буни анақа қилганни кўрган борми, деб. Сизникиям шундан бўлди-ку.

Атрофдаги ҳангоматалаб томошабинлар хахолаб кулишди. Ойим мулзам бўлиб секин бурилди.

— Сўраб-сўраб Маккани топган экан, амаллаб топиб олармиз.

Икковлашиб яна ўша захкаш, икки четида қоп-қора сув жилға бўлиб оқаётган кўчага кирдик. Оёқда зўрға турсам ҳам, дам олайлик деб ойимга хархаша қилишга қўрқар эдим. Бояги одамнинг гапи ойимни хафа қилганини билиб турардим. Юриб-юриб яна ўша омонат панжарали ёғоч кўприкдан ўтдик.

Ойим рўпарадан келаётган, сумка кўтарган хотинни тўхтатди.

— Жон синглим, бир нарсa сўрасам майлими? Шу ерликка ўхшайсиз. — Ойим унинг қўлидаги сумкасига, байрам бўлсаям ясанмасдан эскироқ қарғашойи кўйлак кийганига қараб, шу ерлик деб гумон қилган бўлса эҳтимол.

Хотин шошилиб турган экан шекилли, “гапингизни айтинг” дегандек қошини чимирди.

— Башоратхонни танимайсизми? — деди ойим шоша-пиша. — Эри пераводний. Ашхободда...

— Нимага эди? — деди аёл ойимнинг гапини бўлиб.

Ойим унинг кўзига тикилиб қаради-да, кўнглида умид уйғонди шекилли, овози дадиллашди:

— Керак эди-да. Эрталабдан бери қидирамиз, айланай. Билмаган жойнинг кўчаси кўп, деб шуни айтар эканда.

Аёл ойимга тикилиб туриб негадир овози титраб кетди.

— Сиз... Сиз кими бўласиз? — деди секин.

— Онасиман, айланай, онасиман!

Аёлнинг қўлидан сумкаси тушиб кетди.

— Ойижон! — деди илтижоли оҳангда. — Ойижон! Ўзингизмисиз? — Шундай дедию ойимни қучоқлаб олди. Ўша заҳоти кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди. — Ўша мен... Менман... Қизингизман... Ойижон... Билувдим, топиб келишингизни билувдим. Билувдиму ишонмовдим. Аммам айтсалар, ишонмагандим!

У ҳадеб ойимни ўпар, нуқул битта гапни қайтарарди.

— Ишонмовдим...

Кейинги дақиқада мени ердан даст кўтариб олди-да, кўзимдан, юзимдан ўпа бошлади.

— Ўзимнинг укамдан ўргилай, укажонимдан айланай.

Димоғимга бинафша ҳиди урилди. У бақувват қўллари билан мени маҳкам қучоқлаб олган, ёшли кўзлари билан қайта-қайта кўзимга термилиб қарар, нуқул ўпар эди. Шундагина унинг катта хотин эмас, ёшги-

на эканлигини, аллақасери уйдаги опамга ўхшаб кетишини пайқадим. Башор опа бир қўлида мени кўтарганча эгилиб, иккинчи қўли билан сумкасини ердан олди.

— Қўйинг, — деди ойим унинг билагидан тутиб. — Ёш боламас, ўзи юради. Шу кузда мактабга боради-ку.

— Нега қўярканман?! — Башорат опам гунафша ҳиди анқиб турган бошини яна юзимга босди. — Укажонимни нега қўярканман?! Ўзим зўрға топиб олдим-ку!

Кап-катта бола опамнинг қўлида кетаётганимдан, ботинкам қўйлагини лой қилиб юборганидан уялиб тирчилладим.

— Тушаман!

Йўқ, опам қаттиқроқ бағрига босди.

— Тушмайсан. Чарчаб қопсан, укам. Кўриб турибман.

Башорат опам шахдам-шахдам қадам ташлар, ойим унга аранг етиб борар, икковлари ҳаяжондан энтикиб, гаплашиб боришарди.

— Танаймай қолганимни қаранг, қизим. Ўзиям сизни бир марта кўрувдим-да... Анча бўп кетди. Ўшанда жамалаксоч қизча эдингиз.

— Мен ҳам аввалига танимадим... Қаранг, ойижон, сира ишонмовдим.

Опамнинг уйи чиндан ҳам кўприк яқинида экан. Бироқ яна битта тор кўчага кириш эсимиздан чиқибди. Ўша тор кўчадан ўтиб, кафтдеккина ҳовлига кириб қолдик. Ҳовли ўртасида бир туп тут бор эди. Тут ҳали пишмаган, аммо анча оқариб қолган, шохига беланчак илиб қўйилибди. Тут тагига келгандан кейингина опам мени ерга қўйди.

— Мана синглинг, — деди беланчакка имо қилиб. — Синглим десанг ҳам бўлади, жияним десанг ҳам. Синглим деявер.

Мўралаб қарасам, беланчакда атлас кўйлакча кийган қизалоқ ётибди. Секин тебратиб кўрдим.

Опам ёшли кўзларига табассум қалқиб, яна бир марта бошимни силаб кўйди-да, уй томонга қараб қичқирди:

— Дадаси! Ойим келдилар!

Зум ўтмай ойнабанд айвоннинг эшиги шарақлаб очилди-да, елкасига беқасам тўн ташлаган киши чиқиб келди.

— Ойим келдилар! — деди Башорат опам тантана билан.

Беқасам тўнли киши ойим билан қуюқ сўрашди. Онам унинг пешонасидан ўпиб кўришаркан, менга ўтирилди:

— Поччангга салом бермайсанми?

Поччам худди катта киши билан сўрашгандек, қўл бериб кўришди.

— Отингиз нима, полвон йигит? — деди кулиб.

Пастак шифтли хонага кирдик. Тўрда Сталиннинг ҳарбий кийимдаги сурати илиғлиқ турар, дераза тепасидаги михга илинган лаганчага ўхшаш қора карнайидан музика янграр эди. Ёнбош томонда эса занжирли осма соат. Соатнинг тепаси мушукнинг бошига ўхшатиб ишланган. Капгир у ёқ-бу ёққа бориб келган сайин мушукнинг кўзи ҳам у ёқ-бу ёққа мўралайди. Бунақа соатни дадамнинг хужрасида ҳам кўрмаганман.

Опам эски шолча тўшалган ерга дарров кўрпача ёзди. Хонтахта қўйиб, дастурхон беади. Пиёламга муштдек новвот солиб чой қўйиб берди.

Кун бўйи пиёда юравериб, чарчадимми, карнайидан ҳадеб янграётган музика элитдими, ухлаб қолибман. Бир маҳал опам пешонамни силаб уйғотди:

— Тур, жоним, қорнинг очиб кетди-ку.

Кўзимни очсам, дастурхонда устига кўк пиёз сепилган бир лаган мошкичири турибди. Ойим, опам, поччам гангир-гунгир суҳбатлашиб ўтиришибди. Опамнинг қистови билан уч-тўрт қошиқ мошкичири едиму тагин ухлаб қолдим.

Кейин яна уйғониб кетдим. Анчагача қаердалигимни билолмай, шифтга тикилиб ётдим. Хира лампочка ёниб турар, алақаерда соат чиқилларди. Девордаги “мушук соат”ни кўргандан кейингина Башор опамникида ётганимни англадим. Ёнбошимга ўтирилган эдим, каравот ғичирлади. Қарасам, ёнимда бояги атлас кўйлакли сингилчам юмшоққина бўлиб пишиллаб ухлаб ётибди. Уйғотиб юбормай деб, тагин кўзимни юмиб олдим. Аввал хўрсиниқ, кетидан аёл кишининг ҳиқиллаган йиғиси эшитилди.

— Юзимни ёруғ қилдингиз, ойижон... — Бу Башор опамнинг овози эди. — Куёвингизнинг олдида ердан суғуриб олдингиз. Турмуш қурганимизга уч йил бўляпти. Куёвингизга нима дейишимни билмайман. Отам бор дейману боролмайман, онам бор дейману кўрсатолмайман. — Опам яна чуқур хўрсинди. — Ойим тириклигида, отангнинг кўзига кўринма, деб тергаб турарди. Онам ўлгандан кейин нима деб боришни ўзим ҳам билмадим. Бир замонлар дадам билан ойимнинг турмуши бузилган бўлса, менинг айбим нима, ойижон... Ойим адамнинг дилини оғритган бўлса бордир, аммо менда нима гуноҳ?

— Қўйинг, жон болам, — ойим оҳиста юпатди. — Турмуш ўлгур шунақа экан. Одам бу дунёдан нима обкетади? Борадиган жойи бўйрадек ер... Адангизнинг жаҳли тез бўлгани билан кўнгли бўш. Уч-тўрт кундан кейин ўзингиз боринг. Куёвниям оборинг. Сиз боласиз, у киши ота. Менинг келганимни айтмай қўя қолинг. Эски гиналарни унутинглар.

— Бормоқчиём бўлувдим... — Опам тараддудланиб жимиб қолди. — Тағин сизнинг кўнглингизга келмасин, деб...

— Гапингиз қурмасин, — ойим опамнинг сўзини кесди. — Этни тирноқдан ажратиб эсимни ебманми? Минг қатла шукр, адангиз борлар, синглингиз, қўша-қўша укаларингиз бор, қаддингизни кўтариб юринг, жон болам.

Ойим билан опам ҳамон дардлашар, “мушук соат” бир меъёрда чиқиллар, ёнимда юмшоққина бўлиб сингилчам пишиллаб ухлаб ётар эди. Яна кўзим илиндию қотиб ухлаб қопман.

...Эртасига ҳовлимизга маҳалланинг табиби — Хожжи буви, Хайри опа, Мўмин аканинг хотини Келинойи, Валининг ойиси Зеби хола, Сепкилли хола, Холпош хола тўпланишди. Ойим айтиб келганми, байрам баҳона бўлганми, унисини билмайман. Ойим гармдори гулли пиёлада қўшниларга чой қуйиб узатар экан, оғзини тўлдириб мақтанар эди:

— Қизим берди! Қаранг, пиёласининг чиройилилигини қаранг! Вой, ўргилай сизлардан, шундоқ қизим бор экану мен аҳмоқ билмай юрганимни қаранг! У боғровлар, у оқ уй-олабаргаklar десангиз! Қўша-қўша гиламлар! Бир радиоси бор, сандиқдек келади. Қизимнинг чаққонлигини кўрсангиз. Бирпасда бир гуруч, бир гўшт қилиб, чигит босгандек ош дамлаб келди. Куёвимни айтмайсизми, пераводнийларнинг бошлиғи экан. Уёғи Ашхобод, буюғи Ленинобод — етти иқлимда кўрмаган жойи қолмабди. Бирам одобли, бирам ақли...

Ойим опамнинг ҳовлисидаги тутдан бошқа қайси боғни, эски шолчадан бошқа қайси гиламни, мошкичиридан бошқа қайси паловни айтаётганини билмасдим, лекин ҳамма гапига ишонгим келарди.

— Сиз кўпам ихтимат қўяверманг! — Келинойи ойимнинг гапини оғзидан олди. — Ўғай барибир ўғайлигини қилади. Ундан сизга нима фойда!

— Унақа деманг, овсинжон. — Ойим унга таънали қараш қилди. — Бу дунёдан ҳеч ким ҳеч нарса орқалаб кетмайди, ўргилай. Болаларим бу ёқда отасининг бағрида яйраб юрсин-да, қизим у ёқда тирик етим бўлиб юрсин... Шуям диёнатданми? Бунақа гапингизни бир айтдингиз, иккинчи қайтарманг, овсинжон.

Бошқа хотинлар ойимнинг сўзини маъқуллаб чувиллашди:

— Тўғри айтасиз!

— Охиратни ўйлаган одам шундоқ қилади.

— Аммо-лекин... — Ойим овозини пасайтирди. — Адаси мен борганимни билмай қўя қолсинлар. Қиз бўлиб у келмайдию, она бўлиб сен борасанми, деб диллари оғрийди... Эрта-индин қизимнинг ўзи келади.

Башор опам эртасига эмас, уч кундан кейин келди. Дадам бодом соясида чўккалаб ўтирганча, арранинг тишини эгов билан қайрар, ойим ошхонада, мен эса супада укам билан кураш тушаётган эдим. Гуржи кучугим дарвоза томонга югурди. Кўкшойи кўйлак кийган Башор опамни дарров танидим. Опам кучукни кўриб, дарвозадан кирибоқ тўхтаб қолди. Дадам бир зум тикилиб қаради-да, гарангсиброқ ўрнидан турди. Кучукни ҳайдаш баҳонасида опам томон чопдим. Опам уч-тўрт қадам босди-ю, кўзида ёш билан ҳайқириб юборди:

— Адажон!

Дадам бир қалқиб кетгандек бўлди.

— Ие, ие, — деди овози титраб. Кейин ошхонага қараб қичқирди. — Ҳой, бу ёққа чиқ, қизинг келди!

Башор опам дадамнинг қучоғига ўзини отди.

— Йиғлама, она қизим, йиғлама. — Дадам Башор опамнинг сочини силар экан, кўзлари намланди. (Унинг кўзида ҳеч қачон ёш кўрмаган эдим.) — Бормисан, оппоқ қизим.

Опам дадамнинг бағридан чиқиши биланоқ ойим қучоқлаб олди.

— Вой ўзимнинг қочқоқ қизимдан айланай! — деди Башор опамнинг юзидан ўпиб. — Вой, ўзимнинг тўнгич қизимдан ўргилай!

Боядан бери нарироқда бола кўтариб илжайиб турган поччамни энди кўришди. Дадам поччам билан ҳам қучоқлашиб кўришди. Сингилчам бирпасда қўлма-қўл бўлиб кетди. Опам, ака-укалар биринчи жиянимизни “хомталаш” қилиб юбордик.

Ўша куни дадам ўз қўли билан ош дамлади. Ҳатто поччам икковлари жиндай-жиндай вино ҳам ичишди.

...Ўшандан кейин биронта байрам шунчалик эсимда қолгани йўқ.

БОЗОР

Акаларинг бўлиши ҳам яхши, ҳам ёмон. Яхшилиги шуки, болалардан калтак емайсан. Арифметикадан икки олмайсан. Ёмонлиги шуки, нуқул акаларингнинг кийимини киясан. Масалан, мана бундай. Катта акамга этик оберишади. Бир йилми, икки йилми ўтгандан кейин катта акамнинг оёғи катта бўлиб кетади. Этик кичик акамга ўтади. Кичик акамнинг оёғиям бир жойда туравермайди-да. Ўсади, этик сигмайди. Ана энди этик бизники! Фақат бизга етиб келгунча этикнинг таги Наим сартарошнинг иягидек сип-силлиқ бўлиб кетади. Аслида, буям ёмонмас. Қишда яхмалак учишга маза. Аммо тагининг кўчиб кетгани ёмон. Чўлда бир

ой юриб чанқаган туядек сув демаганни симиради. Бора-бора укамга дабдаласи чиққан этик тегади. Телпак масаласи ҳам шундоқ. Катта акамдан кичик акамга, кичик акамдан менга, мендан укамга етиб боргунча телпакмас, тақир чикқан бир парча тери қолади. Валига маза! Акаси йўқ, укаси йўқ. Зеби хола унга доим янги кийим олиб беради. Шундоқ дейману дадамга ҳам қийин. Ҳаммамизни барабар ясантира олмайди. Тўғри, гоҳи-гоҳида биз кичкиналарнинг ҳам ғамини еб туришади. Куз кунларидан бирида шундай қувончли воқеа бўлди. Кечаси ҳамма ётганда дадам билан ойим маслаҳатлашиб қолишди. Ростини айтсам, гап пойлайдиган одатим бор. Пойламоқчи эмасдиму ўзлари гаплашиб қолишди. Эшитиш керакми, керак!

— Салқин тушиб қолди, — деди ойим ўйчан оҳангда.
— Болаларнинг эғнида йўқ, бошида йўқ. Айниқса, кичкиналарга қийин.

Дадам анчагача индамади. Чамаси, қаердан пул топишни ўйларди.

— Эчкини сота қоламиз, — деди ниҳоят бир қарорга келиб.

— Таканими? — Бу ойимнинг овози эди.

— Э, уни қанчага оларди? — деди дадам ҳафсаласиз оҳангда. — Наригисини сотамиз. Беш юзларга обқолар.

Тушундим. Бундан чиқди, Қорақулоқни сотишмоқчи. Эрта баҳорда эчимиз одатдагидек иккита туққан эди: бири эркак, бири урғочи. Урғочисининг ўзи оқ, қулоғи қора. Ака-укалар унга Қорақулоқ деб от қўйганмиз. Эчимга ачиндим. Яхши, ювошгина эди. Чамамда, ойим ҳам шуни ўйларди шекилли, секин гап қўшди:

— Қочириб олсак болаларга сут мўлроқ бўлармиди?

— Бошқа иложи йўқ-да! — деди дадам тажангроқ

бўлиб. — Жилла курса, биттасига пуфайка олиб бериш керак. Бултур ҳам мактабга акасининг чопонини кийиб борди.

Ҳа, демак, пуфайка меники бўлади. Негаки, укам ҳали мактабга бормаиди. Енгининг учига чарм қопланганидан оламан. Синфимизда фақат Валида шунақа пуфайка бор. Зеби хола нақд тўрт юз сўмга оберган. Валининг ўзи айтган.

— Бозор куні Тезакопга олиб тушаман, — деди дадам ишонч билан.

Бироқ дадам жума куні шамоллаб ётиб қолди. Шанба куниям ўрнидан туролмади. Кечкурун яна эчки сотишнинг маслаҳати бўлди.

— Ўзинг бора қол, — деди дадам ётган жойида.

Онам мунғайиб қолди.

— Вой, мен бозорни биламанми? — деди бўшашиб. — Бир-икки марта мол сотиб юрган бўлмасам...

Дадамнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Нима, бозорга тушадиганларнинг шох-бутоғи борми? Ҳаммаям сенга ўхшаган одам-да! Жа бўлмаса, биттасида даллолнинг қўлига ўн сўм берсанг, сотиб беради. Аммо беш юздан камига кўнм. Зотли мол, дегин!

Эртасига тонг қоронғисида ойим мени секин туртиб уйғотди.

— Қани, тура қол, болам, эчкини ҳайдашиб борсан.

“Нимага, қаёққа”, деб ўтирмадим. Биламан, акаларим ҳайдашиб борсаям бўлардию, унда пуфайкадан қуруқ қоламан-да.

Фингшиброқ бўлсаям турдим. Ойим эчкини соғиб бўлгунча тонг ёришди. Кейин у Қорақулоқни етаклади, мен тол хивич олиб, орқасидан йўлга тушдим. Қорақулоқ ҳам уйқусираб турган экан шекилли, индамай кетаверди. (Ф)

қат дарвоза олдиға борганда онаси билан акаси томонга қараб қисқагина маъраб қўйди: хайрлашди, чамамда.

Тупроқ кўчадан боряпмиз. Олдинда ойим, кетидан эчким, унинг ортидан мен. Эчким тупроқни чангитиб, дик-дик қилиб боради. Ора-чора кўчага тўкилган ёнғоқ хазонларини чимдиб, калта думини ликиллатиб-ликилла-тиб қўяди. Хивич билан урмасам ҳам ўзи кетаверади. Мен кўчага тўкилган ёнғоқларни териш билан овора-ман. Кечаси шамол бўлганга ўхшайди: роса ёнғоқ тўки-либди. Бирпасда икки чўнтагим тўлиб чиқди. Ойим ора-чора тўхтаб, норозилик билан орқасига қараб қўяди.

— Юра қолсанг-чи, ҳали-замон бозор тарқаб кетади!

Тезакоп деганиям жуда олис экан-да! Аввал қора мой ҳиди анқиб турган темир йўлдан ўтдик. Кейин машиналар ғизиллаб бораётган кўчалар четидан юрдик. Оёғимда оёқ қолмади. Ниҳоят, бозорнинг темир панжа-рали дарвозасидан ичкари кирдик. Вой-бу! Шунча одам қаёқдан келган? Ҳаммаёқ қий-чув, ҳамма шошган! Ана, бир чеккада гувилаб олов ёняпти. Қозондан қизи-ган ёғнинг оппоқ тутуни чиқиб турибди. Вуй, анави балиқни! Менинг бўйимдай келади-я! Ёғоч устундаги михга жағидан илиб қўйишибди. Кир халат кийган мўйловли киши капгирни ўйнатиб бақиради:

— Кеп қолинг, лаққа балиқ! Лаққа балиқ! Қатидан ковуриб берай?

Ундан нарироқда каттакон дошқозонда ош дамлаб қўйилибди. Зарчава солинган, сап-сарик. Оғзимнинг суви кеп кетди. Ие, ана кабоб! Қоп-қора кабобпаз бидир-бидир қилиб харидор чақиради.

— Еганлар дармонда, емаганлар армонда, думба-жигар!

Қаранг, ҳидига одам маст бўлади-я!

— Ойи, ҳали кабоб оберасиз-а? — дейман ялиниб.

Ойим бўлса, нукул битта гапни қайтаради:

— Анқайма, адашиб қоласан!

Ёймачилар тўғридан-тўғри ерга ўтириб олишган. Ан- гишвонадан тортиб элаккача, сичқон тутадиган қопқон- дан тортиб исириккача — ҳаммаси бор. Қўлтиқтаёқли аскар жиккак чол билан савдолашиб сумак оляпти. Кун салқин бўлишига қарамай, кўйлакчан бўлиб олган озғин бола бир пачка папиросни кўз-кўз қилиб, бор овози билан бақиради.

— Папироси норд, чекманглар чорт!

Шовқин-суронлару турли ҳидлардан бошим айланиб кетди. Униси туртади, буниси туртади, бу ҳам етмаган- дек, ойимга дағдаға қилишади.

— Ҳов эчки! Кўзингга қара!

Ниҳоят мол бозорига келдик. Ана бозору мана бозор! Кўзига қон тўлган, бурнидан темир ҳалқа ўтказилган буқалар, думбасининг оғирлигидан юролмай қолган, шо- хи қайрилиб кетган қўчқорлар, бири олиб, бири қўйиб, пайдар-пай ҳанграётган эшаклар... Айниқса, анави қо- раси эўр экан. Бир ҳанграшда кетма-кет улаб, етти марта ҳангради. Тағин ҳар ҳанграганда қулоқлари дик- кайиб, думи хода бўлиб кетади. Бурун катаклари кери- либ, икки биқини кириб-чиқиб, кириб-чиқиб туради. Охирига борганда ўпкаси тўлгандек, овози ҳазинлашиб қоладию, аммо ўша заҳоти бир пишқириб олади-да, янги куч билан қайтадан ҳанграй бошлайди. Оёқ остини те- зак босиб кетган. Шунинг учун бозорни Тезакон деса керак-да. (Бу ном Оқ подшонинг савдогари Тезиков исми билан боғлиқлигини кейин билганман.) Кеч қо- лганимиз учун бизга энг чеккадан — товук бозорининг ёнидан жой тегди. Бироқ бу ерда ҳам кўп тўролмадик. Жанжалнинг устидан чиқиб қолдик. Шундоққина ол-

димизда тарашадек озғин, пешонаси тиришган, тажанг-лиги афтидан кўриниб турган киши қизил бабақ хўрознинг оёғидан боғланган ипдан тутиб, чўккалаб ўтирар, дам-бадам нос отиб, ўзича аллакимни сўкар эди. Бақувват оёқлари узун-узун хўроз эса бўйинини чўзиб, атрофга олазарак қарар, чамаси, бошқа хўрозлар билан уришишга баҳона қидирарди. Шу пайт айвони катта оқ каламинка шапка кийган, чўмичдек бурнининг тешигидан жуни чиқиб турган киши хўрознинг тепасида тўхтади.

— Чўча чан пул, ака мулло? — деди оёғи билан хўрозга имо қилиб.

Тажанг киши асабийлик билан бошини кўтарди. Носини тупуриб, кафтининг орқасига лабини артди.

— Шу жўжами! — деди ингичка, тажанг овозда. — Кўзми, пўстакнинг тешигими!

Бурни чўмичдек харидор пинагини бузмади.

— Чан пул чўча? — деди яна.

— Бу жўжамас, хўроз! — Тажанг киши ўрнидан туриб кетди. — Бабақ хўроз! Бир тепса одамни йиқитади!

Бурни чўмичдек харидор яна пинагини бузмади.

— Ҳа, энду чўча-да! Чан пул ўзу?

Шунда кутилмаган воқеа бўлди. Тажанг киши бабақ хўрозни оёғидан юлқиб кўтардию харидорнинг бошига туширди.

— Мана сенга “чўча!” — деди бақириб.

Хўрознинг қийқириғи билан харидорнинг додлаши барабар эшитилди. Бошидаги айвони кенг шапкаси учиб, тезак устига тушди. Хўрознинг қизил патлари ҳаммаёққа тўзиб кетди.

Харидор силлиқ бошини чангаллаганча одамлар орасига шўнғиди. Зум ўтмай, шопмўйлов милиционерни бошлаб келди.

— Мана шу! — деди хўрозни амаллаб бути орасига тикаётган тажанг кишини кўрсатиб. — Бошимга урде! Хўкиздедек хероз билан урде! Туядек хероз билан урде! Бош ёрилг-о-он!

— Нима гап, гражданлар? — Шопмўйлов милиционер чўнтагидан хуштак олиб, лунжини шиширганча чуриллатди.

Томошанинг давомини кўришни жуда хоҳлардиму ойим қўймади.

— Юр, кета қолайлик, — деди секингина. — Бизниям бошимиз балога қолиб юрмасин.

Одамлар, моллар орасидан ўтиб, нари кетдик. Ана, ниҳоят бизнинг эчкига ҳам харидор топилди. Пешонасига қийиқча танфиган киши Қорақулоқни у ёғидан ўтиб томоша қилди, бу ёғидан ўтиб томоша қилди.

— Қанча сўрайсиз? — деди ойимгамас, эчкига қараб.

— Беш юз сўм.

— Уч юз! — қийиқча танфиган киши эчкининг бўйнидан силаб қўйди. — Шошиб турибман, оламану кетаман.

— Йўқ, амаки, бу зотли мол, — деди ойим бош чайқаб. — Онаси ҳар йили иккитадан туғади, кўп сут беради. Сути ёғли, сигирникига ўхшайди. Беш юздан камига бўлмайди.

Қийиқча танфиган киши савдолашиб ўтирмай нари кетди. Яна иккита харидор келди. Бири уч юз ўн сўмга чиқди, иккинчиси икки юз элликдан ошмади. Кейин эчкимизни ҳеч ким сўрамай қўйди. Туриб-туриб зерика бошладим, бир ҳовуч ёнғоғимни у қўлимдан бу қўлимга оламан, бу қўлимдан у қўлимга оламан... Кун исиб борар, сув ичгим келарди. Ойим ҳам толиқиб кетди шекилли, нукул атрофга жавдирайди.

— Даллол топмасак бўлмайди шекилли, ўғлим, — деди руҳи тушиб.

Худди шуни кутиб тургандек, телпагининг қулоқчинини куя еган, пахтали шимининг тиззасигача гўнг бўлиб кетган киши пайдо бўлди.

— Ҳа, янга, улоқчага харидор чиқмадимми? — деди шанғиллаб.

— Улоқчамас, эчки-ку, — деди ойим ранжиб. — Қаранг, зотли мол, онаси ҳар йили иккитадан туғади. Кўп сут беради. Сут қуюқ, сигирникига ўхшайди.

— Кўриб турибман! — Телпакли киши қўл силтади. — Мушукдеккина эчки экан. Бўғоз бўлганми-йўқми?

Ойим бош чайқади.

— Унисини айтолмайман. Ёлғон гапириб нима қилдим. Аммо онаси зотли. Ҳар йили иккитадан туғади, серсут...

Телпагини куя еган киши бир зум ўйланиб қолди.

— Энди, янга, гап бундоқ, — деди тагин шанғиллаб. — Мен холис одамман, кўриб турибман, боядан бери туравериб сарғайиб кетдингиз. Хўп десангиз, молингизни сотиб бераман. Аммо чўтални олдиндан келишиб оламиз: йигирма беш сўм!

— Майли, бир гап бўлар, — деди ойим секин. — Барака топинг, инсофли одамга ўхшайсиз... Аммо ўзи зотли мол...

— Қанча сўраяпсиз ўзи? — даллол онамнинг гапини бўлди.

— Беш юз.

— Нима? — даллол даҳшатли гап эшитгандек кўзини ола-кула қилди. — Беш юз сўмга говмиш сигир беради-ку! Ҳозир бозор арзон. Қиш келяпти, янга! Қиш келяпти! Ем ташвиши бор, пичан ташвиши бор...

Онам норози қиёфада елкасини қисди.

— Мана шу боламга пуфайка олиб бермоқчиман. Адаси беш юздан камига кўнма деганлар.

— Гапга пасматри! — даллол худди онам гуноҳ иш қилиб қўйгандай қўлини силкитди. — Одамлардаям диёнат қолмапти ўзи!

У энди бурилиб кетаётган эди, ойим ялинди:

— Худо хайрингизни берсин, битта-яримта инсоф-лироқ харидор топинг. Майли, ҳақингизни бераман.

Даллол қайтиб келди. Қорақулоқнинг қорини пайпаслаб кўрди.

— Майли, — деди тўнғиллаб. — Шошмай туринг-чи.

Чорак соатчадан кейин у эскироқ чопон кийган киши билан мendan каттароқ болани бошлаб келди. Боланинг бошида яп-янги дўпписи бор эди. Дўппи унинг узунчоқ бошида ғалати қийшайиб турарди. Пуфайкадан ортган пулга ойим менгаям янги дўппи оберади, деган фикр лип этиб хаёлимдан ўтди.

— Мана! — деди даллол шанғиллаб. — Шундан яхши харидор тополмайсиз.

— Қанча сўрайсиз? — эски чопонли киши негадир онамга эмас, даллолга қаради. — Бўладиганини айтинг.

— Бўладигани икки юз эллик сўм! — Ойимнинг ўрнига даллол жавоб берди.

— Йўғ-э, — деди ойим чўчиб. — Ҳозир уч юзга бермадим-ку.

— Ўзимга эмас, мана бу болага оляпман! — эски чопонли киши уф тортди. — Рангини қаранг бола бечорани! Касалдан янги турган: сил!

Ойим ҳам, мен ҳам болага тикилиб қолдик. Ҳали дўпписига қарабману ўзига қарамаган эканман. Бола чиндан ҳам рангсиз, катта-катта кўзлари одамга маънос термилиб боқар эди.

— Ёнғоқ! — деди у қўлимдаги ёнғоқларни кўриб. Овози қизларникига ўхшаган ингичка, илтижоли эди.

— Бер, бер! — деди ойим шошилиб. — Ҳаммасини бер.

Қўлимдаги ёнғоқларни ҳам, чўнтагимдагиларниям болага бердим. Нима қипти, ҳали териб олавераман. Кўча-мизда ёнғоқдан кўпи борми?

— Юз сўм! — Эски чопонли киши даллолнинг қўлидан тутди. — Бор барака!

— Вой, нима деяпсиз, амаки? — Ойим худди биров тортиб олаётгандек эчкининг арқонидан маҳкам ушлаб ўзига тортди. — Бу зотли мол. Онаси ҳар йили иккитадан туғади. Сутни кўп беради. Сутиям ёғли.

— Сизам инсоф қилинг-да, биродар! — даллол энди харидорга қараб қўлини пахса қилди. — Янгам рост айтяптилар. Зотли мол, эрта-индин қочиб қолса, баҳорда маза қилиб сутини ичасиз.

Ойимга жон кирди.

— Шуни айтаман-да! Зотли мол! Онаси ҳар йили иккитадан туғади. Кўп сут беради. Сутти ёғли, сигирникига ўхшайди.

Харидор ҳорғин бош чайқади.

— Ўзимга қолса-ку беш юзга ҳам олаверардим. Шу болага сўраяпман. — У тагин болага имо қилди. Бола ёнғоқларни у қўлидан бу қўлига олар, юпқа, қонсиз лабларини пичирлатиб санар эди. — Ҳеч кими йўқ бечоранинг, — деди харидор овозини пасайтириб. — Савоб бўлар, деб бошига дўппи обердим. Отаси фронтда ўлган. Яқинда онасиям қазо қилди: сил эди бечора. Етмиш яшар кампир бувиси билан қолди. Мен қўшниси бўламан. Кампир бечоранинг кигиз тагига йиғиб қўйган жиндек пули бор экан. Шунга биттагина эчки оберинг, деб ялинди. Савоб учун тушдим бозорга.

Гоҳ болага, гоҳ онамга қараб карахт бўлиб қолдим. Бола ҳамон ёнғоқларини санар, ойим ҳам унга тикилиб қолган эди. Бирдан онамнинг кўзларида ёш айланди. Бир қўли билан арқондан тутганча иккинчи қўли билан боланинг дўпписи устидан бошини силади.

— Айнони-я! — деди овози титраб. — Ҳеч нима қилмайди. Ҳали шундоқ йигит бўласанки, сен кўрганни ҳеч ким кўрмайди, болам!

— Мана, бори шу! — харидор бир сўмлик, уч сўмлик пуллардан бир ҳовучини даллолнинг қўлига тутқазди.

— Қанча? — деди даллол.

— Юз эллик сўм!

Даллол ойимнинг арқон ушлаб турган қўлини кафтига олиб силкита бошлади.

— Бор барака денг энди, янга! Бор барака денг!

У ҳар силтаганда ойим қўли узилиб кетгудек бўлиб бутун гавдаси билан силкинар эди.

— Ҳеч бўлмаса яна эллик сўм қўшинг, амаки, — деди онам эски чопонли кишига илтижоли термилиб. — Зотли мол, онаси ҳар йили иккитадан туғади.

— Нима қилай, сингил! — харидор тагин бош чайқади. — Менгамас, болага деяпман-ку. Савоб учун тушдим бозорга, бор пули шу бўлса, мен нима қилай?

— Ахир, менам боламга пуфайка обермоқчиман, — деди онам йиғламсираб.

— Савоб ҳам керак-да одамга, янга! — Даллол ойимнинг қўлини қўйиб юбормай шанғиллади. — Дунёга келиб, нима каромат кўрсатдик? Кўприк солдикми, мачит қурдикми...

— Тўғри-ку, лекин... Боламга пуфайка... Зотли мол...

Энди онамнинг гапини харидор бўлди.

— Худога шукур денг, сингил. Болангизни бошида отаси бор экан, сиз бор экансиз. Жаям янги бўлмаса эскироқ пуфайка оберарсиз. Бу бечоранинг кими бор?

Ойим болага бир нафас термилиб турдию арқонни секин қўйиб юборди. Бола ҳамон лабларини пичирлатиб ёнғоқ санар эди.

— Манг, янга! Рози бўлинг, — даллол пулни санаб ойимга тутқазди. — Хизмат ҳақимни ошқолдим. Аммо рози бўлинг.

Ойим пул чангаллаб турган қўли билан тагин бола-нинг дўпписи устидан бошини силади.

— Хафа бўлма, ўргилай! Бувингга мендан салом айтгин. Эчки сотган хотин салом айтди, дегин.

Даллол бир томонга, эчки етаклаган чопонли одам билан бола иккинчи томонга кетиб, зум ўтмай одамлар орасидан ғойиб бўлишди. Онам қўлига туфлаб-туфлаб пулни ҳафсала билан санади, нимчасининг чўнтагига солди. Аммо кўнгли тўлмади шекилли, ўша заҳоти чўнтакдан қайтариб олиб қўйлагининг ёқаси тагига яширди. Ғуссага чўкиб хўрсинди.

— Худоданам ўргилай! Бандасининг бошига шунча ғам солмаса нима қипти-я!

Иккаламиз индамай йўлга тушдик. Ойим қўлимдан тутганча бошини қуйи солиб борар, чамаси, бояги болани ҳам, ҳозир уйга бориб дадамдан сўкиш эшитишни ҳам ўйлар, ўйлаб ўйига етолмас эди. Яна ўша кабобпаз, ошпаз олдидан ўтдик. Кабоб иси сўлагимни оқизди, индамадим. Биламан, энди ойим кабоб обермайди.

Бозор дарвозасига етганда онам тўсатдан тўхтаб қолди.

— Вой шўрим! — деди ранги ўчиб.

Мен онам пулни олдириб қўйди деб қўрқиб кетдим.

— Эчкини арқони билан бериб юборибмиз-ку! — У шундай дедию қўлимдан маҳкам тутганча одамлар орасига шўнғиб яна орқага судраб кетди. — Иrimi ёмон бўлади. Молни арқони билан сотиб бўлмайди. Вой, мени ер ютсин! Энди нима қилдик-а? Бизни кутиб ўтирармиди. Кетиб бўлди энди! — У шундай дердию одамларга урилиб, сурилиб мол бозорига шошиларди. Ана, яна бозорга кирдик. Энди моллар хийла камайган, бироқ одам қалин эди. Бояги “ўзимизнинг” жойга қайтиб келдик. Аммо энди бу ерда тойчоқ савдоси бўлаётган экан.

— Даллол шу ернинг одами-ку. Топилар ахир, — дерди ойим меними, ўзиними юпатиб. Одамлар тўдасида анчагина гарансиб юрдик. Бир маҳал... бир маҳал муъжиза кўргандек таққа тўхтаб қолдим. Атрофга аланг-жалаң қараётган онам қўлимдан силтади.

— Юрсанг-чи, анқаймасдан!

— Қорақулоқ, — дедим секин. — Ана, Қорақулоқ! Ўзимнинг эчким.

Мен эчкимни дарров танидим. Қулоғидан танидим. Йўқ, ўзи оқ, қулоғи қора бўлгани учунмас. Чап қулоғининг қийшиқлиги учун. Эрталаблари эчкини соғишдан олдин ойим уни ийитиш учун боласини бирпас эмизиб оларди. Улоқ онасининг елинига бир ёпишгандан кейин ажратиш қийин бўлади. Шунда мен унинг қулоғидан ушлаб тортавераман, тортавераман. Ҳар куни тортаверганим учун бир қулоғи қийшайиб қолган.

— Қани? — деди ойим аланглаб. — Қани эчки?

— Ана! — қўлим билан ўн қадамча нарида, бир тўда одам орасида турган эчкимни кўрсатдим. Бояги эски чопонли киши эчкининг арқонидан ушлаб турар, телпанининг қулоқчинини куя еган даллол эса шляпали семиз

одамга қўлини пахса қилиб бир нимани тушунтирар эди. Фақат янги дўпили бола кўринмасди...

— Бу зотли мол, акам айланай! Онаси ҳар йили иккитадан туғади, — деди даллол шанғиллаб. — Кунига бир чирпитдан сут беради. Сути сигирникидан ҳам ёғли. Пулингиз ёнингизда кетади, акам айланай.

— Жудаям осмондан келаверманг-да сиз ҳам. — Шляпали одам норозилик билан бош чайқади. — Ҳеч бўлмаса олти юз денг.

— Ўзингиз ҳам жуда жаназ¹ одам экансиз-да. Қаранг, бунинг қорнида боласи бор! — Чопонли киши эчкининг иккала биқинига шапиллатиб қўйди. — Худо хоҳласа, айни қиш чилласида болаларнинг оғзи оқариб қолади, биродар!

Аллақаяқдан бояги янги дўпили, рангсиз бола пайдо бўлди.

— Дада, — деди чопонли кишига қўлидаги обакини кўз-кўз қилиб. — Мана, обкелдим!

— Бизниям бошимизда ўзимизга яраша ташвиш бор, — чопонли киши болага имо қилди. — Ўғлим ўз қўли билан бир йил боқди эчкини. Энди шунинг қўлини ҳалоллаб қўймоқчиман, биродар. Тўй қилиш осонми шу замонда.

Ойимга қарадим. Унинг оғзи ланг очилиб қолган, қалин лаблари пирпираб, кўзида ёш ҳалқаланган эди.

— Вой, — деди у анчадан кейин зўрға тили калимага келиб. Қизиқ, назаримда у кулгандек бўлди. Йўқ, унинг йиғлаётганини кейин пайқадим. — Вой иймонсизлар! Иккаласи битта одам экан-ку.

— Мен холис одамман! — Даллол яна шанғиллади. — Савоб ҳам керак-да одамга. Дунёга келиб нима

¹. Жаназ — зикна, қурумсоқ.

каромат кўрсатдик. Кўприк солдикми, мачит қурдикми?..

Ойим мадори қуригандек қўлимни қўйиб юборди.

— Юр, ўғлим, — деди кўз ёшини енгининг учига артиб. — Есин-ичсин тўймасин, илоё буюрмасин!

— Арқон-чи? — дедим секингина.

— Керакмас. Юр, болам, — ойим қўлимдан секин тутди-да, одамлар орасидан туртиниб-суртиниб мени етаклаб кетди.

ПУСТДУМБАЛИ МОШКИЧИРИ

Бу одамни болалигимдан танийман. Ўшандан буён унинг биттаям туки ўзгармаган, десам лоф бўлмайди. Уёғини сўрасангиз, унда тукнинг ўзи йўқ: кўса. У ҳар куни эрталаб бир вақтда дарвозамиз олдидан маҳалла гузари томонга ўтиб кетади. Қишда куя еган телпак, муштдеккина гавдасига ярашмаган узун камзул, оёғига калиш-махси кийиб юради. Ёзда бўлса думалоқ, қозон-нусха бахмал дўпписини бостириб олади. Қўлидаги хўжалик сумкаси ҳам камида йигирма йил сидқидилдан хизмат қилган. Ғиж-ғиж суриладиган занжирининг тишлари тўкилиб, яккам-дуккам бўлиб қолган. Бандининг тасмаси бир неча жойидан ямалган. Сумканинг ичида нима борлигини яхши биламан. Тиши тўкилган алюмин тароқ, бошингизга тегиши билан бир ҳовуч сочингизни юлиб оладиган қўл машина, қайиш билан олишавериб ихчам тортиб кетган устара. Хуллас, бутун маҳаллага донғи кетган Наим сартарошнинг жамики ашёлари шу сумкада жойлашган.

У мени яхши танимайди: ўзининг дўконига чиқади-ган миждозлардан бошқа одам билан иши йўқ. Аммо онамни қаттиқ ҳурмат қилади. Дарвоза олдидаги скамейкада ўтирган ойимни кўриб, дарров тўхтади.

— Бахай, пошша опа, бардамгина бормисиз? — дейди ингичка овозда. — Неваралар чопқиллаб юришибдими?

Қизиқ, ойим негадир уни кўп ҳам ёқтирмайди. Аммо дилини оғритмайдиям.

— Шукур, — дейди секин. — Ўзингиз яхши юрибсизми? Овсиним бардаммилар?

— Юрибмиз тупроқдан ташқари! — дейди Наим сартарош йўлида давом этиб. — Овсинингиз ҳам тузук. Бели оғриб ётибди.

Ойим сидқидилдан маслаҳат беради.

— Кепак қиздириб боссинлар. Уч кунда сан кўрман кўр бўлиб кетадилар.

— Босдим. Тупроққаям кўмдим. Фойдаси йўқ, — Наим сартарош сумкасини бепарво силкитиб қўяди. — Ёшлигидаям беланги эди ўзи. Аслида бошқасига уйлансам бўларкан.

Онам “нотавон кўнгилга қўтир жомашов” дегандек мийиғида кулиб қўяди. Аммо индамайди. “Бир мўмин” нинг кўнглини синдиргиси келмайди.

Наим сартарошнинг эски фанерлардан ямаб ясалган дўкониям йигирма йил илгари қандоқ бўлса, ҳозир ҳам ўшандоқ — маҳалла чойхонасига ёпишиб қўнқайиб турибди. Фақат вақт ўтиши билан толиқиб бир томонга қийшайиб қолган. Беш йил бурун автобус бекатининг рўпарасида янги ойнабанд сартарошхона очилди. Аммо Наим сартарош унга ўтмади. “Ман таҳоратсиз тиф ушлайдиган ёш болалар билан ишламайман”, деб туриб олди. Маҳалладагилар ҳам унинг феълини билишгани учун индамай қўя қолишди.

Шу Наим сартарошнинг денг, бирданига мени жини суйиб қолди. Бир куни эрталаб дарвоза олдидаги скамейкада ўтирсам, сумкасини кўтариб ўтиб қолди. Салом

бердим. У менга қарамай, «валей» деб ўтиб кетдию нарироққа бориб тўхтади. Сийрак сарғиш киприкларини пирпиратиб тикилиб турди-да, янгроқ, ингичка овозда сўради:

— Ҳай, манга қара — ўзингмисан?

Мен индамай бош силкитдим. Наим сартарош кўп йиллик қадрдонини бирдан топиб олгандек қувониб кетди. Тез-тез юриб ёнимга келди. Сумкасини скамейканинг бир чеккасига қўйди-да, қўш қўллаб сўрашди. Юзига фотиҳа тортиб, силлиқ иягини силаб қўйди.

— Бу дейман, дўконгайм чиқмайсан, — деди яна ҳам ингичкароқ товушда.

— Энди, хизматчилик...

— Ёзувчи бўпсан, газетда ишлавотсан, деб эшитдим, шу ростми? — Наим сартарош мени қобилиятимни чамалаб кўрмоқчи бўлгандек, бошдан-оёқ бир сидра қараб чиқди.

— Ҳа, шунақа, — дедим бош силкиб.

У сумкасини нарироқ суриб ёнимга ўтирди. Узун камзулининг чўнтагидан қизғиш носқовоғини чиқариб нос отди.

— Бу дийман, ука, газетларингга бизниям ёзса бўлавурадимиз? Ё буниям “оҳони” борми?

— Қанақа “оҳони”?

Сартарош кўзини қисиб, қиқирлаб кулди.

— Ўзингни соддаликка солма, ука. Ман ҳаммасини биламан. “Оҳони” бўлмаса, Олим паровозни газета мақтаб чиқармиди? Биринчи бўлиб паровоз ҳайдаганмиш. Ёлғон! Қачон қараса, кўмирга ботиб юрадиган рабочий эди. Ҳа, хўп, борингки ҳайдаган бўлсин. Ҳа, нима қипти? Ҳаким найнов-чи! Биринчи ўқитувчилардан эмиш. Ман билмасам экан уни! Жинкўчалаик отин

ойининг қўлида бирга ўқиганмиз. Ўлгудай зехни паст бола эди. Олти ойгача “Ҳафтияк”ни туширолмаган. Тагин булар персаналний пенсанер эмиш!

Наим сартарош дунёнинг адолатсизлигидан тутакзиб кетгандек жаҳл билан носини тупурди, силлиқ иягини силаб қўйди.

— Булар давлатга хизмат қилган бўлса, биззиям ўтқазиб қўйган жойимиз бор. Булар Масковга борган бўлса, манам борганман. Уларни кўтар-кўтар қиласанлару мани ёзмайсанлар, шунақами? Мани суянчигим йўқ-да, а?!

Қарасам, Наим сартарош ростдан хафа бўляпти. Тўғриси, унинг ўтмишига ўзим ҳам қизиқиб қолдим.

— Нега ёзмас эканман. Ёзаман. Москвага қачон боргандингиз?

— Ие, ҳозир йили эсимда қоптими, ука? Ўша босмачиларни қийратиб юрган пайтларимизда эди-да. Ўшанда санга ўхшаган қирчиллама йигит пайтим. Паркат томонда Рустам шердай қилич ўйнатиб юрсам, камандиримиз чақириб қолди. “Чиноқ икковларинг яхши жанг қилганларинг учун Масковга дилигат бўлиб борасан”, деса бўладими! Юнус чиноқ бир қулоғи йўқ бўлсаям хўп азамат йигит эди. Иккаламиз пойизга ўтирдигу қайдасан Масков деб жўнадик-вордик. Ўн кун деганда етиб бордик. Бу Масков дегани хўпам катта шаҳар экан. Қават-қават уйлар десанг, кўча тўла троллобус, аптобус. Ер тагида пойиз юаркан.

— Метроми? — дедим илжайиб. — Тошкентдагига ўхшаган?

— Метромас, пойиз, — у бирдан тўхтаб, менга синчков тикилди. — Масковга борганмисан?

— Йўқ, — дедим ёлғон гапириб.

— Э, Масковга бормабсан — дунёга келмабсан! —

Наим сартарош қўлларини ёзди. — Шундоққина Қизил майдоннинг олдидаги гастинисага тушдик. Ён-бошимизда бозор. Бизаникига ўхшаганмас. Ҳаммаси папаратка жойлашган. Қаймоқ бозор бир томонда, ширмой бозор бир томонда. Кабобпазлар десанг эрталабдан уриб жигар кабоб сотади. Аммо—лекин сомон бозорининг мазаси йўқ экан. Қоплари кичкина-кичкина. Бир туяга элликтасини ортиб келишади. Тағин бир қопи фалон пул. Одам кўплигиданми, сартарошхонаси тирбанд. Босмачиларни бир ёқли қигандан кейин шу томонларга келиб дўкон очаман, деб кўнглимга тугиб қўйдим... Аммо маишат зўр бўлди. Масковда бир ой турган бўсак, шу бир ой ичида Чиноқ иккаламиз хўп хузур қилдик. Эрталаб лип этиб бозорга тушиб бир коса қаймоқ, тўртта ширмой, анжир, холва обчиқиб кўк чойни урамиз. Пешинда кабобхўрлик, кечқурун лағмон дейсизми, пўстдумба солинган мошкичири дейсизми, нима хоҳласангиз, муҳайё. Кечалари чойхонага чиқамиз. Бир жўжахўроз беданам бор эди десанг, ўзимам Исмоил калдан бир қўйнинг пулига олгандим. Шунини обкетувдим. Масковни манман деган беданаларини қочирди. Қайтиб келишимиздан икки кун олдин майлис бўлди.

— Қаерда? — дедим ўзимни кулгидан зўрға тийиб.

— Қатта бўларди, Қизил Майдоннинг ўзида бўлдида... Лак-лак одам. Чиноқ иккаламиз бир чеккага бориб турдик. Шу пайт десанг, минбарда турган катталардан биттаси югуриб тушиб мани қучоқлаб олса бўладими?

— Ким?

Наим сартарош сийрак киприкларини пирпиратди.

— Нима ким?

— Сизни қучоқлаган ким эди, деяпман.

— Катталардан биттаси дидим-ку! Шундоқ қучоқлаб у юзимдан-бу юзимдан ўпди. “Ия, кўса, баҳай? Сан бу ёқларда нима қилиб юрибсан?” дейди. “Мана, Чиноқ билан кеп қолдик. Босмачиларни қийратганимиз учун камандиримиз ўйнаб келинлар, деб юборди”. “Оббо, сан-эй, кеганингта шунча бўбдию нега ҳовлига ўтмадинг, — дейди. — Кечкурун бизникига ўтмасанг, қаттиқ хафа бўламан, янгангта норин буюриб келганман”, дийди. “Йўқ, шошиб турибман. Бошқа мавруди кеп қолар”, дидим. “Бўлмаса, мана бу мукопот санга”, дип ҳалиги одам чўнтагидан медал чиқариб чопонимга тақиб қўйди.

— Қанақа медаль?

Наим сартарош, “жудаям эзма экансан-да”, дегандек ижирганиб афтини буриштирди.

— Қаттан биламан! Бунақа керак бўлишини билганимда йўқотиб қўярмидим. — У бирпас ўйлаб турди-да, қўшиб қўйди. — Энди, ука, сан ўзимизнинг маҳаллани боласисан. У ёғини ўзинг келиштириб бир ёзгин, хўпми?

— Бўпти, — дедим жилмайиб.

У кафтини очиб дуо қилди.

— Илойим, омадингни берсин! — Сумкасини кўтариб уч-тўрт қадам нари борди-да, тўхтаб ўтирилиб қаради. — Агар-чи, ука, шу иш амалга ошиб қолса-чи, ҳар куни соқолингни ўзим оп қўяман. Текинга.

— Қайси иш?

Наим сартарош қайтиб келди.

— Ие, ҳалитдан буён қулофингга танбур чертдимми? Газетингда мани мақтаб чиқарсанг, Олим паровозга ўхшаб персоналний пенса оладиган бўлсам, соқолингни ҳар куни ўзим оп қўяман. Эшитдингми, оғритмасдан оламан.

Мен уч-тўрт кунгача бу гапларни эслаб кулиб юрдиму кейин унутиб юбордим. Аммо Наим сартарош унутмаган

экан. Қайси кун автобус бекатида мени кўриб қолди. Атайлаб пойлаб турган экан шекилли, маҳкам ушлаб олди.

— Ану нарсани ёздингми-йўқми? — деди очиқдан-очиқ дағдаға билан.

— Ёздим.

— Ҳа, мана, бу бошқа гап. — Наим сартарошнинг юзи ёришиб кетди, — Йигит кишининг гапи битта бўлади. Қачон чиқади энди?

— Эрта-индин чиқиб қолса керак. Ҳозир текширишяпти, — дедим ниҳоятда хотиржам оҳангда. — Агар рост бўлса, мақолани чиқариб сизга персоналний пенсия тайин қилишаркан. Агар нотўғри бўлса, судга беришаркан.

Наим сартарош бир лаҳза кўзларини пирпиратиб анграйиб қолди.

— Лаббай! Сўтга! Кимни сўтга беради?

— Сиз билан мени. Ёлғон гапирганингиз учун сизни, ёлғон ёзганим учун мени. — Шундай дедиму бурилиб кетавердим.

Бир лаҳзадан кейин орқадан Наим сартарошнинг ингичка овози эшитилди.

— Ҳой ука, тўхтанг! Ҳой, ўғлим.

Тўхтаб, бурилиб қарадим.

— Нима гап?

— Манга қаранг, ука, — деди у энтикиб. — Келинг, ўша нарса чиқмаса чиқмай қўя қолсин.

— Ия, нега энди?! Мен ёзиб топшириб қўйган мақолани қайтиб ололмайман.

Уч-тўрт қадам босган эдим, Наим сартарош пилди-раб келиб йўлимни тўсди.

— Манга қаранг, ўғлим, шу нарсани босди-босди

қилиб юборсангиз-чи, ҳар куни соқолингизни икки мартадан оп қўяман. Шундоқ қилинг, жон ука.

— Ия, нега ахир? Персаналний пенсия олсангиз ёмонми?

— Хўп денг, жон ука. Оч қорним, тинч қулоғим. Шу ишни тинчитиб юборинг. Ман сўзимнинг устидан чиқадиган одамман. Айтдим-ку, ҳар куни икки мартадан соқолингизни олиб қўяман. Уйингизга бориб оламан.

Мен жуда қийин муаммо рўпарасида қолган одамдай, елкамни қисдим.

— Майли, бир уриниб кўраман. Аммо бу жуда мушкул иш-да...

Сартарош ўша куни мени уйимгача кузатиб қўйди. Кузатиб қўйдию барибир тинчимасди. Кечаси алламаҳалда эшик тақиллаб қолди. Чиқсам, сартарош қийиқчага ўроғлиқ бир нарсани кўтариб турибди.

— Нима бу? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Иссиғида еб ола қолинг! — У тугунчани узатди. Мошкичири. Ўз қўлим билан пиширдим.

— Э, Москвадаги мошкичиридан денг?

— Московни мошкичириси қатта энди, ука! Унга қора қўчқорнинг пўстдумбаси солинади. Бунисининг мазаси йўқроқ. Шундоқ бўлсаям, илиндим. Олинг, қўлим қайтмасин.

Майли, сазаси ўлмасин деб сартарошнинг совғасини олдим.

Ичкарига кириб қийиқчани очсам, устига кўк пиёз сепилган мошкичири. Инсоф билан айтганда, қойилмақом қилиб пиширибди. Уч-тўрт қошиқ олган ҳам эдимки, ойим кириб қолди.

— Нима бу? — деди ҳайрон бўлиб.

Илжайдим.

— Пора!

Онам ёнимдаги стулга ўтириб қолди.

— Нима?

Кулиб юбордим.

— Пора! Наим сартарош пора обкепти.

Ойим гоҳ менга, гоҳ гаримдори нусхали косага қараб бирдан ранги ўчди.

— Энди шу ҳунарни ўргандингми? — деди ростакамига ранжиб. — Аданг сенга пора ёйишни ўргатган эмасдилар шекилли.

Қарасам, ойим чиндан ҳам хафа бўладиган. Ишта-ҳам бўғилди. Косани нари сурдим. Ойим жиркангандек, қийиқчани икки бармоғи орасида қисиб ушлади-да, айвонга опчиқиб ташлади. Ўша ёқдан алланима деб ўзига-ўзи гапиргани эшитилди... Бироқ Наим сартарошнинг пораси барибир зиммамда турибди. У ҳалиям косасини олиб кетгани йўқ. Шунга қарамай, эшитишимча, энди чойхонада Олим паровоз ундоқ, Ҳаким найнов бундоқ, менам персаналний пенсия олишим керак, деган гапларни айтмайдиган бўлибди.

ОЛТИН БАЛДОҚ

Одамда ҳарчанд урингани билан ўзгартиролмайдиган ғалати феъл-атворлар бўлади. Менинг ҳам қизиқ одатим бор: бировни ранжитиб қўйсам (адолатли хафа қилган бўлсам ҳам) ўша одамдан кўпроқ ўзимнинг дилим вайрон бўлиб юради. Бу одат онамдан юққан шекилли.

Ойим бизларга ҳеч қаттиқ гапирмас, мабодо хафа қилиб қўйса, бирпасдан кейин ўзи ялинар эди. Фақат бир марта мени қарғаган, ёмон қарғаган. Ўшанда айб кимда бўлганини ҳали ҳам билмайман.

Баҳор кириб, офтобнинг илиқ нурлари елкани қизитадиган бўлиб қолган кунлар эди. Бодом тагида ўтириб варрак яшашга тушдим. Ўрикнинг елими қоғозга ёпишса, қамишга ёпишмайди, қамишга ёпишса, қоғозга... Бурнимни тортиб-тортиб уриниб ётибман. Ойим нарироқда, тагига пўстак ташлаб, кир ювяпти. Дадам “камбағалбоп кийим” деб ака-укаларга чийдухоба шим олиб берган. Чийдухоба асли яхши нарсаяу чиллак ўйнагандами, копток тепгандами, бир думаласанг, ора-орасига лой кириб кетиши ёмон. Уч кунда бир ювавериб, онамнинг эси кетади. (Худди шу чийбахмал замонлар ўтиши билан бутун Европага мода бўлишини дадам хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Унинг учун чийдухоба “камбағалбоп кийим” эди, холос.) Хуллас, ойим унисини олиб, бунисини қўйиб, шимларни ювар, ҳар силтаб ишқаганда жомашовдан кўпик сачрар, атрофни совун ҳиди тутиб кетган эди. Унинг рўпарасида Сепкилли хола тўнкарилган пақир устида ўтирарди.

Сепкилли холани ёмон кўраман. Ўзинимас, қизини. “Саини сенга бераман, олсанг ҳам оласан, олмасанг ҳам, — дейди, — олмасанг, тугун-терсаги билан уйингга опчиқиб ташлайман, кичкиналигингда қулоғини тишлагансан”, дейди. Саини қулоғини тишлагандан кўра кучугимнинг қулоғини тишлайман. Саида ёмон: ўғил боладан баттар. Ланка тепаётганда бир уриб Тойнинг бурнини қонатган.

Сепкилли хола тўнкарилган пақир устида ўтириб нуқул ҳасрат қилар эди:

— Кечаси билан тишим ўлгур шундоқ оғриди, шундоқ оғриди, жонимни қўйишга жой тополмадим. — У сепкил босган лунжини силаб қўйди.

— Исириқ дамлаб чайқамадингизми? — деб маслаҳат берди ойим ҳамон энгашиб кирни вижимлар экан.

— Э, ҳаммасини қилдим! — Сепкилли хола яна инқилади. — Аччиқтошгаям ғарғара қилдим. Қани босилса.

Икковлари бир зум жимиб қолишди.

— Уфф! Исиб кетдим! — Ойим кўпикли қўлини сидириб, ёқаси бўғиқ тўркўйлагини ечди-да, чеккага ташлади.

— Ўлмаган кул, баҳоргаям чиқдик, — Сепкилли хола ҳўрсинди. — Шу йил кузда Ҳакимимнинг бошини иккита қилиб қўйсақ дегандик. Тўй қилиш осонми? Ҳали униси етмайди, ҳали буниси... Отасининг аҳволи бу бўлса...

Сепкилли хола эридан кўп шикоят қиларди. Чиндан ҳам Исроил мўйлов кўп ичади. Ишининг тайини йўқ. Бунинг устига ичиб олдим, тамом, уй ичини тириқтириб қувади. Сепкилли хола кўпинча Саидани диконглатиб бизникига қочиб чиқади. Ярим кечада, эри ухлаганидан кейин секин уйига чиқиб кетади.

— Ҳакимжон ҳали ёш-ку, — деди ойим ўйчанлик билан. — Бу йил бўлмаса, янаги йилга бўлар тўйи...

— Шундоқ дейсизу қуда томон шоширяпти. — Сепкилли хола яна инқилади. — Шу ўлгурни олдириб ташлаб қутуламан шекилли. Кеча дадасига тиш қўйдирсаммикан, десам, отангни хумга кўмиб қўйган тилаларини олиб келиб қўйдиравер, дейди... Ҳайронман, бисотимдаги битта билагузугимни бераман шекилли. Оғзимни ўрадек очиб юрсам уят бўлар.

...Варрагимни елимлаб бўлиб, энди қамишини тортиб боғлаган эдим, қарс этиб синди. Қамиш синса майли-я, қоғозниям йиртиб юборди. Ўзим катта акамга ялиниб-ялиниб аранг олган эдим. Тамом, Ҳаммаси тамом бўлди.

Аламимдан йиғлаб юборай дедим. Варракни бир тепган эдим, ерга ёпишиб қолди.

— Ҳа? — деди Сепкилли хола. — Нима қилди, куёв бола?

— Синди.

— Акангга айт, бошқасини ясаб бера қолсин.

Ясайди-я, ясайди! Мендан бошқа иши йўқми? Мактабдан бери келмайди-ку. Алам билан варракни яна бир тепдим-да, кўчага чиқиб кетдим. Шу кетганча кун ботганда қайтиб келдим. Ҳовлидаги арқонда қатор қилиб илинган шимлар, кўйлақлар... Бир чеккада бизнинг “қушим боши” ўйнаганда лойга қоришавериб, унниқиб кетган дўппи ҳам қийшайиб турибди. Ойим нимқоронғида бодом тагида тими́рскиланиб юрибди.

— Ўлсин, эчкиям соғилмади, — деди мени кўриб. — Юр, ушлаб тур.

Эчкимиз ювош бўлгани билан баъзан “жини” тутиб қолар, соғиб бўлгунча типирчилаб, одамни безор қиларди. Шунда кичик акамми, менми, биронтамиз чўнқайиб унинг орқа оёқларидан маҳкам ушлаб туришга мажбур бўлардик. Ҳеч ҳам ёқмайдиган бу машғулот бутун менинг зиммамга тушишини билиб, қочиб қолишни мўлжаллаб турган эдим, ойимнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Сен қачон одам бўласан, зумраша! Ёшинг тўққизга чиқибдию кўчада шаталоқ отишдан бери келмайсан! Ҳеч фойданг тегмасин, хўпми!

— Тўққиздамас, саккизда, — дедим чийиллаб.

— Ўчир овозингни! — Ойим бир дағдаға қилган эди, истар-истамас бориб эчкининг оёғидан ушладим. Эчки барибир эчки-да! Питир-питир қилгани ҳам майлию ойим соғаетганида, ийиб кетса қиладиган хунук “қили-

ғи” бор. Кейин ярим соат кўйлакнинг олдини тозалаш-га тўғри келади...

Ойим наридан-бери ишини тугатди-да, буюрди:

— Ечиб юбор анови савилларни!

Улоқчаларни арқондан бўшатишим билан иккаласи диконглаб онасининг елинига ёпишди. Ойим бўлса сутни товоқларга солди-да, яна бодом тагида тимирс-киланиб бир нимани қидира бошлади.

— Нимани қидиряпсиз? — дедим яқин бориб.

Боя уришгани учун ўзи ачиниб турган экан шекилли, елкамга қоқди.

— Хеч нима. Бор, овқатингни е, қорнинг очиб қол-гандир. — Кейин бирдан қаддини ростладию хитоб қилди. — Вой, қаёқдан кун чиқди?! Ассалому алайкум!

Ўгирилиб қарадимۇ уч-тўрт қадам нарида турган ам-мамга кўзим тушди. Ойим меҳмонни кўрмай қолгани-дан хижолат чекиб қучоқ очиб кўришди. Аммам жуда чиройли, юзида холи бор, қош-кўзи чақмоқдек хотин. Аммо жуда шаддод. Ҳар гапини худди мих қоққандек тарсиллатиб гапиради. Ойим ундан кўрқади. Келганда ҳурматини жойига қўймасин-чи, ўзини қаерда кўраркан.

— Ҳа? — деди аммам йўғон товушда. — Тўрвасини йўқотган гадойдек талмовсираб қопсиз, келинпошша?!

— Йўқ, опа, ўзим... — Ойим чайналиб қолди. — Зирагим ўлгурнинг бир пойи тушиб қопти. Ҳалигина қулоғимда турувди.

Қарасам, ойимнинг ўнг қулоғидаги зираги йўқ. Ойим каттакон олтин ойбалдоғини жуда авайлар, қайнонамдан қолган ёдгорлик, деб мақтаниб юарди.

— Майли, топилиб қолар, — деди у секингина. — Шу ерга тушган бўлса қаёққа кетарди.

— Ҳмм! — Аммам шундай таҳдидли бош чайқади-

ки, қоронғи бўлса ҳам қоши чимирилиб кетганини аниқ кўрдим. — Кетса, бойдан кетибди, денг! Белингиз қайишиб топмаганингиздан кейин жонингиз ачимайди-да, келинпошша!

Аммам қўлидаги тутунни менга тутқазиб, ўзи ҳам маҳсили калишининг учи билан ерни титкилай бошлади.

— Қўйинг, опажон, — ойим унинг елкасига оҳиста кафтини қўйди. — Юринг уйга, ҳали-замон укангиз келиб қоладилар.

— Ўзи шунақа бўлади, — деди аммам ердан бош кўтармай. — От топади, эшак ейди! — Кейин бирдан қаддини ростлади-да, ойимнинг кўзига тикилиб сўради. — Ким кирган эди олдингизга?

— Ҳеч ким. — Ойим бир зум талмовсираб турди-да, секин қўшиб қўйди. — Ҳали пешинда Шаропат опа келувди. Шу...

— Шаропатми? — Аммам “тушунарли” дегандек истеҳзо билан лабини бурди. — Бўпти, омин облоҳу акбар!

Ҳали ойимнинг олдида пақир тўнкариб ўтирган Сепкилли хола кўз ўнгимга келди.

— Қўйинг, — деди ойим ялингудек бўлиб. — Бечорани унақа деманг. Бир пой зиракни нима қилади?

— Пишириб ейди! — Аммам жаҳл билан қўл силтади. — Қўли эгрилигини биласиз, ўласизми эҳтиёт бўлсангиз?

— Йўғ-э, — деди ойим яна минғиллаб. — Бир пой зиракни нима қилади?

— Яна гапиради-я! — Аммамнинг овози таҳдидли оҳангда баландлади. — Мана шу бир пой зирак қанча туришини биласизми? — деди ойимнинг чап қулоғидаги ойбалдоқни бармоғи билан нуқиб. — Ўзи-ку тўйга борса, қўлига илинган нарсани тутунига тикади.

Ойим нима қиларини билмай, жавдираб қолди. Да-

дам иккаласи Сепкилли холанинг ғалати қилиқларини гаплашишганини эшитганман. Тўйларда лаганми, пиёла-ми йўқолса Сепкилли холанинг уйдан топишар, хола “эсидан чиқиб” уйга олиб кетган бўларди. Ҳозир шуни эсладимۇ гоҳ ойимга, гоҳ аммамга қараб қолдим. Сепкилли холани жуда ёмон кўриб кетдим.

— Укангиз эшитмай қўя қолсинлар, -- ойим яна ялинди. — Топилиб қолар.

— Гўрни топилади! — Аммам қандайдир ғолибона қиёфада уй томон юрди. Кетидан куйманганча ойим ҳам эргашди.

Эртасига эрталаб турсам, ойим яна бодом тагини синчиклаб кўздан кечирипти. Кечаси билан ухламаган шекилли, кўзлари қовжираган... Мен ҳам ёрдамлашдим. Бироқ ойбалдоқ эртасига ҳам, индинига ҳам топилмади. Ойим дадам билмаслиги учун зиракнинг иккинчи пойини ҳам ими-жимида аллақасерга яшириб қўя қолди.

... Эҳтимол, орадан икки ойча ўтиб Сепкилли хола тилла тиш қўйдирмаганида, бунинг устига худди ўша куни аммам яна келиб қолмаганида, зирак ҳам, бу гаплар ҳам унутилиб кетган бўларди.

Айни ёз чилласида аммам тагин келди. Ёз чилласи экани шунинг учун ёдимда қолганки, ўша куни аммам икки бош чиллаки узум олиб келди. Шаҳарда туришса ҳам уларникида ток бор эди. Акаларим билан бир ғужум-бир ғужумдан талашиб едик. Қишлоқ жойни биласиз, бировникига меҳмон келса, албатта қўшнилари чиқади. Ўша оқшом биринчи бўлиб Сепкилли хола чиқди. Аммам билан айланиб-ўргилиб кўришди. Кейин ойимга юзланди.

-- Ярашибдими? — У устки лабини бармоғи билан сал кўтарган эди, иккита олтин тиш ярақлаб кетди.

Тишлар унинг сарғиш юзига жуда ярашган, ҳатто сепкили ҳам билинмай кетган эди.

— Ярашибди, — деди ойим секингина. — Билагузугингизни бердингизми?

Сепкилли хола негадир қизарди.

— Вой, йўқ, — деди кўйлагининг енгини шимариб. — Мана! Дадаси айтдилар. “Бермагин, келинингга кўрмана қиласан”, — дедилар. — У тилла тишини кўрсатиш учун бўлса керак лабини буриброк жилмайди. — Анча инсоф кириб қолди дадасига. Ҳакимжоннинг тўйини тезлатиб юбордик, овсинжон! Худо хоҳласа, кузда қарс-бадабанг базм қиламиз.

— Асил тилла экан! — деди аммам ачитиб. — Буюрсин ишқилиб!

Сепкилли хола хурсанд, ойим нимадандир безовта, аммам бўлса чимирилиб ўтирарди.

— Эрталаб чойни бизникида ича қолинг, — деб таклиф қилди Сепкилли хола.

— Йўғ-а, мен саҳарлаб кетишим керак! — аммам юзини ўгирди.

Бироқ у эрталаб кетмаган экан. Аммамнинг қаттиқ-қаттиқ гапиришидан уйғониб кетдим.

— Бировнинг молидан ҳазар қилмаган ноинсоф! Ҳеч бўлмаса қўшнилигингни ўйламайсанми! Тиш ясатиш у ёқда турсин, минг кўйга солсаям, онагинамдан қолган молни танийман.

— Э, бунақаларда инсоф нима қилади! — Бу онамнинг овози эмасди. Кўрпанинг бир четидан мўраласам, маҳалланинг отин холаси — семиз хотин. — Қайси куни Иной чўлоқнинг йил ошисида иккита чойнак йўқолди, — деди у ҳасрат қилиб. — Шундан бошқа ит ҳам олмайди, деб ўчоқбошисига кирсам, турибди. Тумшуғидаги чегаси-

дан танидим. “Ҳа?” десам, “Адашиб кириб қолгандир-да”, дейди. Ҳа, ер ютгур, чойнакнинг оёғи бор эканми, сеникига ўзидан-ўзи адашиб кирадиган!

— Тагин эрини мақтаганига ўлайми? Инсоф кириб қолган эмиш! — Аммам жаҳл билан қўлини мушт қилиб, хонтахтага ботирган эди, бармоқлари шиқирлаб кетди. — Ўлганда инсоф киради ўша банги мўйловга.

Ойим чой кўтариб кирди.

— Қўйинглар энди, — деди илтижоли оҳангда. — Олган бўлса олгандир. Бировнинг қўлидан тутмагандан кейин нима дейсиз? Майли, мингдан-минг розиман.

— Сиз унақа бойваччалик қилманг, келинпошша! — деди аммам шахт билан. — Болангизни кийинтиринг. Ўзингиз ҳам отланиб дарров олдимга тушинг!

Ойим чойнакни хонтахтага қўйarkan, гоҳ аммамга, гоҳ отин холага ҳайрон бўлиб қаради.

— Қаёққа?

— Очиқ мозорга! — Аммам ҳаммасига ойим айбдордек пичинг қилди. — Маҳалламизда фолбин бор. Суф деса, ариқдаги сув тескари оқади. Ўшанга обораман. Мана, отин ҳам гувоҳ бўладилар, қайтарма қилдирамиз. Қани, бўйнига олмай кўрсин-чи.

Ойим бошини қуйи солганча туриб қолди. Чамаси, иккиланар эди.

— Энди, — деди чайналиб, — кўздек қўшни бўлсак...

— Ҳо-о! — аммам ўрнидан туриб кетди. — Бели оғримаганнинг нон ейишини томоша қилинлар! Онагилардан қолган биттаю битта ёдгорлик йўқ бўлиб кетавераркану қўшнингизга жонингиз ачиб қолдими? Менинг совунимга кир ювмасиз ҳали. Ҳақ жойида қарор топмагунча, қўймайман. — У менга ўтирилди-да, овози-

ни мулойимлатди. — Мана, бола билан фол очади. Нораства бола ростини айтади. Борасанми?

Ўрнимдан ирғишлаб туриб кетдим.

— Бораман! Бораман! — дедим бақириб.

Бўлмаса-чи, аммамникига борсак, трамвайга тушамиз! Маза қилиб узум ейман!

Чой ичиб бўлгандан кейин аммам, ойим, отин хола, мен — тўртовлашиб йўлга чиқдик. Бешёғочга етиб борсак бўлди. У ёғига трамвайга ўтирамизу жиринг-жиринг қилиб кетаверамиз. Маза!

Мазаликка мазаку-я, бироқ Бешёғочга етиб олгунча анча гап бор-да! Дўмбрободга чиқишимиз биланоқ ботинкам оёғимни сиқа бошлади. Ечиб, қўлимга олволдим. Ёзнинг тонг палласида ялангоёқ тупроқ кечиб юришнинг завқи бошқача бўлади. Ундек майин, салқин тупроқ бармоқларингиз орасидан билқ-билқ отилиб чиқади. Кетаверасиз, кетаверасиз, ҳечам чарчамайсиз.

Лайлактепадан ўтиб Қозирободга борганда қайнама булоқдан муздай тиниқ сув ичдик. Кейин Чилонзор келди. Йўлнинг шундоққина бўйида оқиш япроғини чанг босган, тиканлари “тиш қайраб” турган чакалакзор — чилонжийдалар (шунинг учун бу ерни Чилонзор дейилади). Йўлнинг икки четида нок кўп — нашвати нок, тош нок, гулоби нок. Нок ҳали пишмаган. Фақат тагидан ўтаётганингизда тупроққа тўкилган барги товонингизга ёпишиб, ғашни келтиради.

“Сиймонкўприк” дан ўтишнинг ўзи бир томоша. Терак бўйи чуқурликда сув қорайиб оқади. Мўраласангиз, бошингиз айланади. Ойим кўприк четига боришга қўймайди: сув чақирармиш, одам ўзидан-ўзи тушиб кетармиш... Кўприк ўртасидан от аравалар, эшак аравалар қаторлашиб ўтади. Бир томондагиси ўтгунча иккинчи

томондагиси пойлаб туради. Аравакашлар сўкинган, эшаклар ҳанграган, оғзидан тупуги осилган, устига қоп-қоп сомон тордек уюлган туялар ҳам ўтиб қолади. Шу кўприкдан ўтилса, трамвайнинг ғийқиллагани эшитилиб туради — уёғи Бешёғоч.

... Аммам айтган фолбинни худди Ача холамга ўхшаган лўли бўлса керак, деб ўйлагандим. Йўқ, бошқача экан. Трамвайдан тушгандан кейин икки томонидаги деворлардан пишган ўриклар мўралаб турган жинкўчалардан ўтдик. Кейин гулсафсарлар ўсиб ётган аллақандай заҳкаш, каталакдек ҳовлига кириб қолдик. Ер-тўла соясида ётган кучукни кўриб, тўхтаб қолдим. Худди ўзимнинг гуржи кучугимга ўхшаш кичкина, фақат қора эмас, оппоқ экан. Негадир акилламади ҳам.

Тўртовлашиб айвонга чиқдик. Оппоқ рўмол ўраган, кенг енгли кўйлак кийган юмшоққина кампир кулимсираб қарши олди. Шу хотиннинг фолбин эканига ишонгим келмасди.

— Айновний, — деди у юзимдан ўпиб. — Мунча ширин бу бола!

Айвон вассажуфтига тўрқовоқ илинган, тўрқовоқдаги бедана сўйрамас, аммо ҳадеб сакрар, ҳар сакраганда шолча устига аллақандай дон тўкилар эди. Беданани томоша қилиб ўтирарканман, аммам бўлган воқеани туншунтириб берди.

— Юринглар, — деди кампир ўрнидан туриб. Кейин менинг елкамга қоқди.

— Сен ҳам юр, ширин бола.

Ҳаммамиз биргалашиб девори хомсувоқ қилинган, па-так токчаларига баркашлар, аллақандай арабча китоблар тахлаб қўйилган нимқоронғи хонага кирдик. Кампир индамай чиқиб кетди. Аммам, ойим, отин хола, мен

— ҳаммамиз шапарак кўрпачага тизилишиб ўтирдик. Бир маҳал кампир бир қўлида каттакон чинни коса, бир қўлида чойшабга ўхшаш оқ мато кўтариб кирди.

— Сен бундай ўтир, ширин бола, — деди менга имо қилиб. Хонанинг ўртасига мени ўтқазиб қўйди. — Оёғингни узатиб ўтир. Йўқ, оёғингни очиброқ ўтир.

Кампир айтгандек қилиб ўтирган эдим, у оёғимнинг орасига косани қўйди. Қарасам, коса тўла сув.

— Сувга қараб ўтир, — деди у мулойимлик билан. — Мен дуо ўқийман, сен кўзингга ким кўринса ўшани айтсан. — Шундай дедию устимга чойшабни ёпди. Бир зумда ҳаммаёқни зулмат қоплади. Кампир мен тушунмайдиган алланималарни гапира бошлади. Бирпасда да-мим қайтиб кетди. Юрагимни ваҳима босди.

— Ойи-и-! — дедим йиғламсираб.

Кимдир елкамга туртди:

— Жим ўтир, ойинг қочиб кетгани йўқ.

Аммамнинг зардали овозини эшитиб, дадим ичимга тушиб кетди. Кўзим энди ғира-шира кўра бошлади. Бироқ косада хира ялтираб турган сувдан бошқа нарса кўринмас эди. Кампир ҳамон бир оҳангда алланималар дер, кўз ўнгимда хира йилтираётган сувдан бўлак нарса кўринмас эди. Орадан анча ўтди. Қимирламай ўтирганим учун бўйним, оёғим оғрий бошлади. Мени шунча азобга қолдирган аммамни ҳам, Сепкилли холани ҳам ёмон кўриб кетдим. Сепкилли хола ойимнинг зирагини ўтирламаганида ҳозир маза қилиб ўйнаб юрган бўлардим. Шуларни ўйлаб ўтиравердим, ўтиравердим... Бир маҳал қарасам, сув ичида Сепкилли хола мўралаб турибди. Нуқул кулади. Ҳатто юқори лаби остидаги иккита тилла тишигача аниқ кўрдим. Жонҳолатда бақириб юбордим:

— Сепкилли хола! Ана, Сепкилли хола!

Бирпасда устимдаги чойшабни олишди. Қўрққанимданми, нафасим қайтгани учунми, терлаб кетгандим.

— Гумонингиз тўғри экан, — деди фолбин кампир ойимга эмас, аммамга қараб. — Худо хоҳласа, олган молини қайтариб беради, эшонойи!

— Ана, айтмадимми! — аммам голибона қиёфада атрофидагиларга бирма-бир қараб чиқди. — Бориб итнинг кунини бошига солмасам, юрган эканман!

Ўша кунни аммамникида ётиб қолдик. У ўзи айтганидек, эртасига Сепкилли холанинг бошига “итнинг кунини солди”. Уч хотин меням етаклаб қўшниникига чиқишди. Сепкилли хола супага бўйра ёзиб пахта саваб ўтирган экан. Савағични ҳар урганда гуп-гуп этган товуш чиқади, чанг кўтарилади. Эшикдан кириб келаётган меҳмонларни кўриб, савағични ушлаганча дик этиб ўрнидан турди. Энди кўришмоқчи бўлиб қучоғини ёзган эди, аммам бобиллаб берди:

— Бировнинг молига тиш қўйдирадиган ҳаромхўр билан кўришмайман!

Сепкилли хола қўлидаги савағични осилтирганча талмовсираб қолди.

— Бу... бу нима деганингиз, эшонойи? — деди ранги ўчиб.

— Бу деганим шуки, ўғирлаган нарсангизни жойига қўйинг!

Сепкилли холанинг ранги баттар ўчиб кетди.

— Нимани ўғирлабман? — деди овози қалтираб. — Айтинг, нимани олибман?

— Э қўйинг-э! — Аммам жаҳл билан қўл силтади. — Келинимнинг зирагидан тиш ясатиб олиб, тагин ўзини гўлликка солиб ўтирибди. — У отин холага юзланди. — Мана, гувоҳ! Норасида бола билан фол очирдим. Аниқ-таниқ сизни айтди.

— Вой ўлмасам! — Сепкилли холанинг кўлидан таёғи тушиб кетди. — Бу қанақа туҳмат! — деди йиғи аралаш. Кейин ойимга юзланди. — Уялмайсизми, овсин пошша! Мана, не ниятда ўтирибман. Агар нинангизга теккан бўлсам, ниятимга етмай! — Кейинги сўзлар унинг бўғзидан йиғи аралаш отилиб чиқди. — Тўртта боламнинг ўлигини устида ўтирай, хўпми!

— Вой, овсинжон, вой гапингиз курсин! — деди ойим овози титраб. — Қайтиб олинг гапингизни! Олган бўлсангиз ҳам мингдан-минг розиман!

— Э, яна, гапиради-я! Бойвучча бўлмай тусингни ел есин! — Аммам шахд билан бурилди-да, нари кетди. Дарвоза олдига борганида орқасига қайрилиб қаради. — Яхшиси, бўйнингизга олинг, бўлмаса, қиёматда азобини тортасиз!

Зум ўтмай аммам билан отин хола чиқиб кетишди. Сепкилли хола ҳамон пиқиллаб йиғлар, ойим супа олдида бошини ҳам қилганча мунғайиб турар эди.

— Илоё туҳмат қилган туҳмат балосига учрасин! — деди Сепкилли хола йиғлаб. — Илоё ниятига етмасин!

— Қўйинг, овсинжон. — Ойимнинг ўзи ҳам йиғлаб юборай деб турарди. — Худое, ўша бир пой зирак ўлсин! Кўнглингизга олманг, жон овсинжон!

— Туҳмат балосига учрамаса, розимасман! — Сепкилли хола шундай дедию йиғлаганча уйига кириб кетди.

Ойим бир зум супа олдида турди-турди-да, бирдан менга ўшқирди:

— Нимага серрайиб турибсан? Йўқол кўзимдан, жувонмарг!

Ёмон бўлди. Ўша кундан бошлаб Сепкилли хола ойим билан юзкўрмас бўлиб кетди. Аммо энг ёмони яна икки ойча ўтгач, салқин тушган кунлардан бирида бўлди.

Ўша куни мактабдан қайтсам, ойим сандиқ устига мук тушиб ўтирибди. Иссиқ кийимларни сандиқдан олган шекилли, уй ичини куя дорининг ҳиди тутиб кетган, бумази кўйлақлар, чопонлар, қулоқчинининг ипи узилган телпақлар ер билан битта бўлиб ётибди. Йиғлайвериб, ойимнинг кўзлари шишиб кетган. Дадам урган бўлса керак, деб қўрқиб кетдим. Секин олдига келдим. У бўлса қайрилиб қарамади. Қўлидан ушлаган эдим, ойим илон чаққандек қўлини тортиб олди.

— Сен болани ер ютса бўлмасмиди! — деди ғазабдан кўзи ёниб. — Шу кунингдан кўра ўлиб қўя қолсанг бўлмасмиди, ер юткур!

Ойим ҳеч қачон бунақа қарғамагани учунми, йиғлаб юборай дедим.

Аммо шунча ёмон гапни тўсатдан эшитганимга қарахт бўлиб қолган эдим.

— Ўшанда нега унақа дединг, бўйгинанг лаҳатда чиригур! — деди у яна дағдаға билан.

— Қачон? Нима дедим?

— Фолбинникида, гўрсўхта, фолбинникида! — Ойим овози бориचा чинқирди. — Нега Сепкилли холамни кўрдим, дединг?

— Нима қилай? — дедим аламдан чийиллаб. — Кўзимга кўринганини айтдим-да!

— Мана-ку, кўзгинанг тешилгур, мана-ку! — Ойим кафтидаги алланимани ерга улоқтирди. Олтин балдоқ ерга тушиб жиринглаб сакраб кетди. — Тўркўйлагимга илиниб қолган экан-ку! Йўқол, кўзимдан йўқол! Бир бегуноҳга тўхмат қилгандан кўра ўлганим яхшимасми! — У бирдан мени қучоқлаб, юзимни юзига босганча ҳиқиллаб қолди. — Энди нима қиламиз, жон болам!

Ойимнинг кўз ёши бирпасда юзимни жиққа сув қилиб юборди.

— Нима қиламиз, ўғлим! Бу шармандаликка қандоқ чидайман, ўғилжоним! — Ойим мадори қуригандек, сандиқ устига мук тушиб қолди.

Орадан кўп ўтмай тўй бўлди. Сепкилли хола ойимни тўйга айтмади. Бироқ ойим бир тоғора қуштили пиширди. Ҳеч нима бўлмагандек, тўйхонага чиқдию елиб-югуриб хизмат қилиб кетаверди.

Кечқурун ҳовлининг ўртасида тўнка қўйиб гулхан ёқишди. Сепкилли холанинг ўзига ўхшаб кетадиган сарғиш юзли Ҳаким акага тўн кийгизиб, салла ўратишди, гулхан атрофини уч марта айлантришди, карнай-сурнай чалинди... Уй ичида аёллар, Зеби хола дутор чертган, хотинлар тортишмачоқ қилган... Хўжа, Той, Вали, мен — тўртовлашиб тортишмачоқ билан овора бўлиб турган хотинлар орасига шўнғиймизу чўнтакни ширинликка тўлдириб чиқамиз... Кейин тўйхонанинг қоронғи бурчакларида роса бекинмачоқ ўйнадик.

Ўша куни кеч ётган бўлсам ҳам жуда эрта уйғондим. Энди тонг отган экан. Қарасам, уйда ҳеч ким йўқ. Демак, тўйхонага чиқишган.

Мен ҳам юзимни “мушук ювиш” қилдим уша ёққа чопдим. Бўлмаса-чи, ҳозир келин салом бўлади-да.

Хайрият, келин саломга кеч қолмабман. Ҳовли беткайида Сепкилли холанинг қариндош-уруғлари, тўйда хизмат қилганлар тўпланиб туришибди. Эркаклар кам, хотинлар кўп. Фақат ойим кўринмайди. Ҳовли этагидаги тўнкариб қўйилган қозон орқасида ғўлага миниб ўтирган Валини кўриб, имлаб чақирдим.

Бир маҳал отин хола (Сепкилли холанинг қўли эгрилигидан шикоят қилган, биз билан фолбинникига борган

худди ўша семиз отин хола) оқ шолрўмол ёпинган, атлас кўйлаги устидан олдиға уқа тутилган нимча кийган келинчакни етаклаб остонаға олиб чиқди. Парда орқасидан келиннинг юзи яхши кўринмас эди. Бироқ яқинроқда турган нотаниш хотиннинг кўзи ўтқир экан.

— Вуй, мунча чиройли! — деди қаттиқ шивирлаб. — Бир қошиқ сув билан ютгудек-а!

— Бахти бор экан сариқ машакни! — деди бошқаси унга жавобан.

Отин хола бир томоқ қириб олди-да, овози борича бақирди:

— Ассалому алайкум, келин сало-о-ом!

Келинчак оҳиста бош эгди. Ҳовлидагилар чекка-чеккадан маъқуллаб жавоб қилишди:

— Барака топсин!

— Раҳмат.

— Қўшгани билан қўша қарисин.

Отин хола яна бир марта томоқ қириб, овозини созлаб олди-да, боягидан ҳам баландроқ ҳайқирди:

— Ассалому алайкум, келин сало-о-о-м!

Кармонни катта очган

Аямай пулни сочган,

Қоринлари қопдай,

Мўйловлари шопдай

Қайнотасига сало-о-м!

Одамлар чекка-чеккадан кулиб юборишди. Исроил мўйлов ҳовли этагидаги хонадан карнайға ўхшатиб ўралган каттакон наmatни қўлтиқлаб чиқди. Ҳовли ўртасидан пишиллаб ўтди-да, наmatни обориб келиннинг оёғи тагига қўйди. Мўйловини ғолибона қиёфада бир

бураган эди, хотинлар қий-чув солиб кулиб юборишди. Исроил мўйлов ували-жували бўлинглар, деб фотиҳа ўқиди. Отин хола яна бир томоқ қириб олди:

— Ассалому алайкум, келин сало-о-о-ом!

*Тили билан тенг айланадиган,
Хизматига шайланадиган,
Тўйдан қуруқ қайтмайдиган,
Сўзлари мойдай, юзлари ойдай,
Қайнонасига сало-о-м!*

Яна қаҳқаҳа кўтарилди. Сепкилли хола қизариб-бўзариб, одамлар орасидан ўтди-да, келин томонга талпинди. Қўлидаги бир даста чинни косани келиннинг бошига қўйди.

Отин хола тагин давом этди.

— Ассалому алайкум, келин сало-о-о-м!

*Дуторини сайратган,
Дилимизни яйратган,
Зеби опага сало-о-м!*

Зеби хола эркакча юриш қилиб яқин борган эди, ичкаридан тугун олиб чиқишди. Зеби хола тугунни оларкан, келиннинг елкасига қоқди.

— Бахтли бўлгин, қизим!

Отин хола у ёқ-бу ёққа қараб олди-да, давом этди.

— Ассалому алайкум, келин сало-о-ом! Бири—биридан ширин, бири-биридан асал қайинсингилларига сало-о-ом!

Ҳаким аканинг укаси йўқ, учта синглиси бор эди. Учовлари иккита-иккитадан пиёла кўтариб қаторлашиб боришди. Бирига атир, бирига сочиқ, энг кичкина Саидага рўмолча тегди...

Отин хола келиннинг рўмолини ўнглаб қўйди-да, тагин янги куч билан ҳайқирди:

— Ассалому алайкум келин сало-о-ом! Оёғи олти, қўли етти бўлиб хизмат қилган, келиннинг қўлидан ишини оладиган, оғзига ошини соладиган ён қўшни-жон қўшниларга сало-о-о-ом!

Ойим шу ерда эканини энди пайқадим. У одамлар орасидан ранги ўчиброқ ўтди-да, қандайдир, ишончсиз қадамлар билан келин томонга юра бошлади. Ҳатто остона олдида борганда бир қалқиб кетгандек бўлди. Қўлида ҳеч нима йўқ эди. Бироқ секин-секин зинадан кўтарилдию келиннинг юзидаги пардани қия очди. Ҳовлидаги хотинлар пичир-пичирга тушиб қолишди.

— Нима қияптилар?

— Вой, ўлмасам!

Отин холанинг ҳам гаши келди шекилли, дашном берди:

— Номаҳрамлар бор-а, пошша!

— Тўхтанг, — деди ойим негадир овози титраб. Шоша-пиша келиннинг қулоғидаги зиракларни еча бошлади. — Ушланг бунини! — деди сирғаларни келиннинг қўлига тутқазиб. Кейин ўзининг нимчасига қўл солдию каттакон олтин ойбалдоғини чиқарди. Қўллари титраганча иккаласини келиннинг икки қулоғига тақди.

— Ният қилгандим, — деди ойим отин холага қараб. — Шунини ният қилиб қўювдим. — Шундай дедию секин эгилиб, келиннинг пешонасидан ўпди. — Илоё, қўша қаринглари!

Ойбалдоқ шол рўмол тагидан ҳам ярақлаб кўриниб турар, келиннинг ҳуснига ҳусн қўшиб юборгандек эди. Чекка-чеккадаги хотинларнинг ҳайратли хитоби эшитилди:

— Вуй-й-й-й!

— Асл тилламикан?

— Нима, қалбақисини қилиб эсини ебдим?

— Мана бундоқ қўшнилар бўлади жаҳонда!

Бир зум гангиб қолган отин хола овози борича хайқирди:

— Қиличдек ўғилларни ўстирган, тўйда елиб-югурган, ой деса, ойдек, Хотам Тойдек пошша опасига сало-о-м!

Ойим одамлар орасидан туртиниб ўтди-да, чеккага чиқди. Шундагина келин томонга ўгирилиб, мамнун жилмайди... Унинг кўзида ёш бор эди.

ЎРИС БОЛАНИНГ ОЙИСИ

Шанба куни машинани дарвоза олдига олиб чиқшим билан мотор ўчиб қолди. Генератор ток беряпти, бензин насоси ишлаяпти. Таваккал қилиб карбюраторни кавлаштиришга тушдим. Очишга очдиму беморнинг қоринини ёриб қўйиб, у ёғига нима қилишини билмаган нўноқ жарроҳдек довдираб қолдим. Муштдек аппарат ичида шунча мурват борлигини билмаган эканман. Ҳаммасини қандоқ бўлса шундоқлигича жой-жойига қўйиб чиққан эдим, яна аллақанча винтлар, гайкалар “ортиб қолди”. Нима қилишимни билмай тажанг бўлиб турсам, орқада юк машинасининг вошиллаб тормоз бергани эшитилди. Кабина эшиги тарақлаб очилди. Қарасам, ўзимнинг болаликдан бирга ўсган “ўрис ўртоғим” Вали тушиб келяпти. (Асли оти Валентин эканини кейин билганман.) Маҳаллада шу боланинг олдига тушадиган шофёр йўқ. Ўзи ҳам муштдек бошидан темир-терсакка қизиқади.

— Бормисан! — дедим қувониб. — Касал тузаламан деса, табиб ўз оёғи билан келади-да.

У шошилмасдан олдимга келди.

— Нима бўлди? — деди моторга мўралаб.

— Буни кўрмайсанми, — деб қўлимдаги мурватларни кўрсатдим. — Олмадек нарсага шунча лаш-лушни эринмасдан жойлашганига қара! Инженерлар ҳам овсар экан!

У “операция” бўлган карбюраторга қаради-да, хуш-так чалиб юборди.

— Инженерлар аҳмоқмас, сен аҳмоқсан! — деди жингалак сочларини силкитиб. — Эртадан бошлаб мен ҳам китоб ёзиб ташласам нима бўлади? Ақлинг етмаган ишга аралашиб нима қиласан?

Ғарибона қиёфада илжайиб турган бўлсам керак, у кулиб юборди. Паралон курткасини ечиб, машина томига ташлади-да, буюрди:

— Отверткангни ол!

Бироқ ишга киришмади.

— Айтмоқчи, мамашкани олиб келувдим, — деди ЗИЛ томонга имо қилиб. — Сизлар гаплашиб тургунларингча буёғини амаллаб кўраман.

Боядан бери эътибор бермаган эканман. Юк машинасининг кабинасида ўтирган Зеби холани энди кўрдим. Икковлашиб машина олдида бордик. Вали зинага сақраб чиқиб кабина эшигини очди. Бошига қалин рўмол ўраган, қора бахмал нимча кийган ойисини кўтаргудек бўлиб зинадан туширди. Қарасам, Зеби хола муштдеккина бўлиб қолибди. Ойимнинг маъракаларида келганида ўз ташвишим билан бўлиб, разм солмаган эканман, энди пайқадим. Аввалги алп қоматли, юрганида ер гурсиллайдиган Зеби холанинг ярми ҳам қолмабди. Рўмоли остидан чиқиб турган сочлари қордек оқариб кетибди. Қоп-қора юзи янаям қорайиб, кўкимтир тусга киргандек.

— Пошша синглимдан қолган ёдгорим! — деди у мени бағрига босаркан, бўғиқ овозда. Озғин қўли билан елкамга қоқиб, оғир-оғир ҳарсиллаб нафас олди. — Ўзимнинг ширин ўғлимдан ўргилай, яхши ўтирибсанми?

Болаликдан қулоғига райҳон тақиб юришига кўникиб қолганим учунми, ҳозир ҳам ундан райҳон иси анқиб кетгандек бўлди.

— Юринг, — дедим уйга бошлаб. — Бирпас дам олинг.

— Йўқ, у ёқдамас, синглимнинг уйида ўтираман. — Зеби хола оғир-оғир қадам босганча, ойимнинг хонасига қараб юрди. — Синглимнинг жойида бирпас ўтирай, — дедию доим ойим ўтирадиган жойга, дераза тагига чўкди. Бўғиқ овози титраб узоқ тиловат қилди. — Дунё шунақа экан, жон болам, — деди ўйчан овозда. — Ҳамма бир-бир кетавераркан...

— Ўзингиз бардаммисиз, хола? — дедим сўлғин юзига, титраб турган қоп-қора қўлларига қараб. — Неваралар катта бўлиб қолдим!

— Худога шукур, болагинам ўзидан кўпайди. Олти неваранинг дуосини қилиб ўтирибман. Валижоним битта бўлса ҳам ўнтага татийдиган чиқди. — Зеби хола шошилмасдан чой ҳўпларкан, девордаги михга илиғлик духоба филофли дуторга қараб-қараб қўйди. Ойим дуторни жуда авайлар, “адангдан қолган ёдгорлик”, деб доим кўз ўнгида сақларди. Шу ондаёқ болаликдаги хотиралар, Зеби холанинг дутор чалганлари эсимга тушдию секин сўрадим:

— Ҳали ҳам чалиб турасизми?

Зеби хола маъюс жилмайди.

— Дутор чалиш қатта, болам. Қўл ўлгур титрайди. — У бир зум жимиб қолди-да, ўйчан давом этди. — Қайси куни туш кўрсам, пошша синглим билан бир жойда ўти-

рибмиз. Нукул дутор чалаётган эмишман. — У шикаста кулди. — Одамзод шунақа экан, — деди хўрсиниб. — Бола-чақам деркан, еларкан-югураркан, энди оғзи ошга етганда йиқиларкан. — У титроқ қўллари билан тиззасининг кўзини силади. — Сал совуқ турса, оёғим шишиб кетади. Валижон маҳси обераман, ўзингиз кийиб кўриб танлайсиз, деб қўймади. Кетаётган жойимда бирров синглимникига кириб чиқай, дедим.

Яна чой қуйиб узатган эдим, Зеби хола бош чайқади.

— Майли, болам, мен бора қолай энди.

Икковлашиб ташқарига чиққанимизда Вали менинг машинамда ўтирар, моторни гуриллатиб синаб кўрар эди.

— Бўлди, — деди ўтирган жойида деразадан бошини чиқариб. — Иккинчи бунақа устачилик қилсанг, ўзингдан кўр.

Икковлашиб Зеби холани кабинага чиқардик. Вали нариги эшикдан кирдию машинасини гуриллатганча ҳайдаб кетди. ЗИЛ муқолишда кўздан ғойиб бўлиши билан ғира-шира тонг палласида кўрган тушдек хотиралар ёпирилиб келди.

* * *

Зеби холадан ҳайиқмайдиган бола йўқ эди. Эркалардек барваста гавдали, қоп-қора бу хотиннинг йўғон овози ҳам, узун қирра бурни, кетмонни елкасига ташлаганча этик кийиб ғоз юриши ҳам бошқа аёлларга ўхшамас, ҳатто қорамтир сийрак мўйловигача бор эди. У қачон қараса қулоғига райҳон тақиб юрар, Дархон ариғи бўйидаги ҳовлисида ёз бўйи райҳонлар барқ уриб ётарди. Уни биринчи марта кўрганимдаёқ қўрқиб қолганман. Ўшанда жуда кичкина бўлсам керак. Ойимга эргашиб Зеби холаникига бордим. Нимагалиги эсимда йўғу хар-

хаша қилавердим. Ойим у деб кўрди, бу деб кўрди, бўлмади. Шунда Зеби холанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Жим бўласанми ё ҳозир иштонимга қамаб қўяйми! — деди дўриллаб. Унинг важоҳати шу қадар кўрқгулик эдики, овозим ўчди-қолди.

...Зеби хола сап-сариқ жингалак сочли, кўк кўз “ўрис бола” сини — Валини жонидан яхши кўрарди. Қайси тўйга бурса, қўйлагининг енгига попукқанд, монпаси, жийда солиб келарди. Унинг енги шунчали баракали эдики, Валининг дўпписи бирпасда ширинликка тўлиб чиқарди. Вали қизғанчиқ эмас, ойиси олиб келганларни ҳамма билан баҳам кўради... Бироқ биронта бола Валини чертса борми, ойисидан балога қолади. Зеби хола ўша заҳоти айбдор боланинг онасини юмма талайди. “Сен эчкига ўхшаб ҳар йили болалайсан, меники атиги битта! — дейди шанғиллаб. — Қани, яна бир марта қўл тегизиб кўрсин-чи, қўлини синдириб ўчоққа тикаман!”

Зеби хола боласини бунчалик авайлаганча бор эди. Дадамнинг айтишига қараганда, уруш бўлаётган жойдан келтирилган болалардан биттасини берасанлар, деб Зеби хола ҳам борибди. Аммо ўша идорадагилар кўнишмабди. “Сиз сўққабошсиз, топиш-тутишингизнинг мазаси йўқ”, дейишибди. Шунда Зеби хола курсини муштлаб чунонам тўполон кўтарибдики, ноилож мана шу Валини хатлаб беришибди.

Зеби хола сўққабош бўлсаям, Валини камситмаган. Қўй сўйиб, юртга ош бериб, тўйини ҳам қилиб берган.

Вали ҳам биринчи синфда мен билан ўқир, ҳисобдан яхши эдию она тилидан қийналарди. «Қ» билан «Ғ»ни айтишга ҳеч тили келишмасди. Рисолат опа деган чиройли ўқитувчи опамиз буни билгани учун Валини кўп ҳам қийнамасди. У доим дераза олдидаги партада ўтирарди.

Бир куни мактабга комиссия келиб қолди. Бир эмас, тўрт киши орқа партага бориб ўтиришди. Ўқитувчи опамиз дарс ўтятию ҳаяжондан овози титрайди. Синф жимжит. Шу пайт дераза шарақлаб очилди-да, Зеби холанинг йўғон овози эшитилди.

— Вали, ма, нон!

Ҳаммамиз ўша томонга қарадик, Валининг сариқ юзи оловдек ёниб кетди. Нима дейишини билмай нуқул “кетинг”, деб имлайди. Зеби хола бўлса деразадан иккита арпа нон узатиб турибди.

— Олсанг-чи, қўлим кўйиб кетди! — деди у зарда билан.

Синфхонани бирпасда иссиқ нон ҳиди тутиб кетди.

Рисолат опамиз бир зум эсанкираб турди-да, ташқарига югурди.

— Нима қияпсиз, хола? — деди йиғлагудек бўлиб. — Мактаб-ку бу!

— Мактаблигини ўзим ҳам биламан! Мачитга келганим йўқ! — Зеби хола овозини баралла қўйиб дўриллади. — Болам эрталаб чой ичмасдан чиқиб кетувди. Оч ўтирсинми энди?

Рисолат опамиз ялинишга тушди:

— Жон хола, комиссия бор.

— Нима, камиссиянг нон емайдими! Болам бир кун кеч олим бўлса бўлар. “Камиссия келди”, деб тишининг кирини сўриб ўтирсинми?

Боядан бери сув қуйгандек жимжит бўлиб турган синфхонада тўсатдан қаҳқаҳа портлади.

— Ана, камиссиянгнинг ўзиям қуляпти-ку! — Зеби хола деразадан бошини суқди. — Ма, болам, еб ол, уялма!

...Бир куни жўрабошимиз сигирини қайтармагани учун Валини уриб бурнини қонатди. Эртасига қизиқ

бўлди. Тол соясида дам олиб ўтирсак, майдонча четида Зеби хола кўринди.

Той жўрабошининг елкасига туртди.

— Ўлдинг! Зеби хола келяпти, қоч!

Жўрабошининг кўзи олайиб кетди. Қаддини ростладию кейин қўл силтаб шинелига ёнбошлади.

— Қатта уради! Ўзи зўрға келяпти-ку.

Қарасак, Зеби хола чиндан ҳам зўрға-зўрға келяпти. Қўлидаги таёққа суяниб икки қадам юради-да, тўхтайди. Оқсоқланиб қадам босади.

— Йиқилиб оёғи синганга ўхшайди, — деди жўрабошимиз.

Зеби хола инқилаб-синқилаб яқин келди. Аммо беш қадамча қолганда бирдан чўлоқлиги тузалиб қолди. Таёқни баланд кўтарганича икки ҳатлаб жўрабошининг тепасига келди. Таёқнинг қарсиллаши билан жўрабошининг додлаши баравар эшитилди.

— Мана уриш! — деди Зеби хола дўриллаб. — Уриш мана бунақа бўлади. — У жўрабошининг гарданига тагин туширди. — Ўзидан кичкинанинг бурнини қонатиш мана бунақа бўлади!

Жўрабоши жонҳолатда думалар, аммо қочолмасди.

— Ойи! Урманг, ойи! — Вали ойисининг қўлидаги таёққа ёпишди.

— Тавба қилдим! — Жўрабоши типирчилаб, кафти билан бошини пана қилди. — Жон хола, ўлай агар, иккинчи қилмайман!

— Ойи! — Вали Зеби холани қучоқлаб олди. — Керакмас!

Зеби хола таёқни улоқтирди.

— Нима, мени болам малайми сенга? — деди дағда-

ға билан. — Сенинг молингни боқсин деб катта қилиб қўйибманми болани?!

...Ўша воқеадан кейин жўрабошимиз анча ювош тортиб қолди. Учинчими, тўртинчи куни моғор босган каттакон қовоқ кўтариб келди. Тол соясида ўтириб қовоқни икки паллага айирди-да, қирғич билан тозалашга тушди. Кейин паллаларнинг қиррасини арранинг тишига ўхшатиб жим-жимадор қилиб қирқиб чиқди. Икки паллани бир-бирига ёпган эди, ораси ковак коптокка айланди қолди.

— Нима қилмоқчисан? — деди Той бурнини тортиб.

— Бурнингта осиб қўяман! — деди тўнғиллаб жўрабоши. — Артиб овора бўлиб юрмайсан. — Кейин қовоқни бир чеккага қўйди-да, Тойга буюрди. — Қоронғи тушганда шу ерга келасан. Сен ҳам, — деди менга имо қилиб. — Хўжа барибир келолмайди. Дадаси чиқармайди.

— Нимага ўзи? — дедим тушунмай.

— Цирк кўрсатаман.

— Вали-чи, Вали ҳам келадими? — дедим нарироқда тол ёғочидан ҳуштак ясаётган Валига имо қилиб.

— Йўқ, — Жўрабоши кескин бош чайқади. — У ҳам ойисидан қўрқади. Эс-эс, ким келмаса пес!

Кечки овқатдан кейин бекинмачоқ ўйнаётган акаларимнинг кўзини шамғалат қилиб майдончага чиқдим. Қоронғида, тол тагида Той билан жўрабоши турибди. Жўрабошининг қўлида бояги қовоқ. Фақат одамнинг бошига ўхшатиб “оғиз-бурун” тешиб қўйибди. Негадир ҳаммаёқни лампамой ҳиди тутиб кетган...

— Лайчанг нимага келди? — деб тўнғиллади жўрабоши.

Қарасам, гуржи кучугим оёғим тагида думини ликиллатиб турибди.

— Ўзидан сўра! — дедим мен ҳам тўнғиллаб.

Жўрабоши ердан кесак олиб отган эди, ит ангиллаб қочди.

— Нега урасан?

— Халақит беради! — деди жўрабоши зарда билан. —
Юр, бўлмаса кеч қоламиз.

Той иккаламиз беихтиёр унга эргашдик. Қаторлашиб Дархон ариғининг бўйига бордик. Ариқ шу ердан бурилиб оқар, нарироқда шох-шаббалар устига тупроқ ташлаб ясалган кўприк бор эди. Жўрабоши Той иккаламизни мажнунтоллар қуюқ ўсган қоронғи соҳилга олиб тушди. Негадир юрагимни қўрқув босди.

— Нима қиламиз ўзи? — дедим овозимни баландлатиб.

— Ўчир! — Жўрабоши керосин ҳиди анқиб турган муштини бурнимга тиради. — Ғинг десанг, сувга отвораман.

Шу пайт узоқдан аллакимнинг қадам товуши эшитилди.

— Келяпти! — деди жўрабоши пичирлаб. Шоша-пиша қовоқ палласини очди. Керосин ҳиди қаердан келаётганини энди билдим: қовоқнинг ичи тўла лампамойга ботирилган латта экан. Жўрабоши ёнидан гугурт олиб чаққан эди, лоп этиб олов кўтарилди. У чаққонлик билан иккинчи паллани ёпди-да, қовоқни сувга қўйиб юборди. Сув юзасида “оғиз-бурни” дан олов чиқараётган “калла” қалқиб-қалқиб сузиб кетди. Жўрабошининг ниятини энди тушундим. Бояги қадам товушлари Зеби холаники эканини ҳам энди билдим. Қоронғи бўлса-да, катта-катта қадам ташлашидан, елкасидаги кетмонидан танидим. Ҳушимни йиғиб олгунимча у тупроқ кўприк устига келиб қолди. Сув юзида қалқиб келаётган оловли “калла” ни кўрдию таққа тўхтади.

— Вой, вой ўлмасам! — деди-да, кўприк устига таппа ўтириб қолди. — Бис-бис-бисмилло... — деди дудуқла-

ниб. Ҳатто товуши ҳам ингичкалашиб кетгандек бўлди. Кейин гандираклаб ўрнидан турди-да, овози борича қичқирди. — Дод, вой-дод!

Ўрнимдан отилиб турдим.

— Кўрқманг, хола! — дедим бақриб. Аммо жўрабоши билагимдан маҳкам тутиб, керосин ҳиди анқиб турган кафти билан оғзимни тўсди. Кўнглим айниб кетди.

— Қўйвор, эшак! — дедим бўғилиб. — Барибир айтиб бераман!

— Айтиб кўр-чи! — Жўрабоши яна муштини дўлайтирди. — Жигингни эзиб қўяман!

Боядан бери анграйиб турган Той жаҳл билан қўл силтади-да, индамай нари кетди.

Эртасига чой устида ойим ваҳимали хабарни дадамга айтиб берди:

— Зеби опа шўрлик бир ҳолатда ётибди. Ажина кўрдим, дейди. Оғзидан олов сочиб бечорага даф қилганмиш. Ё кўзига кўринганми...

Дадам жеркиб берди:

— Ажинага бало борми? Битта-яримта худобехабар кўрқитгандир-да.

— Бечорага шу кўргилик ҳам бор экан, — деди ойим изтироб билан. — Ўзининг ғами етмасмиди...

Ҳаммасига мен айбдордек секин бошимни ичимга тортдимۇ мум тишлаб ўтиравердим.

Зеби холанинг нима ғами борлигини бир ҳафтадан кейин тушундим. Ўша кунни Ҳожи бувининг чорбоғида сумалак бўлди. Қийғос гуллаган ўрик тагига шолча ёзилган, ҳамма топганини олиб чиққан, хотинлар бири-бирига гап бермай чувиллашар, биз болалар ҳам сумалак ялашдан бенасиб қолмаслик учун атрофда ўралашар эдик. Ўшанда Вали билан янги ўйин топиб олгандик.

Бақувватроқ симни «Ч» ҳарфига ўхшатиб буклаймиз-да, эски бочкадан чиққан темир ҳалқага тираб филдиратамиз. Қанча тез югурсак, филдирак шунча қаттиқ жаранглайди. Агар овозини пасайтирмоқчи бўлсак, бунинг ҳам йўли бор: филдиракни сувга ботириб олсак, овози чиқмайди. Маза!

Бир маҳал Зеби холанинг олдида ўтирган ойим имлаб чақириб қолди.

— Ўртоғинг билан боргин-да, — деди секин, — адангнинг ҳужрасидаги дуторни обке.

Иккиланиб қолдим. Дуторга ҳеч ким қўл тегизолмас, дадам уни доим ҳужрасида сақлар, баъзан кечқурунлари “Дилхирож”, “Тўрғай”, “Қари наво”, яна аллақандай куйларни чалиб ўтиришни яхши кўрарди. Ойимнинг айтишича, дадам дуторни ёшлигида энг зўр устага буюртириб ясатган экан.

— Билиб қолсалар уришадилар-ку, — дедим оёғим тортмай.

— Билмайди! — Зеби хола қўл силтаб дўриллади. — Нима, еб қўярмидим.

— Кетдик! — дедим Валига.

Иккаламиз филдиракларни жаранглатганча югуриб кетдик.

— Эҳтиёт бўл, синдириб қўйма! — деб бақирди ойим кетимиздан.

...Зеби хола филофни очган заҳоти дутор садафлари ярақлаб кетди. У дуторни черта бошлаши биланоқ, боядан бери чувир-чувир қилаётган хотинлар жимиб қолишди. Қизиқ, ўзим ҳам ўриikka суянганча бир қўлимда сим, бир қўлимда филдирак билан қотиб қолдим. Дутор дадамнинг қўлида қандайдир шўх, баланд овозда жаранглар эди. Ҳозир Зеби хола чертганда эса инграб

юборгандек бўлди. Гўё дуторни Зеби хола чалмас, торларнинг ўзи нола қилар эди. Аёллар ҳар хил алпозда сеҳрлангандек қотиб қолишган, баҳор чечаклари барқ урган дарахтзор орасида, оқиш-пушти ўрик гуллари қанотида, Ҳожи бувининг қизғалдоқлар ловуллаган пастак томи устидан нурдек майин куй тараларди.

Зеби хола бир-икки томоқ қириб олди-да, қўшиқ бошлади. Унинг эркакларникига ўхшаш дўрилаган овози ашула айтганида шу қадар ёқимли бўлиб кетганига ҳайрон қолдим. Йўқ, унинг товуши майинлашгани йўқ. Аммо у шунчалик босиқ, шунчалик ўртаниб куйлардики, баданим жимираб кетди.

*Ёр юрган кўчаларни супурай сочим билан,
Чанги чиқса сув сепай кўздаги ёшим билан...*

Майин шамол эсар, ўрик гуллари унсиз тўкилар, дарахтзор остида майсалар оҳиста тебранар, аммо бутун табиат бир зум унсиз бўлиб қолган, ҳамма-ҳаммаси фақат мана шу дутор садоларию мана шу қўшиқни тинглаш учун тинчиб қолгандек эди. Ўша манзарани ўйласам, хаёлимга ҳадеб бир гап келади.

Кейин, катта бўлганимдан кейин ҳам муҳаббат ҳақида, вафо ҳақида кўп қўшиқлар эшитдим. Бироқ, аёл садоқати тўғрисида бундан яхши ашула эшитганим йўқ..

Зеби хола энди кўзларини ярим юмганча бошқа қўшиқ айтарди.

*Жон болам, жоним болам, қайлардасан, бергил хабар,
Ғамда бошим, кўзда ёшим, ичганим бўлди захар.
Заъфарондек сарғаярман ҳасратингда қон ютиб,
Кўзларимнинг нури кетди йўллارингга кўз тутиб.*

Ҳаммамиз кўрқадиган, кўрганда ҳаммамиз қочадиган Зеби хола шуми? Ўша қўпол, ўша жаҳлдор Зеби холами шу? Валининг оёисиди шунча дард бормиди? Шунча алами бор эканми? Нимага биз билмаган эканмиз?

Зеби холанинг юмуқ кўзларидан икки томчи ёш силқиб чиқдию қирра бурнининг четида тўхтаб қолди. Дуторни ёнбошига қўйди-да, кенг енгининг учи билан кўзини артди. Ҳамма жимиб қолган, ҳеч ким биринчи бўлиб гапиришга журъат этолмас эди.

— Ҳеч бўлмаса, Кимсаним келгандаям майли эди, — деди у хўрсиниб.

— Қўйинг, опагон, — деди ойим секин. — Унақа деманг, Худога шукур, мана бор-ку. — Ойим нарироқда филдирак ушлаб мўлтираб турган Валига имо қилди. — Насиб этса, тўйлар қиласиз, қўша-қўша неваралар кўрасиз.

Зеби хола ялт этиб Валига қаради. Кўзида ёш билан жилмайди.

— Сумалак едингми, ўғлим? Қорнинг очиб қолгандир?

— Едим, — деди Вали секин. У ҳам ойисининг йиғлаганини кўриб ўпкаси тўлиб турарди.

— Бўлмаса, ўйнай қолинглар.

Бирпасдан кейин Зеби хола бизни яна чақирди.

— Обориб қўя қол жойига, — деди дуторни филофга солиб. — Дадангдан балога қолиб юрмай тагин.

Бир қўлимда дутор, бир қўлим билан филдирак филдиратганча йўлга тушдим. Вали ҳам филдирагини айлантириб ёнма-ён борар, аммо энди аввалгидек югурмас эдик. Қулоғимда ҳамон Зеби холанинг қўшиғи янграб турар, гўё филдираклар ҳам филдирак эмас, дуторнинг икки тори эди. Ана, иккови бир-бирига жўр бўлиб жаранглапти. Зеби хола бўлса ҳамон қўшиқ айтапти:

“Жон болам, жоним болам, қайлардасан, бергил хабар...”

Четини ўт босган ариқчадан ўтаётганда ғилдирагим сакраб кетди. Бир ҳатлаб олдинга талпинган эдим, ўтга сирғаниб йиқилиб тушдим. Дутор ерга урилди... қарс этди. Тамом! Куй ҳам, қўшиқ ҳам тинди-қолди.

— Синди! — дедим овозим титраб.

Вали югуриб тепамга келди:

— Вой-й-й! Энди даданг ўлдиради!

Иккаламиз қўлимиз титраганча ғилоф боғичини ечдик. Қарасам, дуторнинг ип тортадиган қулоғи синиб тушибди.

— Энди нима қиламиз? — деди Вали кўм-кўк кўзларини жавдиратиб.

Йиғламоқдан бери бўлиб, елкамни қисдим.

— Юр! — Вали қўлимдан тутиб уйига бошлади. Иккаламиз уларнинг ҳовлисига кирдик. Ҳовли этагидаги бостирмада эски қути бор экан. Вали қутини титкилаб занглаб кетган темир топди.

— Мана! — деди тантана билан. — Энди ҳеч ҳам синмайди!

Дуторнинг синган қулоғи ўрнига темир тикдик-да, ими-жимиди ғилофга солиб жойига илиб қўйдик.

Кечқурун ойимга нима бўлганини айтиб бергандим, ранги ўчиб кетди. Лекин нима қилишни ойим ҳам билмасди.

Ўша куни эмас-ку, уч кундан кейин сир очилди. Дадам ҳужрадан туриб жаҳл билан қичқириб қолди:

— Дуторга ким тегди?

Зум ўтмай дуторни кўтариб чиқди.

— Гарангмисанлар? Қайси биринг синдирдинг? Бу нима қилиқ? — деди Вали “тузатган” дуторни кўрсатиб.

Ойим айбдор қиёфада ўтирар, акаларим ҳайрон бўлиб бир-бирига қарашар эди. Ҳозир катта жанжал бўлишини сезиб қўқиб кетдим.

— Тилинг борми?! — дадам баттар тутақиб кетди.

— Зеби опа чалувди, — деди ойим секин. — Сумалакка чиққанимизда... бир чалиб берай, девди...

Қизиқ, дадам бирдан ҳовуридан тушди.

— Майли, — деди овози пасайиб. — Зеби чалса майли. — У хужрага кириб кетди-да, анчадан кейин бир бўлак ёғоч кўтариб чиқди. Дандон сопли пичоғи билан ёғочни кеса бошлади. — Дуторнинг қулоғини тутдан қилмаса синаверади, — деди секин. Ёғочнинг уёқ-буёғини ўяр экан, уҳ тортди. — Қараб туриб Худонинг ишларига ҳам қойил қолмайман. Ота-боладан бир ойда “қорахат” келса-я!

— Шуни айтинг, — деди ойим жонланиб. — Тағин ҳам одамзод чидаркан. Ҳам эридан, ҳам якка-ёлғиз ўғлидан жудо бўлиб ўтирибди боёқиш. — У бир зум ўйлаиб турди-да, қўшиб қўйди. — Бечора, Валисига жуда суяниб қолган. Ишқилиб, орзу-ҳавасини шундан кўрсин...

* * *

Валентин тузатиб кетган машинани ҳайдаб борарканман, беихтиёр Зеби холанинг кўчасига бурилдим. Ана, Валентиннинг участкаси. Шифер томли уй олдида ЗИЛ турибди. Кабина зинасида катта-кичик уч бола оёғини ликиллашиб ўтирибди. Бири дўппи кийган, бири шапкасини бостириб олган... Машинани секин ҳайдаб ўтиб борарканман, ичкаридан дутор садолари эшитилгандек бўлди. Ким билсин, эҳтимол менга шундай туюлгандир?

ХҲЖА

Болалигида ҳамманинг ҳам тиши тушади. Меники фалати бўлган: биринчи тишимни уриб туширишган. Бунга Хўжа сабабчи бўлган.

Бу болани нимага бунчалик яхши кўриб қолганимни билмайман. Эҳтимол ювошлиги учундир. Эҳтимол, кўзлари доимо жавдираб туриши учундир. Одам бир нарсани жудаям айтгиси келсаю айтолмаса, кўзи шунақа — ҳар кимга бир қараб жавдирайверади. Хўжанинг кўзлари шунақа эди.

Хордиқ кунлари дадам билан ойим нонушта пайтида «Некалай» замонидан қолган самоварни ўртага қўйиб узоқ суҳбатлашиб ўтиришар эди. Бир куни дадам тажанинг бўлиб гапириб қолди:

— Ўзиям жа-а-а Худо урган хотин экан-да ўша Раъно! Мана, Эгамберди омон-эсон келди-ку! Ўлармиди ликилламасдан кўмилиб ўтирса!

Ойим бир нуқтага тикилганча ўйга толди. Кўзларига гусса чўкди.

— Бошидаям-ку, юлдузи юлдузига унча тўғри келмасди-я, — деди секин. — Аммо барибир чатоқ бўлди. Икки орада бола бечора тирик етим бўлиб қолди.

Тушундим, Хўжани гапиришяпти. Дадаси урушда юрганда ойиси бошқа одам билан Чирчиқ деган жойга қочиб кетган экан...

Ойим айтган “тирик етим” деган гапнинг маъносини тушунмасам ҳам Хўжага раҳмим келиб кетди. Унга қанчалик раҳмим келса, ойисини шунчалик ёмон кўриб қолдим.

Хўжа бувиси, дадаси билан каталакдек ҳовлида турарди. Эгамберди аканинг жаҳли ёмон. Доим ялтироқ тутмачали жигарранг кител кийиб юради. Гапирганида дудуқланиб қолади. Чап қўли таёқдай осилиб туради. Хўжанинг

айтишига қараганда, урушдан кейин ҳам бир йилча госпиталь деган катта касалхонада ётган экан. Докторлар қўлини кесмоқчи бўлганида, ҳаммангни отиб ташлайман, деган экан, қўқиб кесишмабди. Тўппончаси бормиш. Онангни қаерда кўрсам, пешонасидан отиб ташлайман, деркан...

Ўша куни одатдагидек мен эчкимни, Хўжа бузоғини етаклаб, ўтлоққа олиб бордик. Менинг эчким серсут, ювошгинаю, аммо бир айби бор. Кўзни шамғалат қилиб, улоқчаларини тўйғазиб, эмиздириб олади. Шундан қўқиб ойим елинига халта боғлаб қўяди. Хўжанинг бузоғи эса қаерда латта кўрса ямлаб қўяди. Ўшанда келиб-келиб жўрабошимизнинг шинелини чайнамаганида олам гулистон эди. Ҳаммамиз қий-чув солиб ўйнаётган эдик, жўрабошимиз алам билан дўриллаб қолди:

— Шинелим! Шинелимни еб қўйди!

Шундай деганча каттакон таёғини кўтариб тол соясида алланимани мазза қилиб чайнаётган бузоқ томонга югурди. Ҳаммамиз турган жойимизда қотиб қолдик. Жўрабошимиз дадаси урушдан олиб келган шинелини жонидан ҳам яхши кўрар, қишда этагини осилтириб кийиб юрар, ёзда ҳам қўлдан қўймасди. У бора солиб бузоқнинг гарданига таёқ билан бир туширди. Бузоқ шўрлик шинелнинг енгидан тишлаганича, думини хода қилиб қочди. Жўрабошимиз жонҳолатда шинелга ёпишди. Бузоқ анчагина жойини ямлаб бўлган экан, енгининг ярмигача сўлак билан қўшилиб чўзилиб оғзидан чиқди.

Болалар етиб келганида жўрабошимиз ғалвир бўлиб кетган егни ушлаганча бўзрайиб ўтирар эди. Хўжани кўрдию жазавази қўзиб кетди.

— Нима қилдинг?! — деди ғазаб билан.

Хўжа, бузоқ эмас, ўзи айбдордек кўзларини жавдиратганча гоҳ жўрабошига, гоҳ шинелга тикилиб лол турарди.

— Энди нима қиламан бунини! — жўрабоши шинелни ерга улоқтирди. — Молинг ҳам ўзингга ўхшайди! Хўжалар пешиндан кейин айнайди. Ойинг ҳам айнаб, ўйнаши билан қочиб кетган!

Орамиздан тикроқ болалар чекка-чеккадан пиқиллаб кулиб юборишди. Той анграйганча бурнини секин тортиб қўйди.

Эрталаб дадамдан эшитган гапни эсладим у қўрқув ичида Хўжага қарадим. У бир зум ҳаммага жавдираб қараб чиқди-да, тўсатдан жўрабошига ташланди. Аммо ўша ондаёқ чаккасига тушган мушт зарбидан анча нарига учиб кетди.

— Нега урасан! — дедим алам билан чийиллаб. Акаларим ўргатганидек, муштимни иложи борица қаттиқроқ қисиб, жўрабошига югурдим, у бўлса, уриб ҳам ўтирмади. Кафти билан жағимга бир туртган эди, чалқанчасига ағдарилиб тушдим. Оғзим шўр бўлиб кетди. Қўзимни очсам, тепамда Той турибди.

— Тур, — деди қўлимдан тортиб. — Ёмон урдими?

— Иккаланг ҳам йўқол! — деди жўрабоши дўриллаб.

— Бугундан бошлаб молингни жийдазорда боқасан.

Бирпасдан кейин Хўжа бузоғини, мен эчкимни етаклаб, қинғир-қийшиқ жийдалар орасига кириб кетдик. Жийдазор этагида Қонқус оқар эди, қирғоққа бориб ўтирдик.

— Оғзинг қонаяпти, — деди Хўжа юзимга тикилиб.

Кафтимни орқаси билан артсам, қўлим қон бўлди. Шу пайтгача билмаганимга ўзим ҳам ҳайрон қолдим. Тупуриб ташладиму олдимдаги курак тишим илиниб турганини пайқадим. Қўлим тегиши билан тишим суғурилиб чиқди.

— Тишингни синдирдимми? — Хўжа қўзимга шундай жавдираб тикилдики, оғриқ ҳам эсимдан чиқиб кетди.

— Ўзи лиқиллаб турувди, — дедим тишимни томоша қилиб.

Энди улоқтириб юбормоқчи эдим. Хўжа қўлимдан ушлади:

— Шошма! Мана бундай ўтир. — У мени сувга тескари қилиб ўтқазди. — Кўзингни юмасан-да, “Суюк тишимни ол, тилла тишимни сол”, деб уч марта айтасан. Тишингни елкангдан ошириб, анҳорга отиб юборсанг, янги тишинг тилла бўлиб чиқади.

Мен Хўжанинг айтганини қилдим.

— Энди оғзингни ювиб ол, — деди у кўзимга термилиб. — Мени айтди дерсан, кузгача тилла тиш чиқади.

Кейин икковимиз анҳорга тикилганча узоқ жимиб қолдик. Сув унсиз оқар, нариги соҳилда қамишлар қилт этмай турар, ора-чора қалдирғочлар сувга тумшуғини текизиб, “вийт” этганча, яна ҳавога кўтарилар эди. Хўжа жўрабошининг бояги гапини ўйлаб ўтирганини билардим у нима дейиш, нима қилишга ақлим етмасди.

— Жуда катта-а? — дедим анҳорга имо қилиб.

— Шуюм катта бўптими? — Хўжанинг кўзларида бирдан ўт чақнади. — Чирчиқда шунақа катта дарё борки, ичида акулалар сузиб юради.

— Ўзинг кўрганмисан? — дедим ишонмай.

— Биламан-да! — Хўжа орзумандлик билан хўрсинди. — Ўша дарёнинг бу бетидан у бетига бемалол сузиб ўтавераман.

— Сузишни билмайсан-ку?

— Ойим ўргатадилар.

— Акула еб қўйса-чи?

— Акуланг нима бўпти! Дадамга айтаман, тўппонча билан отиб ташлайдилар. — У шундай дедию бирдан нотўғри гапирганини пайқагандек, жимиб қолди. Кўзла-

ри жавдираганча тескари қаради. Бир зум сувга тикилиб ўтирди-да, хўрсинди. — Юр, молларга қарайлик. Чакалакка кириб кетмасин...

Эртасига акаларим жўрабошининг таъзирини бериб қўйишди шекилли, эчкимни ўтлоқда боқишга рухсат тегди.

— Лекин анови Хўжангга айтиб қўй, ялмоғиз бузоғини яна олиб келса, жиғини эзиб қўяман! — деди жўрабошимиз кўкарган қовоғини силаб.

Ўзимга қолса эчкимни жон деб ўтлоқда боқардимۇ Хўжанинг бир ўзини жийдазорда қолдиргим келмади. Нима қипти, бу ерда ҳам ўт кўп. Ҳар куни ўйнайдиган футбол билан чиллакдан маҳрум бўлдик. Аммо Хўжа билан сира зерикмасдим. Шунақанги нарсаларни билардики! Бу ердан олисда, жудаям олисда, тоғлар орқасида Чирчиқ деган шаҳар бор. Шунақа катта шаҳарки, унинг олдида Тошкент нима бўпти! У ерда шунақанги катта дарё оқадики, ичида уйдек-уйдек кемалар сузиб юради. Хўжанинг ойиси қачон хоҳласак бизни ўша кемаларга олиб чиқаверади. Хоҳласак, баланд тоғларга чиқамиз. У ердан бутун дунё кўринади. Бизнинг уйимиз ҳам, Хўжаларники ҳам, Хўжанинг дадаси ҳам, ҳамма-ҳамма!

Булар ҳаммаси яхшию Хўжанинг бир одатини тушунолмасдим. Гапириб туради-туради-да, бирдан жимиб қолади. Анҳорга тикилганча бир нарсаларни ўйлаб ўтираверади, ўтираверади. Шунақа пайтларда зерикиб кетаман.

Бир қуни уни йўқотиб қўйдим. Жийдазор ичкарисига кириб кетган эчкимни қайтариб келгунча терлаб кетдим. У ёқдан ҳайдасам, бу ёққа қочади. Чакалак ичига кириб олади-да, масхара қилгандек, думини ликиллатиб, қисқагина маъраб қўяди. Олдига борай десам, жийда тиканлари ҳаммаёғимни тирнаб ташлайди. Алам устида кесак бўрон қилиб яйдоқ жойга олиб чиққунимча кун ботди. Қарасам,

Хўжанинг бузоғи дарахтга боғлоқлик турибди-ю ўзи йўқ. Югуриб, иккаламиз ўтирадиган сув бўйидаги дўнгликка бордим. Йўқ, у ерда ҳам кўринмайди.

— Хўжа-а-а! — дедим бақириб.

Оқшом зулмати бостириб келаётан жийдазор орасида “а-а-а” деган садо келди. Бирдан юрагимни ваҳима босди. Акаларим жийдазорда ажина бор, дейишар эди. Хўжани ажина чалиб кетган бўлса-чи?! Овозим борича чинқириб юбордим:

— Хўжа-а-а!

Яна ўша садо келди. Акамнинг аллақайси китобида олти қўлли одамнинг расмини кўрган эдим. Ғира-ширада жийдалар худди ўшанақа ваҳимали махлуқлардек қинғир-қийшиқ “қўллари”ни чўзиб туришар, югурган сайин устимга бостириб келаётанга ўхшар эди. Қўрқиб кетганимдан тиканларни босганча жонҳолатда югурдим. Жийда тиканлари юз-кўзимни тимдалар, оёғимга янтоқлар кираётганини билардим, аммо тўхтай олмасдим.

Бир маҳал рўпарамда Хўжа пайдо бўлди.

— Қаёқда юрибсан? — дедим овозим қалтираб.

Хўжа қўлимдан маҳкам ушлаб олди. У ҳам қўрқиб кетган бўлса керак, нуқул титрар эди.

— Айтмайсан-а? — деди секин. — Ҳеч кимга айтмайсан-а?

Шундагина нарироқда, жийданинг панасида турган қора кўйлакли аёлни кўрдим.

— Ойи! — деди Хўжа секин илтижоли оҳангда.

Шунда ҳаммасини тушундим. Хўжанинг ойиси ҳамон қимирламай турар, худди сеҳрланиб қолганга ўхшар эди. Хўжа кўзимга термилиб, тагин ялинди:

— Айтмайсан-а?

Мен индамадим. Аммо бу сирни ҳеч кимга, ҳатто

ойимга ҳам айтмаслигимни билиб турардим. Шу ондаёқ яна бир нарсани англадим. Бу ердан тезроқ кетишим, халақит бермаслигим керак.

— Тезроқ бўл! — дедиму Хўжанинг бузоғи бойланган жойга югуриб кетдим...

* * *

Хўжа ваъда қилган тилла тиш кузда ҳам чиқмади. Бироқ энди буни ўйлашга вақт қолмаган, иккаламиз учун ҳам янги ҳаёт — мактаб ҳаёти бошланган эди. Бизнинг уйимиз мактаб йўлида бўлгани учун Хўжа ҳар куни эрталаб чақириб келарди. Зоғора нонни эчки сутига тўғраб емабсиз, дунёга келмабсиз! Эрта билан ғойим иккаламизнинг олдимизга товоқда сут билан зоғора қўяр, Хўжа ҳарчанд тортинчоқлик қилмасин, еб туриб кетмагунча ҳол-жонига қўймасди.

Бир куни Хўжа келмади.

— Сен боравер, — деди ойим. — Бугун Хўжа мактабга бормаса керак.

Дарсдан қайтдиму меҳмонлар келганини дарров билдим. Айвон зинасида янги амиркон туфли ярақлаб турар, ичкарида ойим алаким билан чақчақлашиб суҳбатлашар эди. Уйга киришим билан энг аввал Хўжага кўзим тушди. У уй тўрида ёнғоқ, майизлар билан безатилган хонтахта олдида ўтирарди. Ёнида эса онаси ўтирар, ойимнинг гапларига диққат билан қулоқ солганча, ёнғоқ палласидан мағиз ажратиб нуқул Хўжа-нинг олдида суриб қўярди. Ўшанда, қоронғида аниқ кўрмаган бўлсам ҳам, бу хотин Хўжанинг ойиси эканлигини дарров билдим. Остонада бир зум туриб қолдим. Қачондир бу хотинни ёмон кўриб қолганим учунми, уни хунук, жуда хунук деб ўйлардим. Йўқ, жудаям чиройли экан. Қарғашойи кўйлаги ҳам, қоп-

қора сочлари, юзидаги холи ҳам, Хўжаникига ўхшаган кўзлари ҳам чиройли эди.

У мени кўрдию катта одамни иззат қилгандек, дик этиб ўрнидан турди. Ойимга ўхшаб, бағрига босиб кўришди. Пешонамдан ўпаётганида димоғимга атир ҳиди урилди. Ойим ҳеч қачон атир сепмагани учунми, бу исдан бошим айланиб кетди.

— Кел, жоним, — деди ёнидан жой кўрсатиб. — Бирпас олдимда ўтир. — У ёнбошда турган сумканинг занжириниғижирлатиб очди-да, сарғиш қоғозга ўроғлиқ алланима узатди. — Ма, жоним!

Қоғозни очишим билан кўзим чарақлаб кетди. Бу — усти худди катак дафтарга ўхшаш шоколад эди. Қувонч билан Хўжага қараб қўйдим. Унинг кўзларида шодлик учқунлари порлаб турар эди.

Шу пайт ҳеч кутилмаган воқеа рўй берди. Эшик шарақлаб очилди. Хўжанинг ойиси ярқ этиб қарадию илон чакқандек сапчиб ўрнидан туриб кетди. Остонада ялтироқ тугмали китель кийган Эгамберди ака турар, ранги қув ўчиб кетган, нуқул титрар эди. Даҳшатдан қоғиб қолдим. Ҳозир чўнтагидан тўппончасини оладую Хўжанинг ойисини отиб ташлайди.

— Нега к-к-келдинг?! — деди у ғазабдан тили тутилиб. — Нима к-к-керак сенга?! — Энди унинг бутун вужуди, ҳатто боши ҳам қалтираб кетди. Ҳар доим таёкдек осилиб ётадиган чап қўлигача титраб кетгандек бўлди. — Нима к-к-керак, айт! — деди лаблари пирпираб.

Хўжанинг ойиси ранги ўчган, бошини қуйи солганича деворга суяниб турарди. Қўрқув аралаш яна Эгамберди аканинг ўнг қўлига қарадим. Йўқ, тўппончаси йўқ экан. У бирдан ойимга юзланди.

— Уялмайсизми, опа! — деди ҳамон лаблари пир-пираб. — Қ-қўшмачилик қ-қ-қилгани уялмайсизми!

Боядан бери индамай турган ойим энди тилга кирди:

— Бандасидан уялмасангиз, Худодан қўрқинг, укам, — деди секин. — Она-бола дийдор кўришса, қўшмачилик бўладими? — негадир унинг кўзларида ёш қалқиди. — Этни тирноқдан ажратиб бўларканми?

— М-мен эмас, м-мана бу ажратган! — Эгамберди ака соғ қўлини бигиз қилиб, Хўжанинг ойисини кўрсатди. — М-мана шу ажратган!

Хўжа гоҳ дадасига, гоҳ ойисига жавдираб қарар, аммо индамас эди.

— Турмуш ўлсин, айланай, — деди ойим ўпкаси тўлиб.

— Ким шунақа бўлсин, дебди. Уруш бўлмаганда...

— Уруш! — Эгамберди ака шундай ҳайқирдики, уй ичи зириллаб кетди. — М-мен қ-қонга беланиб ётганимда, бу қ-қ-қанжиқ бировнинг қ-қўйнида ётган!

Шу гапдан кейин Хўжанинг ойиси секин эгилиб, сумкасини олди-да, эшикка йўналди. Эгамберди ака ҳазар қилгандек нари сурилди. Шунда боядан бери индамай турган Хўжа онасига талпинди.

— Ойи-и-и! — деди илтижо билан.

Унинг овоз чиқармасдан, ёш тўкмасдан йиғлаб турганини ҳис этдим. Йўқ, унинг кўзида ёш йўқ эди. Фақат онасига қараб жавдирарди.

Онаси секин юриб қайтиб келди. Оҳиста эгилиб, Хўжанинг икки юзидан ўпди.

— Дадангни хафа қилма, — дедию тез-тез юриб чиқиб кетди.

— Ойи-и-и! — деди Хўжа умидсиз, ожиз товушда. Бироқ орқасидан чопмади. Уй ўртасида тўхтаб қолди.

Эгамберди ака яна бир зум вужуди титраганча

қараб турди-да, эшикни қарсиллатиб ёпиб, чиқиб кетди. Ойим лабларини тишлаб ҳиқиллаб йиғлаб юборди. Илдам келиб, Хўжани бағрига босди.

— Айновни-я! — деди унинг бошини силаб. — Қўявер, ойинг яна келади.

Томоғимга бир нарсa тикилиб қолган, нафас олишга қийналардим. Бир маҳал қўлимга нимадир ёпишаётганини пайқадим. Қарасам, шоколад эриб кетибди. Нима қилишимни билмай, Хўжага узатдим.

— Ма, ишкалад ейсанми?

Хўжа индамай турар, кўзларида катталарникига ўхшаш тушуниб бўлмайдиган чуқур маъно бор эди.

Ўша воқеадан кейин бир ойча вақт ўтгач, Хўжанинг дадаси уйланди. Ойимнинг таъбири билан айтганда, совуган ошдеккина тўй бўлди. Фақат Зеби хола дутор чертиб, йўғон, ширали овозда ашула айтганида тўйхона жимиб қолди.

*Шишани заргарга бердим тўйтиё бўлгайми деб,
Чин кўнгилни ёрга бердим ошно бўлгайми деб...*

Ҳамма-ҳамма билан, таванхонада ўтирган ойим биз билан. Нукул Хўжани чақиради, гоҳ чўнтагига қовурма чучвара солиб қўяди, гоҳ попукқанд беради.

Тўйдан кейин Хўжа аввалгидан ҳам маъюс, индамас бўлиб қолди. Ойим меҳрибончилик қилган сайин ўзини олиб қочади. Ўшанда бир нарсани билмаган эканман, кейин тушундим. Одам ўзининг ночорлигини қанчалик чуқур ҳис қилса, шунча мағрур бўларкан.

Бир куни эрталаб, одатдагидек жилдини осганча, Хўжа эшикдан кириб келди. Ойим унга кўзи тушиши билан чумчуқдек чирқиллаб қолди.

— Ким урди сени?! Қайси қўлинг сингур урди?

Қарасам, Хўжанинг юзи моматалоқ бўлиб кўкариб кетибди.

— Нимага уради?! — деди ойим овози қалтираб. — Шунча кўргилигинг етмайдими ўзи, Худо ургурлар!

— Ургани йўқ, — деди Хўжа ерга қараб. — Нарвондан йиқилиб тушдим.

Мактабга кетаётганимизда секин сўрадим.

— Даданг урдими?

Хўжа бир зум жавдираб қараб турди-да, бош ирғади.

— Опам кир ювган эди, — деди шивирлаб (у ўғай онасини опа дерди), — ёйиб қўйган қўйлагини бузоқ ямлабди.

— Даданг ёмон-а?

— Йўқ, — Хўжа кескин бош чайқади. — Дадам опамни ёмон кўради. Шунга аччиқ қилиб урди. — У ҳеч кимга айтмаслиги керак бўлган сирни очаётгандек, атрофга жавдираб қараб олди-да, қўшиб қўйди. — Дадам ойимни яхши кўради...

Ўша бизнинг охирги суҳбатимиз бўлди. Хўжа негадир икки дарс ўқиб кетиб қолди. Дарсдан қайтиб келсам, ойим йўқ. Кечқурун аллақаяқдан ҳориб-чарчаб қайтди.

Эртасига эрталаб Хўжани кутиб ўтирган эдим, ойим негадир жеркиб берди.

— Хўжа билан киндигинг биттами! Боравер мактабингга.

Индамадим. Ўша куни Рисолат опа ҳам Хўжани йўқлама қилмади.

Қайтиб келсам, ойим ҳалиям жаҳлидан тушмабди. Хўжанинг бузоғини ҳовлидаги бодомга арқонлаб, ҳадеб кимнидир қарғаяпти.

— Уйига обориб бер, манави ҳаром ўлгурни! — деди арқоннинг учини узатиб.

Ёмон бир нарсани ҳис қилиб, бўшашиб кетдим:

— Ўзи-чи? Ўзи қани?

— Хўжа кетди, билдингми! — Ойим яна жеркиб берди. — Ойиси билан кетди.

Талмовсираб қолдим. Хўжанинг бузоғини етаклаб борарканман, уни жудаям яхши кўришимни илк бор англаб етдим. Уларнинг дарвозасига яқин келишим билан юрагимни қўрқув босди. Дарвоза олдида Эгамберди ака ўтин ёрар эди. Ўрик шохини бир учидан ушлаб, тўнка устига суриб қўяди-да, ерда ётган болтани олиб, чўнқайганча зарб билан уради, шунда чап қўли таёқдек осилиб, ерга тегиб кетади. Кейин болтани ерга ташлаб, соғ қўли билан шохни яна тўнка устига сурадию қайтадан болтани олиб, тагин чопади... Қўрқа-писа тўхтаб қолдим.

У қаддини ростлаган эди, менга кўзи тушди.

— Н-нима гап? Хўжа қ-қани? — деди гоҳ менга, гоҳ бузоққа қараб.

— Хўжа кетди. — Қўрқувданми, аламданми, овозим титраб чиқди. — Чирчиққа кетибди.

Унинг қўлидан болтаси тушиб кетди. Бир зум лаблари титраб, тикилиб турдию кўзларига ёш қалқиб чиқди.

— Н-нега? Н-нега кетади? — деди инграб. Кейин кафти билан юзини тўсганча, тўнка устига ўтириб қолди. Чап қўли ҳамон таёқдек осилиб турар, ўнг елкаси эса дир-дир титрар эди.

Катта одамнинг йиғлашини биринчи кўришим эди. Кеча Хўжани урганини эшитганимда қанчалик ёмон кўрган бўлсам, ҳозир унга шунчалик раҳмим келиб кетди. Бузоқнинг арқонини қўйиб юбордим-да, уйга югурдим. Югуриб борарканман, йиғлардим, нимага йиғлаётганимни ўзим билмасдим у ҳеч ўпкамни туюлмадим.

Кейин Хўжани бошқа кўрмадим. У ора-чора тушим-га кириб қолар, нуқул кўзларини жавдиратиб турган бўларди. Баҳор пайтлари кунчиқар томондаги тоғлар яраклаб кўринар, уларни ҳар кўрганда хаёл сураар эдим. Ўша тоғлар орасида Чирчиқ деган шаҳар бор. Шунақа катта шаҳарки, Тошкент унинг олдида ҳеч гапмас. У ерда шунақанги катта дарёлар борки, ичида акулалар сузиб юради. Ўша шаҳарда Хўжа деган бола бор. Дунёда ундан яхши бола йўқ. Хўжа ўша дарёларда бемалол сузади. Ўша тоғлар устига чиқиб, бутун дунёни томоша қилади. У мени ҳам кўриб турибди. Фақат мен уни кўролмаяпман...

Анча йиллардан кейин, ўнинчи синфни битираётганимда Хўжанинг дарагини эшитдим. Кечки овқатдан кейин дадам ойимга гапириб қолди:

— Эгамберди бечора куйиб адойи тамом бўпти. Чирчиқдан келяпман, дейди. Ўғли чўнтак кесаётганда қўлга тушганмиш.

Ойим: “А?” дедию қўлидан пиёла тушиб кетди.

Мен карахт бўлиб қолган эдим. Йўқ, ишонмайман. Ёлғон, бу гап ёлғон! Дунёда Хўжадан яхши бола йўқ. Хўжа ёмон бўлиши мумкин эмас... Тагин ким билади дейсиз, ҳаёт қонунлари ҳар доим ҳам бизнинг хоҳишимизга бўйсунавермайди...

ОЙ ҚУЁШДАН НУР ОЛАДИ

Аталадан суяк чиқибди, дегандек, айни саратонда шамоллаб юрганимни қаранг. Далага чиққандим, анҳорда чўмилдим. Қайтишда машинанинг тўртгала ойнасини тушириб қўйганим учунми, кечаси билан иситмалаб, ҳаммаёғим қақшаб чиқди.

Эрталаб туман поликлиникасига бордим. Қарасам, одам тирбанд. Тор йўлакнинг икки четидаги қатор курсиларда бири бошини чангаллаган, бири бўйинини ўраб олган беморлар. Орадан туртиниб ўтиб керакли эшик яқинига борсам, одам айниқса тиқилинч. Бошим сирқиллаганча деворга суяниб анча турдим. Ниҳоят, менга ҳам жой тегди. Лиқиллаб турган курсининг бир чеккасига омонат ўтирдим. Мендан олдинги ўриндиқда қуралай кўзлари катта-катта, қисқа кесилган сочи тиниқ юзига ҳўп ярашган кўҳлик жувон ўтирар, ёнидаги рўмол ўраган ўрта яшар хотин билан гаплашарди. У бошини ҳар чайқаганда сочлари чиройли силкиниб-силкиниб кетарди. Тиқилишиб ўтирганим учун беихтиёр уларнинг суҳбатини эшитишга мажбур бўлдим.

Кўҳлик жувон бармоғи билан бўйнидаги нафис олтин занжирни асабий ўйнар экан, уф тортди:

— Ўлсин, кеч қолиб кетдим. Муроджон акам машина юбораман, деб эдилар. Кутиб қолгандир...

— Муроджон... ўртоғингизми? — деди рўмолли аёл инқиллаб.

— Ўртоғим? — Кўҳлик жувон нордон нарсга еб қўйгандек бурнини жийирди. Ҳатто ойдек юзи ҳам хунуклашиб кетгандай бўлди. — Аввал автобусга осилиб юришни эгласин! Машина юбориш йўл бўлсин унга!

Рўмолли аёл бир зум ҳайрон қараб турди. Барибир аёлларга хос қизиқувчанлиги устун келди чоғи, қайта сўради.

— Бўлмаса ким?

— Муроджон акамми? — Кўҳлик жувон жилмайди. Қуралай кўзлари сузилиб кетди. Чехрасида: “Наҳотки шундоқ одамни танимасангиз?” деган ифода пайдо бўлди. — Бошлиғимиз-да! — деди овози товланиб. — Шунақа

яхши одам, шунақа яхши одам! Анови аҳмоқ бўлса Муроджон акамни ҳам ёмон кўради. Ўз кўнгилларида рашк қилар эмишлар. Муроджон акамнинг служебний машинасида дачаларига борганимни одамлар кўрганмиш. Қўлинг билан ушладингми, дедим! Аввал ўзингни эпла, пиёниста!

— Эрингиз ичадими? — рўмолли аёл ҳамдардлик билан бош чайқади. — Ичкилик ўлсин! Бошида суриштирмаган экансиз-да!

— Олдин унақа эмасди, ҳозир итдек ичади. Аламларидан ичармишлар! — чиройли жувон қўл силтади. — Муроджон акамга айтувдим, жаҳллари чиқди. “Боланг кўпаймасидан йиғиштир, разводга беравер, ўзим сенга кооперативний квартира олиб бераман”, дедилар.

Рўмолли аёл сергакланди:

— Болангиз борми?

— Қизим бор...

— Болангиз бўлса, унақа қилманг, синглим, — дея рўмолли аёл насиҳат қилди. — Ҳар қалай, умид билан бир ёстиққа бош қўйгансиз, болани тирик етим қилманг, оповси айлансин.

— Э! — Кўҳлик жувон тилла занжирини яна асабий ўйнай бошлади. — Муроджон акам...

Бўлмади. Ўз эрини бемалол тупроққа қориштириб “Муроджон ака”сини оғзидан бол томиб мақтаётган кўҳлик жувон кўзимга хунук кўриниб кетди. “Эҳтимол, эринг сени деб ичкиликка ружу қўйгандир, балки ростдан ҳам аламидан ичар!” Яна бирпас ўтирсам, шу гаплар оғзимдан чиқиб кетишини билиб, ўрнимдан турдим. Аввало, бировнинг гапига аралашиш одобсизлик. Қолаверса, ўзгаларнинг шахсий ҳаёти билан неча пуллик ишим бор? Луқиллаётган чаккамни бармоғим билан босганча нари кетдим. Чекким келди.

Анчадан кейин қайтиб келсам, врач эшигидан бояги кўҳлик жувон чиқиб келяпти. “Муроджон ака”сининг машинаси кутиб қолганидан озор чеккан бўлса керак, шоша-пиша йўлакка отилди. Тор хонага кирсам, дераза олдидаги оппоқ стол рўпарасида юпқа гардишли кўзойнак таққан, халатининг тугмаларини ечиб қўйган найнов врач ўтирибди.

— Ечининг, — деди у каттакон дафтарга бир нима-ни ёза туриб.

Хона ўртасида тўхтаб қолдим. Ўзи калта енгли кўйлак кийган бўлсам, тагин нимани ечаман?

— Ечининг! — врач асабийлашиб бошини кўтарди. Кўзойнагини йилтиратиб бир лаҳза тикилдию ўрнидан туриб кетди. — Ие, домла, бормисиз! — деди дилкашлик билан. — Телевизорда унча-мунча кўриб турамизу ўзингизни ҳеч тополмаймиз. — У чайир, узун бармоқлари билан қўлимни маҳкам сиқиб кўришди. — Бир хил одамларга ҳайрон қоласан. Ҳозир биттаси кириб ярим соат бошимни қотирди. Тайинли касали йўғу бюллетень берасан, дейди. У ёғини ишхонадагилари билан ўзи келишармиш. — У жилмайган эди, кўзойнак ортидаги митти кўзлари янаям кичрайиб кетди. — Танимадингиз-а? Мен — Орифман.

Ҳеч балони эслай олмасам ҳам, одоб юзасидан бош силкидим:

— Ҳа, бўлди-бўлди... Қалай, яхши юрибсизми?

— Ёлғон гапирманг, танимадингиз! — У самимият билан елкамга қокди. — Мен Рисолат опанинг ўғлиман. Ўқитувчи опа бор эдилар-ку!

Энди эсладим! Ахир, бу ўзимизнинг Ориф-ку! Рисолат опанинг ўғли-ку! Ўшандаям кўзойнак тақарди. Жўрабошимиз унга «Шапкўр» деб лақаб қўйган эди.

— Дунё шунақа экан, — деди у ўйга толиб. — Бу ёқда пошша холамларни ҳам бериб қўйибсизлар, маъракага бормоқчи бўлдимۇ ҳовлингларни тополмадим. Ҳаммаёқ ўзгариб кетибди.

— Шунақа бўлди, — дедим секин. Рисолат опам тузукмилар, деб сўрагим келса-да, қандай суриштиришни билмасдим. Мабодо онаси вафот этган бўлса, нима қиламан ярасини янгилаб. У кўзимдаги саволни уқди.

— Биздаям шундоқ бўлган. Уч йил илгари... — деди бир нуқтага тикилиб. — Ойим: “Ҳеч бўлмаса, битта болангни кўрсам, армоним йўқ”, дердилар. Бир эмас, учтасини опичлаб катта қилдилар... Кейин яна Тошкентга келиб қолдик. Қорасувда турамиз.

Касал бир ёқда қолиб ўзимизнинг суҳбатимизга берилиб кетдик. Асакага кўчиб боришгани, онаси Орифнинг врач бўлишини орзу қилгани, Ориф Андижон мединститутида ўқигани...

Гапимиз чўзилиб кетди шекилли, ҳадеб йўталаётган соқолли киши эшикни икки марта очиб ичкарига маъноли мўралади. Суҳбатимиз чала қолди. Ориф ёзиб берган дори қоғозларни олиб чиқиб кетарканман, болалик хотиралари тагин ёдимга тушди.

...Ўша йили қиш қаттиқ келди. Туф деса, тупук яхлайди. Дадам менга биринчи марта пийма олиб берди. Яхмалак ўйнашга ярамаса ҳам, яхши, иссиққина. Бироқ қор шунчалик қалин ёққанки, из тушмаган жойда юрсам, пиймамнинг қўнжидан бемалол кириб кетаверди. Рисолат опаларнинг ҳовлиси бизникидан нарида бўлгани учун деярли ҳар куни дарсдан ўқитувчим билан бирга қайтамиз. У калиш-маҳси кийиб олган. Йўл очиб кетаверади. Мен кетидан эргашаман.

Қаҳратон тонглардан бири эди. Танчага тикилиб

ётибман. Акаларим ўқишга кетган. Мен пешиндан кейин бораман. Чопон кийган дадам тўрда сандалга тикилиб ярим мудраб ўтирибди. Бир томонда бошига қалин рўмол ўраган ойим. Унинг ёнида самовар. Самоварнинг қорнига ғалати тасвирлар туширилган. Ойимнинг айтишига қараганда, булар эски замонда чиққан тангалар эмиш. Жўмрак остига қўйилган товоққа самовар тумшугидан муттасил сув томади: чик-чак, чик-чак... Деразаларга “Қорбобо расм чизиб кетган”. Ташқари кўринмайди. Ҳатто эшикни ҳам қиров босган. Аммо лекин танча мазза. Одам бир ётгандан кейин тургиси келмайди. Сандал устидаги эски дастурхонда уч-тўрт бўлак қора нон, жийда, туршак...

Бир маҳал ташқарида гуржи кучугимнинг акилагани эшитилди. Дадам бир кўзини очиб ойимга савол назари билан қаради. Ойим энди ўрнидан тураётган эди, эшик шахт билан очилди. Уйга аввал аммам, кетидан совуқ ғуриллаб кирди. Аммамнинг қалин тивит рўмоли, қора бахмал пальтоси, ҳатто киприкларигача қиров қўнган эди. Ойим илдам бориб, унинг қўлидаги катта тутунни олди.

Дадам ҳам шошиб қолди.

— Ие, ие! — деди чеҳраси ёришиб. Аммо бошқа гапиролмади. Оғзида носвой бор эди. У шоша-пиша сандал кўрпасининг бир четини кўтарди-да, танчага тупурди.

— Тузукмисиз, опа? — деди ўрнидан туриб.

Аммам муздек лаблари билан пешонамдан ўпди-да, қўлини танчага тикди.

— Хаҳ, ўлсин-а! — деди қалтираб. — Қўлим музлаб кетди-я.

Ойим чойни янгилаш учун дарров самоварни кўтариб чиқиб кетди. Дадам аммамнинг кўзига тикилиб қарадию хавотирланиб сўради:

— Тинчликми, опа, нима бўлди?

— Дард бўлди! Бало бўлди! Сен бу ерда танчага кетингни тикии-иб ётгин, хўпми! Опамнинг аҳволи нима кечди, демагин, хўпми!

— Нима бўлди ўзи? — деди дадам мурасага чақирган оҳангда.

Аммам тўсатдан йиғлаб юборди:

— Не умидлар билан кутувдим бу болани! Мана, уруш битди, болам эсон-омон келди, энди яхши тўйлар қиламан, деган умидим бор эди.

Дадамнинг ранги ўчди:

— Афзалхонга бир нима бўлдимиз?

Урушдан ялтироқ тугмали шинел кийиб келган, аммамнинг ўзига ўхшаш чиройли Афзалхон акам кўз ўнгимга келди. Қайтиб кирган ойим ҳам дадамнинг хавотирли саволини эшитиб уй ўртасида туриб қолди.

— Тинчликми?

— Бола эмас, бало бўлди бу! — Аммам рўмолчасига бурнини қоқиб пиқиллади. — “Келганинга икки йил бўлди, ёшинг ҳам ўттизга қараб кетяпти, билган у дейди, билмаган бу дейди”, десам, писсайиб юрганида гап бор экан. Дарахтни бир тепсанг, юзта қиз ёғиладию бу йигит ўлгур мана шу жувонни оламан дейди! Орқасида тайлоқдай боласи бўлмасаям гўрғайди.

— Кимни? — дадам билан ойим барабар сўрашди.

— Кимни бўларди. Рисол дегани бор экан-ку! “Эр-га тегмасидан олдин ҳам яхши кўрардим”, дейди. “Боласига ўзим оталик қиламан”, дейди. Вой, бировнинг итваччасига оталик қилмай тусингни ел есин! — Аммам жаҳл билан дастурхонни муштлаган эди, жийдалар сочилиб кетди. — Лой қозонга олтин тувоқ бўлмай бўйгинанг лаҳатда чиригур!

Энди кўз ўнгимга Рисолат опа келди. Ахир мактабдаги энг чиройли, энг ширинсўз ўқитувчи шу — ўзимизнинг Рисолат опамиз-ку!

— Кўзини сузиб, қошини қоқиб, жоду қилиб олган боламини бу мегажин! — аммам алам билан яна йиғлай бошлади. — Бўлмаса, Тошкентдай шаҳри азимда қиз анқонинг уруғи бўлганим! Ҳозир ўн етти яшар қизга эр йўғу қиличдай болам шу жувон ўлгурнинг тузоғига илиниб ўтирибди.

— Йўғ-э, — деди ойим бўшашиб. — Рисолатхон унақа жувон эмас шекилли.

Аммам “сен жим тур” деган маънода онамга ўқрайди.

— Афзалхон ёшлик қилмасин, — деди дадам ўйлашиб. — Ҳар қалай, умр савдоси-я бу.

— Ҳа, тилинг бор экан-ку! — Аммам ҳаммасига дадам айбдордек бобиллаб берди. — Гапир! Тоға бўлиб насихат қил. Ойда-йилда бир борсанг, думингни тутқазмайсан. Ҳеч бўлмаса, уйингга келганда гапирсанг, оғзинг бичилиб қолмайди-ку.

Афзалхон акам кейинги пайтда бизникига тез-тез келадиган бўлиб қолган. Ҳозир шу эсимга тушди.

— Майли, — деди дадам бош силкиб. — Бафуржа гаплашамиз.

— Сенинг гапингга кўзи учиб турибди! “Шунга уйланмасам, Тошкентни суви менга ҳаром, бошим оққан томонга кетаман”, дейди. — Аммам жаҳл билан ойимга бурилди. — Нимага мулла минган эшакдек сўппайиб турибсиз, келинпошша! Кийинмайсизми?

— Қаёққа? — деди ойим талмовсираб.

— Лаҳатга! — Аммам яна бурнини қоқди. — Совчиликка битта ўзим бормаيمان-ку.

Ойим гарангсиб сандалнинг бир четига чўкди.

— Қандоқ бўларкин? — деди иккиланиб. — Холпош

холага нима деймиз? “Келинингизга совчи бўлиб келдик”, деймизми? Бечоранинг ўзи ўғлидан айрилиб жигар-бағри эзилиб ўтирган бўлса.

— Йўқ деса гўрга... Қўлидан келса келинини тийиб олсин!

Аммамнинг ҳамма гапини тушунмасам ҳам, Рисолат опани ёмонлаётганини ҳис этиб турардим. Йўқ, ўқитувчим ёмонмас. Мактабдаги энг яхши ўқитувчи — ўзимизни опамиз. Ҳатто иккинчи “Б” дагилар ҳам бизга ҳавас қилишади. Уларнинг ўқитувчиси ёмон.

Аммам наридан-бери чой ичдию онамни отлантирди.

— Сен ҳам юр! — деди менга қараб.

Ойимнинг кўзига ялиниб қарадим.

— Бормайман, — дедим секин. — Боргим келмаяпти.

— Бора қол, — деди дадам. — Ҳали мактабингга вақтли-ку.

Ўқитувчимникига боришга уялар, айниқса, ҳозир сира боргим келмасди. Дадам аммамдан ҳайиққани учун менга буюрди, мен дадамдан қўрққаним учун ноилож кийиндим.

Холпош холанинг бир кўзи кўр. Негадир афтига қарашга қўрқаман. Аммо ўзи жуда яхши хотин. Нукул “гиргиттон” дейди. Жўрабошимиз уни “Гиргиттон хола” дейди орқасидан. Уларнинг уйи Тойларникидан нарида... Қор кечиб анча юрдик. Ниҳоят, исирик ҳиди анқиган пастаккина уйга аввал ойим, кетидан туғун ўтарган аммам, унинг кетидан мен кириб бордим. Холпош хола сандал четида хамир қориб ўтирган экан. Меҳмонларни кўриб қувониб кетди.

— Вой гиргиттонлар, вой ўзим гиргиттонлар! — деганча каловланиб ўрнидан турди. Қўли хамир юқи бўлгани учун билаги-билан елка қоқиб кўришди. Пайтавани

қалин ўраган эканман, пиймамни ечгунча қийналиб кетдим. Холпош хола бир зумда дастурхон ёзди. Ханик четида чўнқайиб ўтириб ёнғоқ чақди, тут майиз, шинни қўйди... Ойим қизариб-бўзариб, аммам эса чимирилиб ўтирарди. У танча ичидан ойимнинг оёғига ўхшатибгина тепди шекилли, онамнинг ихчам гавдаси силкиниб кетди.

— Кўп овора бўлаверманг, — деди баттар қизариб. — Биз бир юмуш билан келувдик.

— Вой гиргиттон, овораси бор эканми? Эшонойимнинг оёқларига қўй сўйсак арзийди.

Аммам: “Гапирасанми-йўқми?” деб қошини қоққан эди, ойим тутилиб-тутилиб гап бошлади:

— Биз... Ҳалиги... Қулчиликка келувдик, айланай...

Холпош хола бир зум доводирав қолди. Чой қуйиб узатаётган пиёласи ҳавода муаллақ туриб қолгандек эди. У ягона кўзи билан ойимга ҳайрон тикилди.

— Шундоқ бўп қолди, — деди аммам жилмайишга уришиб. Унинг табассуми йиғидан баттар аянчли эди. — Шу, Афзалхон тушмагур Рисолатхондан бўлагига кўнмаяпти... Билмадим, мабодо тақдир қўшган бўлса...

Холпош хола ягона кўзини аммамга қадаб пиёлани дастурхонга қўйди.

— Албатта, сизга оғир, — деди ойим овози титраб. — Худо шоҳид, дилингизни оғритмоқчи эмасмиз. Биламиз, бу гапнинг мавриди эмас, ўзингизнинг оғзингиз тўла қон...

Холпош хола бошини ҳам қилиб ўйга толди.

— Рисолатни келинмас, қизим деганман, гиргиттон, — деди анчадан кейин. — Нима қилай, уруш жудо қилди ўғлимдан. Боламнинг ўрнига болам, деб этагидан тутган эдим. — Унинг овози титрай бошлади. — Майли, иложим қанча, мени деб ёш умрини ўтказса, Худо нима дейди.

Аммам бошқача гап кутган экан шекилли, ранги ўчди.

— Мен айтдим, — деди овозини баландлатиб. — “Ҳой, бола, ёшлик қилма, кейин шохинг синиб қолади”, деб неча марта айтдим.

— Албатта, тенг тенги билан деган гап бор. — Холпош хола ҳамон бошини қуйи солиб ўтирарди. — Ўғлингиз кўз очмаган йигит бўлса. Қизим... — У жимиб қолди. — Тагин ўзлари билишади. Икковининг кўнглида шуният бўлса бизнинг қўлимиздан нима келарди. — У қандайдир ички сезги билан сергакланди. — Шошманг, гиргиттон, болам келди. Орифим келди.

Чиндан ҳам эшик очилди-да, эски пальтосининг устидан елкасига жилд осган Ориф пайдо бўлди. У телпагининг қулоқчинини томоғи остидан ўтказиб боғлаб олган, қошиқдек юзида кўзойнаги аллақандай кулгили ялтираб турарди.

— Келдингми, болам, — Холпош хола дарров Орифнинг жилдини олди. — Совуқ қотиб кетибсан-ку, шакартойим.

Ориф учинчида ўқийди. Уларнинг дарси тутаган бўлса, демак, мен ҳам тезроқ мактабга жўнашим керак.

— Ойи, кетайлик, — дедим типирчилаб.

— Ҳали вақтли, биз учта ўқидик. — Ориф елкамга қўлини ташлади. — Юр, кубба ўйнаймиз.

— Майли, нариги уйга кира қолинглар, — деди Холпош хола дарров кўниб. — Катталарнинг гапига қулоқ солса уят бўлади, гиргиттонлар.

Ориф иккаламиз қиров босган, деразасидан хира нур тушиб турган каталакдек уйга кирдик. Бу Рисолат опанинг хонаси бўлса керак, бурчакда стол, суянчиги баланд стул бор эди. Стол устида дафтар-китоблар тахлаб қўйилган. Кирпеч осилган деворда Рисолат опанинг чуст дўппи кийган киши билан тушган сурати. Рисолат

опа дўппили кишининг елкасига бошини хиёл эгиб жилмайиб турибди.

— Бу ким? — дедим суратдаги кишини кўрсатиб.

— Дадам! — Ориф тоқчадаги товоқдан бир ҳовуч ёнғоқ олди. — Ўйнайсанми?

— Менинг ёнғоғим йўқ-ку.

— Қарзга бериб тураман. — У ўнта ёнғоқни санаб ажратди. — Мен ган қўяман, хўпми?

— Бўпти.

Қубба ўйини қийин эмас. Тўртта ёнғоқ қубба қилиб қўйилади. Узоқдан пойлаб теккизсангиз, ган сизники. Теккизолмасангиз, отган ёнғоғингиз қулоғини ушлаб кетди деяверинг.

Бирпасда қарз олган ёнғоғимдан бештасини ютқазиб қўйдим. Ёнғоқ наMAT устида яхши думаламайди. Ё сакраб кетади, ё тўхтаб қолади. Бунинг устига уй нимқоронғи.

Роса берилиб ўйнаётган эдик, нариги уйдан Холпош холанинг овози келди.

— Сандиқнинг тагига ёнғоқ отманглар, гиргиттон, сичқон қўпаяди.

Кетма-кет аммамнинг зардалироқ гапиргани ҳам эшитилди:

— Майли, энди бизлар турайлик.

...Ўша куни хотинлар тагин нимани гаплашганини билмайман. Бироқ эртасига Рисолат опа жуда ғалати, хомуш бўлиб қолди. Тараша билан иситилган темир печка пешиндан кейин илимилиқ бўлиб қолар эди. Биз болалар чопонимизни ечмасдан ўтирамиз. Ҳаммадан ёмони сиёҳ музлаб қолади. Сиёҳдонни печка устига қўйсангиз сал эрийдию яна музлайверади. Перони ботирсангиз қирс этади, сиёҳ юкмайди. Ҳар қандай совуқда ҳам пальтосини ечиб, сочини силлиқ тараб, бош яланг ўтирадиган Рисолат

опа ўша куни негадир пальтосини ҳам, рўмолини ҳам ечмади. Ўқиш дарси эди. Доскага чиқдим.

— Ўқи, — деди Рисолат опа журнални очиб.

— “Қудуқ ёнига уч хотин келди. Ҳаммаси ўз ўғлини мактай бошлади”, — деб шариллатиб ўқиб кетдим. Биттаям жойида тутилмадим. Ўқиб бўлдим у Рисолат опанинг “Ўтир” дейишини кутиб туравердим. У бўлса индамайди. Оғирлигимни у оёғимдан бу оёғимга ташлаб, ҳали турибман, ҳали турибман... Рисолат опа деразага тикилганча ўтирибди. Шу ўтиришда ухлаб қолгандек эди. Охири бўлмади. Аввал секинроқ, кейин қаттиқроқ йўталдим.

— Ўқи, — деди у ҳамон деразадан кўз узмай.

— Бўлдим, — дедим секин.

— А? — Рисолат опа чўчиб уйғонгандек бошини бурди. — Бўлдингми? Ўтир, раҳмат.

Рисолат опа эртасигаям, индинигаям шундай бўлиб юрди. Ҳар куни ўқитувчим билан бирга кетишга ўрганиб қолган эканман. Мактабдан ёлғиз қайтиш алам қилар эди. Бултур Хўжа билан қайтардик. Энди уям йўқ: Чирчиқда. Бийдай кенг, кимсасиз дала ўртасидаги ипдек ингичка йўлдан ўтгунча зерикиб кетаман. Йўлдаги излар чуқур-чуқур ботган, икки чети белим баравар қор. Сал четга чиқсам, пиймам қорга тўлиб чиқади. Рисолат опам билан юрсам мазза, ҳарна шамолни тўсиб кетади.

Учинчи куни Рисолат опам билан кетдим. Фақат иккаламиз эмас: Афзалхон акам ҳам бор эди.

Охирги дарсдан чиқиб юз қадамча юрган эдим, қарасам, қордан шохлари эгилиб кетган тол тагида Афзалхон акам турибди. Аскарча шинелини кийиб олган, оёғидаги этик ярақлатиб мойланган. Фақат бош яланг. Яқин бордим.

— Қулоқчинингни тушириб ол. — У телпагимнинг боғичини ечиб қулоқчинни томорим остидан ўтқаэди. —

Қулоғинг совуқ қотиб қолади. — Кейин шинелининг чўнтагидан буқланган газета олди. Тўртбурчак қилиб йиртди. Бошқа чўнтагидан халтача чиқарди. Халтачадан тамаки чимдиб олди-да, уни сарғайиб кетган бармоқлари билан қоғозга сепиб ўрай бошлади. — Менга қара! — деди тамаки ўрай туриб. — Ўқитувчингни айтиб чиқ.

— Э, уяламан! — дедим ростини айтиб.

— Хўп дегин. — Афзалхон акамнинг бармоқлари титраб кетгандек бўлди. — Битта укалик қилгин, жиян. Ўзинг катта йигитсан-ку, сенга орденимни бераман.

Афзалхон акамнинг каттакон, оғир Қизил Юлдузини ўйнашни яхши кўрардим. У бўлса, бурувини бўшатиб, ечиб кўришимга ҳеч рухсат бермасди.

Ордендан кўра унинг ялиниши таъсир қилди. Пиймамдан совуқ ўтиб, оёғим музлай бошлаган бўлса ҳам орқага қайтдим. Ўқитувчилар хонасининг эшигини кўрқа-писа очдим. Бу ер ҳам совуқ, деворда хариталар. Стол устида журналлар. Рисолат опа совиб қолган печканинг тунука дудбуронига кафтини босиб, қўлини иситаётган экан. Нарироқда сочлари оппоқ математика ўқитувчиси ўтирибди.

Рисолат опа мени кўриб негадир жилмайди:

— Уйга кетмадингми?

Индамай бош чайқадим.

— Бўпти, кетдик. — У рўмолини қайтадан ўради. Пальтосининг тугмаларини солди-да, келиб қўлимни тутди. — Вуй, қўлинг музлаб кетибди-ку. Мени кутишинг шартмиди?

Негадир ўзимни жуда ёмон кўриб кетдим. Ерга қараганча индамай кетавердик. Олдинда ўқитувчим, орқада мен. У қўлини орқага чўзганча илиқ кафти билан қўлимни ушлаб олган. Ҳар қадам босганида калиш-

махсиси ғижир-ғижир қилади. Товонидан қуруқ, муздек қор сачрайди, бир маҳал у қўлимни қўйиб юборди. Менга ўтирилиб қараганини, кўзимга тикилаётганини ҳис қилиб турардим. Бошимни кўтаролмасдим. Афзал акам қорни ғижир-ғижир босиб яқин келди. Шундагина секин бошимни кўтардим. Рисолат опа ҳамон менга қараб турар, совуқ бўлса ҳам кулча юзлари қизарган, янаям чиройли бўлиб кетган эди.

Афзалхон акам икки қадам нарида тўхтади.

— Кечирасиз, — деди секин. — Мен илтимос қилувдим. — У қорга ботиб Рисолат опага йўл бўшатди. Олдинда Рисолат опа, кейин Афзалхон акам, унинг кетидан мен — тизилишиб йўлга тушдик. Анчагача жим кетишди. — Ўйлаб кўрдингизми? — деди ниҳоят Афзалхон акам.

Уларнинг гапини эшитиш яхши эмаслигини ҳис қилиб турардим. Тўхтаб қолдим. Улар ҳам ўн қадамча нари бориб тўхташди.

— Битта ўғлингизни ўйласангиз, хавотир олманг, — деди Афзалхон акам. Бироқ Рисолат опа бир нима деб имлади шекилли, Афзалхон акам овозини пасайтирди. Қўлини кескин-кескин силтаганча алланимани куйиб-пишиб тушунтира бошлади. Анча гаплашишди. Оёғимдан муз ўтиб кетди. Бурнимни тортавериб чарчадим. Ўтиб кетай десам, бир ёғи қорга ботишдан, иккинчи томони, уларга яқин боришдан қўрқаман.

Афзалхон акам шинелининг чўнтагидан яна қоғоз, тамаки олди. Тез-тез ўрай бошлади. Икковлари тағин юриб кетишди. Хайрият!

Мен ҳам эргашидим. Ўттиз-қирқ қадам юриб яйдоқ даланинг қоқ ўртасида яна тўхташди. Ўн қадамча берида мен ҳам тўхтадим. Энди оёғим акашак бўлиб қолган, пийма ичида нима бор — нима йўқ, ўзим ҳам билмасдим.

Афзалхон ака тамаки тутаб турган қўлини силкитиб яна алланималарни гапира бошлади. Шундан кейин ғалати бўлди. Афзалхон акам бирдан сирғаниб кетгандек, чўккалаб қолди. Аввалига йиқилиб тушди деб ўйлаган эдим. Йўқ, йиқилмаган экан. У Рисолат опамнинг оёғидан қучиб ҳайқириб юборди:

— Айтинг, нима қилай! Биламан, Йўлдошни яхши кўрардингиз. Мен ҳам яхши кўрадим. Дўстим эди... Лекин энди у йўқ-ку!

Рисолат опа Афзалхон акамнинг қўлтиғидан тутиб турғизмоқчи бўлар, аммо кучи етмасди. Беихтиёр учтўрт қадам яқин бориб қолдим.

— Иккаламиз битта расчётда эдик! — деди Афзалхон акам ҳамон ўша оҳангда. — Прагада ўз қўлим билан ерга қўйдим. Мен тирик қолганим учун айбдор эмасман-ку! Нима қилай энди, у йўқ-ку!

Рисолат опа йиғлаб юборди. Афзалхон акамнинг сочини икки қўли билан ҳадеб силар экан, илтижо қилди:

— Мен-чи, мен?

— Нима сиз? Нима?! — деди Афзалхон акам ҳам илтижо билан.

— Мен борман-ку! — Рисолат опа яна Афзалхон акамнинг бошини силади. — У ўлган бўлса, мен тирикман-ку.

Шу алпозда Афзалхон акамнинг бошини силаб, кўзларидан шашқатор ёш оққанча анча турди. Кейин секин бурилдию қорли сўқмоқдан чайқалиб-чайқалиб юриб кетди.

Афзалхон акам анчагача чўккалаб турди-да, секин қаддини ростлади. Мен томонга бурилди. Шинелининг тиззаси қорга беланган, кўзларида ёш бор эди. У менга қарамади. Бир ҳатлаб четга чиқдию қор кечиб ганди-

раклаб юриб кетди. Ҳатто нарига борганда ҳам йўлгага тушиб олмади. Бийдек далада ёлғиз қолдим. Қора пальто кийган Рисолат опа бир томонга, кулранг шинель кийган Афзалхон акам иккинчи томонга кетар эди. Охири иккаласи иккита қора нуқтага айланиб оппоқ қорлиққа сингиб кетди. Нима учундир совуқни унутдим, уйғаям боргим келмас эди.

...Кейин Афзалхон акам бизникига жуда кам келадиган бўлиб қолди. Рисолат опа синфимизни ёзгача ўқитдию ғойиб бўлди. Ойимнинг айтишига қараганда, Холпош холамнинг андижонлик синглиси бор экан. Ҳаммалари ўша ёққа кўчиб кетишибди.

Афзалхон акам, аммам айтганидек, “Тошкентнинг суви менга ҳаром”, деб бош олиб кетгани йўқ. Бироқ анчагача уйланмай юрди...

Бир неча йилдан кейин юқори синфда ўқиётганимда астрономия ўқитувчимиздан бир ҳақиқатни билиб олдим: ойнинг ўзи ёғду сочмас экан, қуёшдан нур оларкан. Бу дунёда офтоб борлиги учун ҳам ой ёғду сочиб тураркан.

ПИСТАЧИ

У гузардаги бозорчанинг кираверишида, тагига пастак курсича қўйиб ўтиради. Олдида иккита халта. Биттасида писта, биттасида қурут. Қиш пайтлари ёнбошида таги мих билан тешилган пақирда чўғ ҳам бўлади: қўлини иситиш учун. Унинг моли худди магазиндаги сингари қатъий нарх билан сотилади. Чумчуқнинг тухумидек қурутнинг иккитаси ўн тийин, пистанинг стакани йигирма тийин. Стакан ҳам “заказной”: бир кафт писта солиши билан тўлиб чиқади. Эрталаблари унинг кайфияти ёмон бўлади. Кулранг кўзлари сийрак қоши

остидан одамга ўқрайиб қарайди. Қурут санаётганда, стаканга писта солаётганда қўли титрайди. Билганлар у билан савдолашиб ўтирмайди. Мабодо бирон харидор молининг қимматлигини айтса, балого қолади.

— Менга ўргатма, ўв! — дейди кўзлари газабдан ёниб. Жаҳли чиққанидан сариқ мўйлов учиб-учиб қўяди. — Зақунни сендан яхши биламан! Сенга ўхшаганларни деб қон тўкканман! — У гапининг исботи учун тарашадек қотиб қолган, букилмайдиган ўнг оёғининг товонини ўтирган жойида ерга уриб-уриб қўяди. — Кўрдингми?!

Кечқурунга бориб сал чиройи очилади.

— Жа-а-арений семичка! — дейди овозини баралла қўйиб. Ўтган-кетганга илжайиб қарайди. Силлиқроқ жувонлар ўтса сариқ мўйловини бураб бошини сарак-сарак қилиб қўяди. Яқинроқ келган киши оғзидан арзон вино ҳиди гупиллаётганини сезади...

Бу — Далавой. Бир вақтлар дадам томорқадаги даратни кесгани учун қаматмоқчи бўлган, кейин пора сўраган Далавойнинг ўзи. Уни деярли ҳар куни кўраман. Ҳар кўрганда кўнглимда ғалати хотиралар уйғонади.

* * *

Далавой налугчи бўлганидан кейин айниқса қутуриб кетди. Яқин атрофда “Далавой келяпти” деса, чўчи-майдиган одам йўқ эди. У гижинглаган қизил жийрон миниб юрар, ярақлаб турган этиги ҳам, галифе шими, “пўрим” қилиб қўйилган сарғиш сочи ҳам ўзига ҳўп ярашган эди. Елкасидан ошириб ташлаб олинган чарм тасмали сумкаси, қўлидаги қамчиси кишида қандайдир қўрқувга ўхшаган нарса уйғотарди. Одамлар уни кўрганда азбаройи ҳурмат қилганидан эмас, қўрққанидан салом берарди.

Уруш энди битган, ҳамманинг аҳволи ўзига маълум... Далавой налугчи солиқни ўз вақтида тўлай олмаган одамларнинг ҳовлисига тўппа-тўғри отда кириб келар, ади-бади айтишиб вақтини ўтказиб ўтирмас, наमत борми, самовар борми, хуллас, яроқлироқ бирон буюмни баҳолаб олиб кетарди.

Одатдаги ёз оқшомларидан бири эди. Ойим эчкини соғиб бўлиб, “насибасини” эмсин, деб улоқчаларни қўйиб юборди-да, ошхонага кириб кетди. Бири қора, бири оқ икки улоқча онасининг елинига ёпишганча олдинги оёқлари билан чўккалаб, думчаларини ликиллашиб-ликиллашиб эмишар, эчки узун, оқиш киприкларини ярим юмиб маза қилиб кавшанар эди. Ойим ошхонада гўжа пиширар, ҳавода тутун аралаш пиёздор ҳиди кезар, акам билан мен супада туриб ким узоққа сакраш ўйнаётган эдик.

Бир маҳал кўча томондан туёқ товуши эшитилди. Дарвоза шарақлаб очилди-да, қизил жийроннинг жиловидан тутган Далавой налугчи кириб келди. Акам бир зум анграйиб турди, кейин овози бориचा қичқирди:

— Ойи!

Ошхонадан ачишган кўзини ишқалаб ойим чиқди. Далавойни кўрдию шошиб қолди.

— Вой, вой, айланай, — деди овози титраб. — Ассалому алайкум. Яхши ўтирибсизларми, ўргилай? Келиним эсон-омонмилар?

Далавой индамай бош ирғаб қўйди. Унинг авзойи бузуқ эди. Кулранг кўзлари қисилиб турар, қўлидаги илондек қамчисини ўйнатиб-ўйнатиб қўяр эди.

— Вой эсим қурсин. — Ойим энди ҳушини тўплагандек жилмайди. — Нимага қараб турибман? Ўтиринг, ўргилай. Ҳали-замон овқатим пишиб қолади. Мен ҳозир...

Ойим кўрпача опчиқиш учун бўлса керак, уй томон-га йўналган эди, Далавой қатъий бош чайқади:

— Йўқ, мундоқ келинг.

Ойим тараддудланиб ҳовли ўртасида тўхтаб қолди.

— Хў-ўш, — деди Далавой маънодор қилиб. — Бу, налуглар кўпайиб кетибди-ку, бу ёғига нима қиламиз?

Ойим жилмайишга уринди:

— Билмасам, оповси. Уч кундан кейин адаси маош оладилар.

— Униси уч кун дейди, буниси беш кун дейди! — Далавой жаҳл билан сариқ қошини чимирди. — Нима, менинг жоним темирданми? Юравераманми у эшикдан қириб, бу эшикдан чиқиб!

Ойимнинг кўзлари ташвиш билан жавдиради:

— Нима қилайлик, оповси, ўтган сафар баркашни олиб кетдингиз...

Ойимнинг гапи негадир Далавойни ғазаблантириб юборди. Кулранг кўзлари қисилиб, алақандай кўкиш ўт сачраб кетгандек бўлди.

— Нима, баркашингизни уйимга обориб қўйибманми? — деди овози жаранглаб. — Зақун бор, билдингизми?

Шу пайт осмондан тушдим, ердан чиқдим, алақадан гуржи кучугимиз пайдо бўлди. Худди ҳозир ғажиб ташлайдигандек тўппа-тўғри отнинг оёғига ёпишиб овози борича акиллай бошлади. Жийрон ер тепиниб пишқирди. Бошини шиддат билан кўтарган эди, Далавойнинг жилов тутган қўли силтаниб қайрилиб кетди.

— Йўқол-э, падарингга лаънат! — у жаҳл билан жиловни тортди. Итга қамчи ўқталди. Кучук ангиллаб қочди. Бироқ нарироққа бориб баттар вовиллашга туш-

ди. — Ечинг ановини! — Далавой дағдаға билан ойим-га буюрди.

Ойим бир зум кўзларини пирпиратиб турди-да, секин, энтикиб сўради.

— Нимани, оповси?

— Анови говмиш сигирни! — Далавой лабининг бир чети билан истехзоли кулди. — Қўтир эчкидан бошқа нимангиз бор ўзи?

— Инсоф қилинг, оповси. Ўзи болаларнинг оғзини оқартириб турган бисотимизда бор молимиз шу. Буниям опкетсангиз ҳолимиз нима кечади? Бир жойлик одам-миз-ку, ўргилай.

— Қанақа ғалча одам булар ўзи? — Жаҳли чиққанидан Далавойнинг ингичка мўйлови уча бошлади. — Нима, сендақалардан бошқа ишим йўқми?! Давлат бор, закун бор! Мана! — У қамчисини қўлтиғига қистирди-да, елкасидан ошириб тақиб олган чарм сумкасини очди. — Мана, — деди ойимнинг бурнига аллақандай қоғозни тиқиштириб. — Ўтгиз кило гўшт, ўн беш кило ёғ, юз литр сут... Ўқинг, савод борми ўзи?

Ойим қоғозга эмас, Далавойнинг кўзига термилди:

— Қўтир эчки қанақа қилиб юз литр сут берсин, оповси, — деди секин.

— Ия! — Далавойнинг кулранг кўзлари қисилиб кетди. — Ҳали давлатнинг зақуни бекор экан-да! Тегишли жойда гаплашиб қўймайлик тагин.

Ойимнинг ранги қув ўчиб кетди.

— Жон укам, — деди ялиниб. — Илоё мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин. Кўриб турибсиз-ку...

— Э, нимани кўраман! Мана бу ерга ҳаммасини ёзиб қўйибман-ку! Мана! Мана!

У қоғозни «мана» деб шахд билан кўтарган эди, жий-

рон ҳуркиб кетди. Қаттиқ пишқирдию сувлиғини шиқирлатганча бир силтаган эди, жилов Далавойнинг қўлидан чиқиб кетди. Қўлтиғига қистирилган қамчиси тупроққа тушди. От думини гажак қилганча дарвоза томон йўртди. Далавой жаҳолатда отнинг кетидан югурди. Бир сақраб жиловдан тутиб олди-да, судрагундек бўлиб бояги жойга олиб келди. Энгашиб ердан қамчисини олдию кучи борича жийроннинг бошига солди. От жон аччиғида бошини силкитиб олдинги оёқлари билан ер тепина бошлади. Аммо Далавойнинг бақувват қўли жиловни бураб олган, ҳар гал қамчи визиллаганида от пишқириб сувлиғидан кўпик сачратар, кўзлари олайиб қулоғини динг қилганча ер тепинар, бироқ жиловини бўшатоғмас эди.

Даҳшатдан чинқириб юбордим. Акам ҳамон анграйиб турарди. Ойим югуриб келиб Далавойнинг қамчисига осилди:

— Урманг, жониворда нима гуноҳ!

— Э, нари туринг! — Далавойнинг кўзларида расмана ваҳший ўт ёнар, ўзининг лаби ҳам худди отиники сингари кўпириб кетган эди. У аъзойи бадани титраб турган отни жиловидан силтаб тортганча ҳовли бурчагига қараб юрди. Бир қўлида жилов тутган кўйи иккинчи қўли билан эчкининг арқонини қозикдан еча бошлади. Ойим чумчуқдек чирқиллаб, эчкининг арқонига ёпишди.

— Бермайман! — деди нафаси қайтиб. — Ўлдирсанг ҳам бермайман.

Далавой арқонни ечиб торта бошлади. Боядан бери ёнимда индамай турган акам супадан сақраб тушди-да, чопиб бориб арқонга ёпишди. Далавой у ёққа тортди, ойим билан акам бу ёққа. Ойимнинг рўмоли ечилиб, елкасига тушди. Сочлари ёйилиб кетди. Эчки ҳам худди ҳаммасини тушунгандек тўртта оёғини ерга тираб орқага тисарилади.

Энди овози ўча бошлаган кучугимиз тагин “ишга киришди”. Қандайдир ингичкалашиб кетган товушда алам билан акиллаганча, коптокдек пилдираб чир айлана бошлади. Фақат мен даҳшат ичида қотиб турар, нима қилишимни билмас эдим. Далавой арқонни сал бўшатган эди, бўйни чўзилиб кетган эчки бошини силкитиб, бўғилиб йўтала бошлади.

Ичкарида ухлаб ётган укам шовқин-сурондан уйғониб кетди шекилли, айвонга иштончан чиқиб бурни оққанча йиғлай бошлади. Ойим Далавойнинг арқонни бўшатганидан умидвор бўлиб яна ялинди.

— Ҳеч бўлмаса мана шу қора кўзларни уйланг. Илоё, сиз ҳам шунақа қўша-қўша ўғиллар кўринг, укам, — деди ҳарсиллаб.

Далавой арқонни қўйиб юбормади. Ижирғаниб юзини ўгирди:

— Э, шунақа қинғир-қийшиқ болалар кўрадиган бўлсам, кўрмадим-э!

Ойим тарсаки егандек бирдан сесканиб кетди. Бир зум Далавойга тикилиб турдию арқонни қўйиб юборди. Қалин лаблари титрай бошлади.

— Ол! — деди овози қалтираб. Ўша заҳоти кўзлари жиққа ёшга тўлди. — Ўзимни сўксанг сўк, болаларимни нимага ҳақорат қиласан, иймонсиэ! — Кейинги сўзлар бўғзидан йиғи аралаш нидо бўлиб чиқди. — Илоё, у дунё бу дунё тирноққа зор бўлгин, билдингми! Илоё, хонадонинг чақалоқ йиғисига зор бўлсин!

Далавой бирпас безрайиб турди-да, ғудраниб сўкинди. Арқонни қўйиб юбориб орқасига бурилди.

— Опкет! — деди ойим қатъият билан. — Эркак бўлсанг, сўзингдан қайтма!

Далавой уч қадамча юрган жойида шартта бурилди. Арқонни юлқиб олди-да, эчкини эшик томон судраб

кетди. Эчки ҳамон тихирлик қилиб орқага тисарилар эди. Боя онасини тўйиб эмиб олган, энди ҳовлининг аллақайси бурчагида юрган улоқчалар диконглаб эчкига эргашиди. Акам жонҳолатда югуриб улоқчалардан бирининг орқа оёғидан ушлаб қолди. Улоқча аянчли маъраб типирчилар, акам қўйиб юбормас эди. Далавой дарвозага етганда иккинчи улоқчани этиги билан туртиб ичкарида қолдирди-да, бир қўлида от жилов, бошқа қўлида эчки арқонини тутганча эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. Рўй берган воқеанинг бутун даҳшатини энди тушунгандек бўлдим. Эчким бўлмаса, майдончага нима деб бораман? Вали билан қандай ўйнайман? Той билан-чи?

Ойим бир зум ҳовли ўртасида сочлари паришон туриб қолди. Кейин ҳамон йиғлаётган укамнинг тепасига келди. Бурнини этагига артди-да, кўтариб уйга опкириб кетди.

Қош қорайганда дарвозадан югургудек бўлиб дадам кириб келди. Ҳамма гапни кўчадан эшитган шекилли, тўппа-тўғри уйга кирдию қўшоғиз милтигини кўтариб чиқди.

Ойим дод солиб милтиққа ёпишди.

— Қамаб қўяди! — деди чирқиллаб. — Нима қилмоқчисиз, қамаб қўяди!

— Қоч! — Дадам ғазабдан қалтираб, тирсаги билан ойимни нари сурди. — Бир бошга бир ўлим!

— Керакмас, Худо хайрингизни берсин, керакмас.

Ойимнинг ноласи таъсир қилди чоғи, дадам ҳолдан тойгандек супанинг чеккасига ўтириб қолди. Тиззаси устига милтиқни кўндаланг қўйганча кафтлари билан бошини чангаллади...

— Давлатнинг одами билан ўйнашиб бўладими, — деди ойим мурасага чақирган оҳангда.

— Давлат унақа деганмас! — дадам жаҳл билан тиззасига муштлади. — Давлат, бировнинг охирги молини шилиб келасан, деганмас. Бу гап ўша пиёнистанинг ўзидан чиққан.

— Қўлида қоғози бор-ку, — деди ойим ёшли кўзларини мўлтиратиб.

— Тағин гапиради-я! — Дадам ҳаммасига ойим айбдордек яна тиззасига муштлади. — Ҳеч ким унга унақа қиласан, деб ўргатган эмас! Бу аблахнинг ўзи давлатни одамларга ёмон кўрсатиб юрибди. Шунга ақлинг етадими, йўқми!

— Майли. — Ойим енгининг учи билан кўзини артди. — Унгаям боққан бало бордир... Майли, — деди хўрсиниб. — Шукр, уруш битди, бу кунлар ҳам ўтиб кетар. Ҳадемай болалар катта бўлиб қолади. — Далавойнинг бояги гапи яна юрагини ўртаб юборди шекилли, ойимнинг овози титраб кетди. — Ўзимни сўкса майли эди, болаларимни нимага гапиради...

...Онам айтганидек, ўша кунлар унут бўлди. Турмуш изига тушиб кетди. Кунлардан бирида оппоққина, дўмбоққина нотаниш хотин бир нарсадан қўрққандек хуркиб дарвозадан кириб келди. Ойим айланиб-ўргилиб унга пешвоз чиқди. Нотаниш хотин ойим билан кўриша туриб ҳиқиллаб йиғлаб юборди.

— Куёвингиз яна урди, — деди секин. Унинг чап юзи моматалоқ бўлиб кетганини энди кўрдим.

— Кунора уради. “Қисир сигирсан”, дейди. Бўйимда бўлмаса, нима қилай, опажон. “Сени минг талоқ қўйиб онаси ўпмаган қизни оламан”, дейди. — Нотаниш хотин хўнг-хўнг йиғлар, ўпкасини тутиб ололмасди. — “Сени деб одамларга ёмон кўриндим”, дейди. Нимани қойил қипти? Топганини ичади. Кеча маст бўлиб сизни

гапирди. “Шуям қаргаган эди”, дейди. Маҳаллага қўшилолмасам, бировга ҳасрат қилолмасам. Бурчак жинниси бўлиб ўтирибман. Кимга дардимни айтсам кулади. Таънадан бошим чиқмай қолди, айланай опажон.

Бу — Далавойнинг хотини эканини энди тушундим. Ҳайрон бўлиб гоҳ онамга, гоҳ Далавойнинг хотинига қараб турардим.

— Вой, гапингиз қурмасин! — ойм унинг елкасига қокди. — Қўйинг-э, нима, мен пайғамбар бўпманми? Жаҳл устида айтган бўлсам, минг марта қайтиб олдим, ўргилай! — У чой қуйиб узатди. — Шуни ўйлаб юрибсизми ҳали? Қўйинг, ўзингизни босинг. Мени айтди дерсиз, оповси, ичингиз тўла бола. Ҳали шунақа қўша-қўша ўғиллар кўрасизки, оғзига кучи етмаганлар уялиб қолади, айланай!

Далавойнинг хотини оймга термилиб тураркан, ёшли кўзлари билан жилмайди:

— Айтганингиз келсин, — деди пичирлаб.

Аммо Далавой айтганини қилди: хотинини қўйиб юбориб, “онаси ўпмаган” қизни олди... Тешик мунчоқ ерда қолмайди, деганлари рост экан. Далавойнинг аввалги хотини Абди деган аравакашга тегди. Ора-чора бир боласини кўтариб, бирини етаклаб оймнинг олдига келиб қолар, икковлари узоқ-узоқ чақчақлашиб ўтиришар эди.

Далавойнинг иккинчи хотини ҳам туғмади. Лекин буниси “закунни” билиш бобида ўзидан қолишмас экан. Далавой уни ҳам “қисир сигирсан”, деб бир марта урган экан, “тегишли жой билан гаплашиб қўйди” шекилли, налугчиликдан бўшатишди. Бироқ Далавой отдан тушса ҳам эгардан тушмасди. Ҳамон жийронини гижинглатиб “пўрим” кийиниб юрар, фақат энди елкасига осиб юрадиган чарм сумкаси йўқ эди.

Фалокат қош билан қовоқнинг ўтасида туради деган гап бор. Далавой бир куни маст бўлиб келаётганида от ҳуркиб судраб кетибди, деган гап тарқалди. Бели билан оёғи синиб касалхонада ётди. Узоқ ётди...

...Ҳозир уни деярли ҳар куни кўраман. Гузардаги бозорчада ўтириб писта сотади:

— Жа-а-рений семичка!

Билганлар у билан савдолашиб ўтирмайди. Билмаганлар сал жиғига тегишса, таёқдек қотиб қолган ўнг оёғининг товонини ерга уриб-уриб қўяди. Ғазабдан сариқ мўйлови учиб-учиб хириллайди:

— Менга қара, ўв! Закунни сендан яхши биламан. Сенларни деб қон тўкканман!

Ҳар гал уни кўрганимда ғалати туйғулар қийнайди. Бир жиҳатдан ачинаман. Эҳтимол, у ўз вазифасини ба-жаргандир. Эҳтимол, ўша пайтда шундай қилиш керак бўлгандир. Аммо инсоннинг феъли ғалати. Яхши нарса эсидан чиқса-чиқадики, ёмонликни унутиши қийин. Айниқса, бу — болалик хотираси бўлса... Уни ҳар кўрганимда кўз ўнгимда онамни ҳақорат қилгани хаёлимга келаверади. Онамнинг жиққа ёш тўла кўзлари тасав-вуримда жонланади.

УСТА

Ўзбекнинг отпускази ё уй қуриш билан ўтади, ё тўй қилиш билан. Бултур ҳовли этагига меҳмонхона, айвон соладиган бўлди. Иморат солиш ташвишини бошига тушган билади. Тахта бўлса, вишт йўқ, вишт бўлса, тунука йўқ, тунука топилса, бўёқ йўқ... Майли, ҳозир гап бунда эмас.

Девор кўтарилганидан кейин Абдужаббор деган уста

ишга тушди. Ғирт чапани, аммо қўли гул йигит. Тўсин ташлаш дейсизми, устун қўйиш, пол қоқишми — ҳаммасини ўринлатади. Ҳалол ишлайди. Фақат битта камчилиги бор — ичади, ҳар куни ичади. Пешингача амаллаб турадию тушлик пайтида чидолмай қолади.

— Ўв, акам, опкела қолинг анови “оқбола” дан! Томоқ жонивор бедана бўп сайраб кетди-ку!

Нима қилсаям меҳмон, бир нима деёлмайман. Ойимга сездирмаслик учун ими-жимиди пиёлани тўлдириб қўйиб бераман. У ўзининг айтишича, “заҳарига” отиб олади-да, ашулани ванг қўйиб ишини давом эттираверади:

*Боғ аро-о-лаб бораман,
Гулиан аро-о-олаб бораман...*

Ойим унинг яна ичганини билиб, мени қойишга тушади.

— Бола-чақали одамни пиёниста қилмоқчимисан? Ҳар куни ичиришга уялмайсанми?

Абдужаббор тепадан туриб ҳайқиради:

— Ичганим йўқ, Пошша ойи! Ичганим йўқ! Ичган бўлсам бир қошиқ сувда чўкиб ўлай! Мени маст деб ўйлаяпсизми? Майли, керак бўлса бир оёқда туриб бераман. — У тўсин устида бир оёқлаб туриб “маст эмаслигини” намоёйиш қилади. Ойим баттар чирқиллайди:

— Ҳой, эҳтиёт бўл, йиқилиб кетасан!

...Иш том ёпишга етганда ойим мени четга имлаб қаттиқ тайинлади.

— Агар шу болага эндиам ичирсанг, норози бўламан! Кеча йиқилиб кетишига сал қолди. Бировнинг боласи майиб бўлиб қолса, Худо нима дейди!

Ўша куни тушликда Абдужабборга ётиғи билан тунтирдим:

— Энди, биродар, кўнглингизга келмасину тушликда ичмай қўя қолинг.

Уста у деб кўрди, бу деб кўрди, бўлмади. Охири қовоғи осилиб томга чиқиб кетди. Қўшиқ айтиш йўқ, гаплашиш йўқ... Уч-тўрт кун аҳвол шундай давом этди. Кейин мен ҳам ишга тушиб кетдим.

Бир куни тушдан кейин хабар олай деб келсам, узоқдан устанинг вадаванг ашуласи эшитилипти. Тунукани икки марта тарақлатадию иягини ўнг томонга чўзиб чираниб қичқиради:

Боғ аро-о-олаб бораман...

Болғани яна икки марта уради-да, иягини чап томонга чўзиб қайтаради:

Гулишан аро-о-олаб бораман...

Ошхонада чой қайнатаётган ойимнинг олдига кирдим.

— Бу, яна “боғ аролаб” бориш бошланибди-ку, ким ичирди?

— Билмасам, — деди ойим менга қарамай. — Ичгани йўқ шекилли.

Абдужаббор гапимизни эшитиб қолди чоғи, томдан туриб бақирди:

— Нима деяпсиз, ўв акам! Ичган бўлсам босган изим орқамда қолсин. Нима, ичсам айтишга қўрқаманми сиздан! Пошша ойимнинг олдиларида ичиб жинни бўлманми! Яхшиси, битта опкеб қўйинг “оқбола”дан! Кечкурун жигарини эзамиз...

Бировга тухмат қилгим келмай индамай қўя қолдим. Кейин бу гаплар унутилиб кетди.

...Яқинда уйда ишлаб ўтирсам, Абдужаббор келиб қолди. Кийимлар башанг, дўппи бошга қийшиқ қўндирилган. Соқоллар қиртишланган...

— Қалай, акам, қоғоз қоралаб ўтирибсизми! — деди шанғиллаб. — Бизга хизмат-пизмат йўқми бундоқ.

Қизиқ, унинг шанғиллаши, чапаниларча “акам” деб гапириши ҳам ўзига ярашади. Қучоқлашиб кўришдик.

— Озгина оласизми? — дедим кулиб. — Ўшанда беш-ўн кун сазангизни ўлдирган эдим. Энди қарзимни узай.

— Йўқ. — Абдужаббор кескин бош чайқади. — Ўзим қарзимни узгани келдим.

У шимининг пистон чўнтагини кавлаб ўн сўмлик чиқарди-да, столга қўйди:

— Мана.

— Нима бу?

— Қарзим, — деди у негадир қовоғини солиб.

Ҳеч нимага тушунмадим.

— Мендан қарзингиз йўқ.

— Сиздан эмас, Пошша ойимдан олганман.

Унинг бирдан ўзига ярашмаган маънос қиёфага тушиб қолиши ғалати эди. Онамни эслаб, ўзим ҳам маънос тортиб қолдим.

— Олган бўлсангиз яхши, — дедим секин. — Шуниям ўйлаб ўтирибсизми?

— Йўқ, — Абдужаббор яна кескин бош чайқади. — Мен бошқача олганман, — деди негадир тажанг бўлиб.

— Нима гап ўзи?

— Бир чеккадан гапириб берайми? — Абдужаббор ўзини ҳам, мени ҳам ёмон кўриб кетаётгандай юзини буриб тўнғиллади. — Бундоқ бўлди. Ўша, том ёпаётган куним уйга борсам, қўшниникида тўй бўлаётган экан. Олаверибмиз, олаверибмиз, хурмача ёрилиб кетишига сал қопти. Эрталаб турсам, бошим ғум! Эшик қаёқда, дераза қаёқда, билсам ўлай. Бунинг устига хотин дийдиёсини бошлади. Хотинларни биласиз-ку! — У тасдиқлатиб

олиш учун юзимга қаради. — Хотин зотига “а” деганда “ма”, деб пул обкеб берсанг, латта-путтасини топиб турсанг, одамсан. Бўлмаса, ўт анови ёққа, дейди, хумгазак! Бирпас ўтирсам, жанжал чиқадиган. Чопонни елкага ташлаб чиқиб кетавердим. Падар қусур хумгазак чўнтакниям қоқлаб қўйган экан. Келсам, сиз йўқсиз. Пошша ойимга ҳасратимни айтдим. “Шундоқ, шундоқ, мазам қочиб турибди, озгина пахмель қилмасам бўлмайди”, десам, эшитишни хоҳламайдилар. Аврашга тушдим. “Жон Пошша ойи, ҳозир ичмасам ўлиб қоламан, уволимга қоласиз, беш сўмгина беринг”, дедим. Кўниш қаёқда! Қайтага уришиб бердилар. “Сенга ўз қўлим билан ичкилик обериб гуноҳга ботишга тобим йўқ, ундан кўра аччиққина мастава қилиб бераман”, дейдилар. Ўлай агар, оёқда зўрға турибман. Бошимни чангаллаб ўтиравердим. Менга қараб-қараб қўядилар. Биламан, раҳмлари келяпти, аммо барибир, юмшамадилар. Охири бўлмади. Томга чиқиб амаллаб ишга тушдим у бош қизалоқ ўзимникимас. Бир маҳал мастава пишди, деб чақириб қолдилар. Маставани бошимга ураманми! Минг коса маставадан кўра юз граммгина “оқбола”дан бўлса-ку, олам гулистон! Ҳадеб чақираверганларидан кейин тушдим. Мундоқ қарасам, нарвоннинг тагидағижимланган беш сўмлик ётибди. Кўзимга олов бўлиб кўриниб кетди. Олдим-у қўл қизалоқ титрайди.

— Кимники? — дедим бақириб.

Пошша ойим овқат сузиш билан бандлар. Югуриб олдиларига бордим.

— Кимники? — дедим пулни кўрсатиб.

Пошша ойимнинг жаҳллари чиқиб кетди.

— Топиб олганингдан кейин кимники бўларди, сеники-да. Нима қиласан бақириб, — деб уришиб бердилар.

Абдужаббор жимиб қолди. У бир нуқтага тикилиб ўтирар, кўзларида одатдагидек шиддат эмас, ўйчанлик бор эди.

— Кейин яна бир марта мазам қочганда Пошша ойим тагин беш сўм “тушириб қўйдилар”, — деди у секин. — мен топиб олдим.

Орага узоқ сукунат чўкди. Абдужаббор бир нуқтага тикилиб ўтирар, қовоғи солиқ эди.

— Мана ўша ўн сўм! — У пулни мен томонга сурди.

— Қўйинг, — дедим сидқидилдан. — Ойим сиздан рози кетганлар.

— Олмасангиз отамнинг боласимасман! — Абдужаббор шаҳд билан ўрнидан турди, остонага борганда тўхтаб қайрилиб қаради. — Анув куни Пошша ойимни зиёрат қилгани борувдим, — деди овози хириллаб. — Мозор дарвозасидан қайтдим: ичган эдим. — У бир зум ерга қараб турди-да, қўшиб қўйди: — Бугун пайшанба, бормоқчиман. Уч кундан буён оғзимга олганим йўқ.

У жавобимни кутмай эшикни ёпдию чиқиб кетди.

ҲАВАС

Ҳар қандай дарднинг энг яхши давоси вақт дейдилар. Билмадим, бошқаларда шундай бўлса бордир. Менда... Баъзан ҳаммасини унутгандай бўламану бирон нарсадан сиқилсам, тагин қайтадан бошланади. Кечаси уйқум ўчганча қоронғи шифтга тикилиб ётавераман, ётавераман... Шунда қулоғим остида онамнинг оҳиста юпатиши эшитилади. “Қўй болам, ўзингни сиқма... Менга сенинг чивиндек жонинг керак. Сен учун менинг юрагим ёнганида бошқаларни этагининг бари ҳам куймайди, болам. Ҳеч бўлмаса мени куйдирмагин...”

Бир вақтлар шунчаки гапдек кўринган бу сўзлар энди бошқача, жуда бошқача жаранглайди хаёлимда...

Жаҳонгир деган журналист дўстим бор. Жуда дилкаш йигит. Фақат доим шошиб юради. Бугун Тошкентда, эртага қарасангиз Самарқандда... Хотини ўзининг тескариси: бўшашгангина жувон. “Жаҳон қани?” десангиз, “билмадим, Тожикистонга командировкага кетувдилар шекилли, янаги ҳафталарга келиб қолсалар керак”, деб қўя қолади. Янаги ҳафта борсангиз, Жаҳонгир Туркманистонга кетган бўлади.

Қайси куни шу ўртоғим келиб қолди.

— Қани, отлан! — деди одатдагидек шошилиб. — Жиззахга кетдик.

Ланжлик қилиб баҳона излай бошлаган эдим, қўлимдан ушлаб уйига судради. Дарвоза олдида «Москвич» и ярақлаб турибди. Машина ёнида кекса онаси — Меҳри хола... Унинг нимасинидир ўз онамга ўхшатаман. Маъюс қиёфада бошини бир ёнга ташлаб туришими, узун, қора бахмал нимчасими, қалин рўмол тагидан чиқиб турган оппоқ сочларими...

Меҳри хола ўғлидан хурсанд. Кўзига парда тушиб кўролмай қолганида Жаҳонгир Муҳаммаджон дўхтирга обориб операция қилдирди. Меҳри хола: “Жаҳоним туфайли дунёга янгидан келдим”, деб ҳар гапида дуо қилади. Кўзи-ку, яхши кўрадиган бўлган. Лекин қулоғи оғир. Қаттиқ гапирмасангиз эшитмайди.

У мени кўриб қувонди. Пешонамдан ўпиб кўришди.

— Бу даловша яна отланиб қолди, — деди Жаҳонгирга имо қилиб. — Ўзи кеча келувди.

Дўстимнинг феълини билганим учун индамай қўя қолдим. Жаҳонгир капот остига шўнғиб моторни текшириш билан овора эди.

— Йўлда эҳтиёт бўлинглар! — Меҳри хола кўзларини жавдиратиб илтимос қилди.

— Хавотир олманг, — дедим уни юпатиб.

— А?

Овозимни баландлатиб яна тасалли бердим:

— Хотиржам бўлинг, индинга қайтиб келамиз.

Меҳри хола бир зум бошини эгиб жим турди-да, ҳамон моторни кавлаштираётган Жаҳонгирнинг ёнига борди.

— Жаҳон, — деди секингина, — тоғдан эҳтиёт бўлиб ўтгин.

Жаҳонгир елкаси оша онасига қаради:

— Жиззахнинг йўлида тоғ йўқ.

— Тоғ кўп бўлгани учун айтяпман-да, — Меҳри хола астойдил куйиниб тушунтира бошлади. — Машиналари секин ҳайдагин. Шошмагин, жон болам.

— Тоғ йўқ десам, тоғ кўп дейсиз-а! — Жаҳонгир бурнини тортиб қаддини ростлади. — Қўрқманг, ойи, тоғнинг ёнига бормаимиз, четлаб ўтиб кетамиз.

Меҳри хола бир зум индамай турди. Ўғлининг жавобидан барибир қаноат ҳосил қилмади. Тагин менинг олдимга келди.

— Ўзингиз қараб боринг, жон болам, — деди ёлвориб. — Айтинг, тўхтаб-тўхтаб, дам олиб-дам олиб юрсин.

— Хўп, ойижон. Ўзим қараб тураман. Дам олиб-дам олиб бораимиз.

Меҳри хола яна бир зум қараб турди-да, ҳовлига кириб кетди. Бироқ кўп ўтмай пўстакка ўхшаш бир нарсани қучоқлаб кўтариб чиқди. Қарасам, каттакон пўстин. Энди капотни ёпган Жаҳонгир ночор қиёфада афтини буриштирди.

— Кун иссиқ-ку!

— Нима?

— Кун иссиқ-ку, нима қиламан буни?

— Йўлда совуқ қотиб қолсанг, киясан.

Дўстимнинг ночор қиёфасида ҳам, Меҳри холанинг пўстин кўтариб туришидаям ҳам кулгили, ҳам қандайдир одамнинг дилини ларзага соладиган ғалати ифода бор эди.

— Менга беринг, — дедим Меҳри холанинг қўлидан пўстинни олиб. — Жаҳон киймаса, ўзим кияман.

— Бўпти, кетдик. Кеч қоламиз! — Жаҳонгир шахт билан машинага ўтирди.

— Шошма! — Меҳри хола хол-хол доғ босган қўлини силтаб имо қилди. — Қани, омин! — деди дуога қўл очиб. — Боламини сизга, сизни. Худога топширдим. Ой бориб, омон келинлар. Сафарларинг беҳатар бўлсин, дўстга зор, душманга хор қилмасин. Илоё, тупроқ олсанглар олтин бўлсин. Илоё...

Жаҳонгир ноилож кафтини очиб тураркан, аламини боядан бери машина атрофида айланишаётган ўғилчасидан олди:

— Нимага бош яланг чиқдинг? Совуқ-ку! Уйга кир, шпана! — Шундай дедию бетоқатлик билан моторни юргизди. Меҳри хола шоша-пиша фотиҳа тортди. Дўстим энди машинани орқага тислантириб ўнглаган эди, онасининг қўл силтаб қичқиргани эшитилди.

— Тўхтасанг-чи, ҳой!

Жаҳонгир ноилож яна тўхтади.

— Ҳа, яна нима, ойи? — деди машина эшигини қия очиб.

Меҳри хола ҳарсиллаб яқин келди. Тимирскиланиб нимчасининг ён чўнтагини кавлаштира бошлади.

— Нима қидиряпсиз? — Жаҳонгир норозилик билан қошини чимирди.

— Шошма, болам, — Меҳри хола ниҳоят чўнтагидан бир сиқим пахта чиқарди. — Ма, — деди қия очик эшикдан узатиб, — қулоғингга тиқиб ол. Биласан-ку, сал шамол тегса қулоғинг оғрийди.

— Оббо! — дўстим пахтани олиб бардачокка ташлади. — Хўп хайр, яхши ўтиринглар.

— Йўқ, ҳозир тиқиб ол. Кейин эсингдан чиқиб кетади.

— Уфф! — Жаҳонгир жиндай пахтани наридан бери думалоқлаб қулоғига тикқан бўлди. Мотор гуриллади. Машина шиддат билан олдинга сапчиди. Бир зум жим кетдик. Дўстим йўлдан кўз узмай бораркан, хижолат чеккандек тушунтирди: — Одам кексайганидан кейин ёш болага айланиб қоларкан-да...

Мен индамадим. Нима дей? “Шу гапларни нега хотининг айтмади, нега болаларинг айтмадию онанг айтяпти, нега бу ёғини ўйламайсан?” дейми? “Сенга қанчалик ҳавас қилаётганимни билсанг эди, нодон!” дейми?

Қизиқ, ўша кеча онам тушимга кирди. Қўлида оппоқ пахта кўтариб юрганмиш...

КАЛТАКЕСАКНИНГ ДУМИ

Шундоқ дарвоза олдида силлиқланиб кетган эски ёғоч скамейка бор. Ҳар куни ишдан қайтишда беихтиёр скамейкага қарайман. Бир вақтлар дарвоза олди, мана шу харрак доим гавжум бўларди.

Эрталаб тонг отиши билан онам дарвозани ланг очиб қўяди: фаришта кирармиш. Ҳали уйғонмасимдан гангур-гунгур суҳбат бошланади.

— Яхши ўтирибсизми, пошша ойи?

— Шукур, айланай. Ўғлингиздан хат борми?

— Икки ҳафтадан буён хат келмаяпти, кўнглим ғаш.

— Унақа бўлса эрта-индин ўзи кириб келади. Мени айтди дерсиз. Ҳозир армиядан болалар қайтадиган вақт бўлди.

Шанба-якшанба кунлари энди ишлайман, деб ўтирсам шовқин-сурон айниқса авжига чиқади. Скамейка жонивор худди ўчакишгандек дераза тагида... Маҳаланинг ярим боласи симга тизилган қалдирғочдек харракка ўтириб олади. Ўртада ойим.

— Пошша буви, конфет беринг.

— Пошша буви, менгайм! Йўқ, унақасиданмас, зарлигидан.

Шу пайт, кўча бошида қарилигидан қулоқлари осилиб қолган, эчкидеккина озғин эшак кўринади. Ихчам араванинг филдиракларини ғийқиллатганча секин-секин келадию худди станциясини билиб тўхтаган поезддек дераза рўпарасида тўхтайди. Қишин-ёзин оёғига маҳси кийиб, телпагини бостириб юрадиган қоп-қора чол “Бисмилло”, деб аравадан тушади-да, овози борича бақиради:

— Кеп қолинг, шара-бара-а-а! — Муштдеккина чолнинг шунчалик жарангдор овозда қичқиришига баъзан ҳайрон қоламиз. — Кеп қолинг! Зар коптокка кеп қолинг!

Чол кафтини карнай қилиб ҳар бақирганида деразалар зириллаб кетади.

— Ҳуштакнинг булбули ўзимизда! Сақич деганлар келаверсин!

У шу ҳайқириқ орасида ойим билан ҳол-аҳвол сўрашиб қўйишния унутмайди:

— Қалай, Пошша опа, бардамгина ўтирибсизми?

— Шукр, — дейди ойим. — Кенжангиз қачон келади?

Чолнинг кенжа ўғли МГУда, аспирантурада ўқийди.

— Дилгиром келди, йигирманчида келаркан. Чор-

шанба куні Кўктеракка бориб қўй опчиқдим, — дейди чол. — Ўғлим келиши билан оёғига сўяман. — У яна кафтини карнай қилиб қичқиради. — Э, шарабара-а-а!

Деразалар тағин зириллаб кетади. Ойим бир кўча қора-қура болаларни эргаштириб ҳовлига киради. Ҳаммаёқни қий-чув тутиб кетади.

— Ая! Шиша беринг!

— Пошша ойи, ўн тийин беринг, ҳуштак оламан.

— Менгаям!

Шара-барачи чол камида ярим соат савдо қилади. Бировга сақич, бировга шақилдоқ... Яна бировга резинка боғланган, учидан тортиб отилса қўлга қайтиб келадиган зар копток... Қари эшак бўлса турган жойида қулоқларини осилтириб мудраб ҳордиқ чиқариб олади.

Чол кетиши билан қий-чув босилади деб ўйлайсизми? Йўқ, баттар авжига чиқади.

— Нилу, ўлгур, нима қилдинг? Ҳа, қиз бўлмай ажални олдида кет! Шишани ёғи билан бериб юборибсан-ку.

— Ҳой, Алиш! Нима ҳунар кўрсатдинг? Ҳуштак чалмай ергина ютгур, адангни ароғини тўкиб ташлаб бутилкасини берибсан-ку. Ҳали қўлимга тушгин, гўштингни бир бурдадан қилмасам юрган эканман.

Бир тўда бола ўртасида ўтирган ойим оҳиста юпатади.

— Қўйинг, келинпошша, қарғаманг. Болалик — пошшолик-да, ўргилай. Адаси бир кун ичмаса ичмас...

Баҳор пайтлари, олча гуллаганда кечасиям тинчлик йўқ. Ярим кечагача пичир-пичир, ҳингир-ҳингир... Охири бўлмади. Бир куні скамейкани таг-туғи билан аралаб ташламоқчи бўлдим. Дастаррани кўтариб чиқсам ойим одатдагидек бир тўда бола орасида ўтирибди.

— Ҳа? — деди қўлимдаги аррага қараб.

— Бўлди, — дедим тўнғилаб. — Одамга тинчлик ҳам керак-да.

Қора-қура болалар, сочи сичқоннинг думидек дик-кайтириб ўрилган қизалоқлар менгамас, онамга термилиб қарашди.

— Одам бор жойга одам келади-да, ўғлим, — деди ойим секин. — Норасталар суюнса ёмонми...

Якшанба кунларидан бирида дарвоза олди яна гавжум бўлиб кетди. Аммо бу сафар болалар эмас, хотин-халаж тўпланди. Аёлларнинг ҳаяжонланиб шовқин солишидан билдимки, Ҳури сатанг келган. Ҳури сатанг ёшгина, кўҳликкина жувон. Фақат оғзидаги қатор-қатор тилла тишлари, бўйнидаги дурлар, айниқса, лўмбиллатиб катта-катта гапириши уни ёшига нисбатан улўроқ кўрсатади. Бечоранинг турмуши бўлмади. Маҳаллада тўй-ҳашам бўлса, одамларнинг ҳовлисига сим тортиб “туялам-почка” қўйиб берадиган ювошгина монтер йигитга теккан эди. Беш ой деганда бир эмас, иккита попукдек қизалоқ туғиб берди. Маҳалладаги оғзи ботир отиннинг айтишига қараганда, “шафтолини данаги билан еб қўйган” экан. Монтер ювош бўлсаям, ориятли йигит экан — уй-жойини ташладию кетди.

Ипдеккина бўлиб юрган Ҳури эридан чиқдию семириб кетди. Ўзининг айтишича, мана, эрсиз ўлгани йўқ, қайтага бриллиантга беланиб юрибди. Унинг хўжалик сумкасини кўриши билан хотинларнинг кўзи ёниб кетади. Ўзиям сумкамас, хазина. Ичида биллур вазадан тортиб махер кофтагача, пошнаси бир қарич платформа туфлидан тортиб намозшом атласгача — ҳаммаси топилади.

Беихтиёр деразадан мўраласам, “бозор” айна авжига чиққан экан. Ҳури сатанг семиз оёғини скамейкага,

шундоқ ойимнинг биқинига тираганча кўзни қамаштирадиган атласни кўрсатиб турибди. Атрофдаги аёллар ҳавас билан тикилиб қарашяпти. Ойим Ҳурининг оёғига жой бўшатгани учунми, скамейканинг бир учига илиниб ўтирибди.

— Бунақаси энди чиқмай қўйган. — Ҳури сатанг атласни тиззасига ёзди-да, кафти билан силади.

Аёллар ҳавас билан томоша қилишар, аммо биронтаси ақалли нарҳини сўрашга журъат қилолмас эди.

— Ўладиган дунёда еб-ичиб, кийиниб қолади-да одам.
— Ҳури сатанг дўмбоқ кафтини силтади. — Опчиқинг поччам сандиққа босиб қўйган пуллардан, Дилбар опа! Одам бўлиб мундоқ атлас обертсин сизгайм!

Бир этак болага ўралашиб қолган Дилбар опа секин минғиллади:

— Ҳа, насиб этса, бир кун киярмиз.

— Ҳозир киймасайиз, қачон киясиз! Икки-уч йилдан кейин чалпакка ўраб ташласа, ит қарамайдиган бўп қоласиз. Ўзизиям ўйланг мундоқ.

Дилбар опа яна бир нима деб минғиллади. Ҳури сатанг: “Харидор йўқми?” дегандек хотинларга бир-бир қараб чиқди-да, атласни сумкага тикди. Кейин узоқ титкилаб бир нимани қўлига олган эди, аёллар худди ўртоғининг янги ўйинчоғини томоша қилган болалардек бараварига унинг кафтига эгилишди:

— Вуу-уй! Манови зиракни!

— Тиллами?

— Қанча туради?

— Тилладан ҳам зўр! Платина деб қўйибди бунини! — Ҳури сатанг бошини мағрур кўтарди. — Ўн учта.

Ойим ҳам хира тортган кўзларини унинг кафтига тикди.

— Қани? Ўн уч сўм бўлса арзон экан-ку!

Ўури сатанг овозини баралла қўйиб кулди. Унинг кулиши ғалати. Одатда одам кулганида кўзидан нур порлаб кетади. Бироқ Ўури сатангнинг кулиши бошқача. Ўзи эмас, томоғи кулади... «Ха... ха... ха...» дейди бўлиб-бўлиб. Фақат тилла тишлари ялтирайди. Семиз, бўлиқ кўкраклари силкиниб кетади.

— Бир минг уч юз сўм, пошша оий! Кўзини кўрдийизми, бриллиант-ку.

У, “бўлди, томоша тамом”, дегандек бриллиант зиракни ҳам яширди. Кейин тагин сумкасига қўл суқди. Бу сафар аллақандай ялтироқ мато чиқди. Ой-куни яқинлашиб қолган қўшни келинчак Гули матонинг бир четини журъатсизлик билан ушлаб кўрди.

— Бемалол, — деди Ўури сатанг. — Бемалол, келин пошша, гижим бўладиган нарсамас бу. “Мокрий трикотин” деб қўйибди отини.

Ойим ҳам матонинг бир четидан тутиб кўрди.

— Ўзимизнинг мисқоли докага ўхшаркан, — деди секин.

— Вой-вой-вой! Докайиз ҳаммомда бўлади! — Ўури сатанг қошини чимирди. — “Мокрий трикотин”, дисам дока дийди.

— Ўзи қанча? — деди Гули Ўури сатангнинг кўзига термилиб.

— Э, от минан туя бўлармиди, оповси! Бир жойдаги одаммиз. Йигирма сўм-де! Пулийиз ёнизда қолади.

Гули тушунмади.

— Метри йигирма сўмми?

— Метри нима қилади? Мен метрлаб сотмийман. Бир кийимлиги бир юз йигирма сўм, тушундизми?

Гули секингина қўлини тортиб олди. Унинг эри шофёр. Баҳорда аллақайси совхозга тут барги олиб кетаёт-

ганда авария бўлиб уч ой гипсда ётди. Ҳалиям ишга чиқиб кетгани йўқ.

— Менга тўғри келмас экан, — деди Гули секингина.

— Ҳа-ҳа-ҳа! — Ҳури сатанг оғзидан олов пуркаб томоғи билан кулди. — Эрта-индин қўчқордек ўғил туғиб берадиган хотинига битта қўйлақ оберолмийдиган эр қанақа ўзи! Белида белбоғи борми?

Гулининг доғ босган юзи қизарди.

— Майли, — деди секингина. — Қўя қолинг. — У “мокрий трикотин”га жудаям ҳаваси келаётган бўлса керак, яна ушлаб кўрди.

— Этвотман-ку, пулийиз ёнизда кетади. Асл мол бу! — Ҳури сатанг олтин узукли бармоқлари билан матони ғижимлаб-ғижимлаб қўйиб юборган эди, яна теп-текис бўлиб қолди. — Бола ясашни билган одам гулдек хотинини ясатиб қўйишниям эпласин-де!

Боядан бери индамай ўтирган ойим гапга аралашди.

— Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи билади, болам, — деди совуқ оҳангда. — Нима қиласиз бечорани уялтириб.

— Вой-вой-вой! Манов одамни қарайла! — Ҳури сатанг бирдан жиддий тортди. — Ман осин деб этагига осилвотманми?! Манам ўзимдан ўтганини ўзим биламан. Бирамас, иккита тирик етимни боқиб ўтирибман.

— Нима қилти сизга? — деди ойим қовоғини солиб. — Биноийдек юрибсиз.

Гули, ҳар қалай, шу матодан қўйлақ кийишни жудаям хоҳлаётгани кўриниб турарди.

— Саксон сўмга бўладими? — деди секин.

— Саксон сўмга марожний об енг. Марожний осайиз, эрийиз билан маза қилиб ейсиз.

— Жудаям унақа ноинсофлик қилманг. — Ойим яна гапга аралашди. — Бир жойдаги одамлармиз, то-буткашмиз.

— Ўлсам, тобутим кўчада қолмас. Ким ўлади, ким қолади, худо билади! — Ҳури сатанг матони Гулининг қўлидан юлқиб олди. — Аввал буёғини бир ёқлик қилинг. Туғиб олгунингизча ҳали нима гапу нима сўз.

Гули эсанкираб қолди. Ойимнинг ранги ўчди.

— Нимага унақа дейсиз? — деди таҳдид билан. — Манга қаранг, қўйинг, иккинчи менинг эшигимга бунақа нарсаларни кўтариб келманг. — У пашша қўригандек қўлини силтади. — Боринг! Бунақа ҳаром-хариш нарсалардан ҳазар қиламан.

— Ҳо, бўйиз етмагандан кейин пуф сассиқ бўлдим! — Ҳури сатанг сумкасини кўтариб шахдам одимлар билан жўнаб кетди. Зум ўтмай хотинлар тарқалишди. Ойим ҳам ўрнидан турди. Бир оздан кейин хонасидан унинг овози эшитила бошлади:

— Ниятинг ўзингга йўлдош бўлгур, диёнатсиз! Ўзику икки йўлнинг ўртасида ўтирибди. Нима қиласан бечорага бунақа деб. — Ойимнинг қизиқ одати бор. Жаҳли чиқса, ўзи билан ўзи гаплашади. Ҳозир ҳам эшикдан секин мўраласам, дераза ёруғида тутма қадаб ўтирганча ўзига гапиряпти: — Ундан кўра эсон-омон кутулиб олгин, дегин, ёшсан, ҳали бундан яхшиларини киясан, дегин... Пул жонингни олгур, очофат, ўлсанг пулдан кафан қилмайди-ку, иймонсиз!

Ҳаммасини билиб турсам ҳам эшикни очиб, секин сўрадим:

— Ҳа, ойи, кимни уришяпсиз?

У секин бурилди.

— Э, — деди қўл силтаб. — Ҳар хил одам бор экан-да, бу дунёда...

...Ўшандан кейин ҳам дарвоза олди одатдагидек гавжум бўлаверди. Болалар чуғурлашади, “шара-бара” ке-

лади, хотинлар тўпланади, фақат Ҳури сатанг бошқа кўринмади. Бироқ икки ойча ўтгандан кейин қизиқ воқеа бўлди. Ишдан келиб ойимнинг хонасига кирсам, Ҳури сатанг ўтирибди. Кўзига сурма тортмагани учунми, йиғлагани учунми, қизариб, хунуклашиб кетибди. Лўппи юзи янаям шишиб, баркашдек бўлиб кетган. Синчиклаб қарасам, бриллиант тақинчоқлари ҳам, тилла узуклариям йўқ. У мени кўрдию бир нимадан чўчигандек, шоша-пиша ҳовлига отилди.

— Нимага кепти? — дедим энсам қотиб.

Ойим сурилиб ёнидан жой кўрсатди. Тушундим, зарур гапи бор. Иккиланиброқ кўрпачага ўтирдим.

— Тинчликми?

Ойим дарров жавоб бермади. Чойнак устидаги латта қалпоқчани олиб чой қуйди.

— Очилип деганни танийсанми? — деди анчадан кейин.

— Нима эди? — дедим сергакланиб.

— Ҳурини газетага уриб чиқмоқчи эмиш. Қўй, болам, шуни ёзмай қўя қолсин.

— Танимайман, — дедим ёлғон гапириб.

— Сен уни танимасанг ҳам, у сени танийди-ку, — деди онам осойишталик билан.

— Таниса нима қипти! — дедим зарда билан. — Биласиз, мен бунақа ишларга аралашмайман!

— Биламан, болам, биламан. — Ойим ўйланиб қолди. Кейин яна ўша гапни қайтарди. — Қўй, шуни ёзмай қўя қолсин.

Энди росмана жаҳлим чиқа бошлади.

— Қизиқсиз! — дедим ғашим келиб. — Қайси кун Ҳурини ўзингиз ҳайдаб юборгандингиз. Энди ёнини оляписиз. Ким ўзи у! Битта ҳаромхўр чайқовчи-да.

Ойим яна ўйланиб қолди.

— Тўғри, — деди анчадан кейин. — Ҳури ёмон, ҳаромхўр. Лекин бу бечора калтакесакнинг думидек гап, болам. Бунга оширадиганлар бошқа. Калтакесакнинг думини узганинг билан бошқаси ўсиб чиқаверадилар... — У яна жимиб қолди. — Чойингни ич, — деди юпатувчи оҳангда. — Боласи бор-а, бир эмас, иккита норасидаси бор-а, ўғлим.

Индамадим. Тўғриси, нима дейишни ўзим ҳам билмасдим. Бу — онамнинг охириги илтимоси эканини ўшанда билмаган эдим...

... Мана, ҳозир ҳар куни ишдан қайтишда дарвоза олдидаги скамейкага қарайман. Скамейка бўм-бўш. На болалар бор, на хотинлар... Ҳатто “шара-бара” ҳам кўчамиздан ўтмайдиган бўлиб қолди.

АЛЛА

Қабристон гиштин девор билан ўралган. Дарвозанинг нариги томонида — гўрковнинг хужраси. Бериги томонида — ташқарида, унинг ҳовлиси.

Дарвозага яқин келишим билан ичкаридан — хужра томондан тиловат садоси эшитилди. Худди шу пайт ҳовли томондан алла овози янграб кетди:

Аллаё, алла, жоним болам-а, алла...

Ким бўлди бу? Гўрковнинг келиними? Қизими?..

У ҳамон сокин товушда давом этарди:

Аллаё, қўзим, аллаё, ширин қизим, алла...

Эрталаб ёмғир ёққан эди. Дарвозанинг темир панжараларида сув томчилари ялтирайди. Кўлмакда қуёш

жилоланади. Муздек тутқичдан ушлаганча туриб қолдим. Бир томонда тиловат садоси, бир томонда алла... Ажаб, улар бир-бирига халақит бермас, бир-бирини рад этмас, иккаласи қўшилиб баҳор нафасига тўлган осмонда, қабристон йўлкасидаги кучала чиқарган тераклар устида парвоз қилар эди:

“Раббано-о-о, атино-о-о...” “Аллаё, алла”...

Бир хил бўлиб кетдим. Панжарадор дарвозага суяниб узоқ туриб қолдим.

Онам бешигим устида алла айтганини эслай олмайман. Эсимни таниганимда бешиқда ётмайдиган бўлган эдим. Бироқ ойим укамга алла айтганини эшитганман. Кўп эшитганман.

Қиш кечалари сандалга суқилиб, тиқилишиб ётардик. Уй нимқоронғи. Пилиги пастлатиб қўйилган чироқ хира нур сочади. Шифтда лампа шиша учидан чиққан нур доираси кўринади. Чироқ доим бир жойда тургани учун шифтнинг ўша ери сарғайиб қолган. Ҳаммаёқ жимжит. Шу қадар жимки, дадамнинг хужрасидаги соатнинг чиқиллаётгани ҳам эшитилади. Ташқарида бўрон гувиллайди. Қуруқ қорнинг деразага чирсиллаб урилиши эшитилиб туради. Укамнинг бешиги ғирчиллайди. Онам алла айтади.

*Алла, болам ухлай қол-а, алла,
Қучоғимда ором ол, алла...*

Йўқ, бу қўшиқ эмас. Ойимнинг овозида қандайдир бошқа нарса бор. Мунгми, илтижоми...

*Тоғлардаги шунқорим-эй, алла,
Бешиқдаги қўчқорим-эй, алла.*

Укам овуниб қолади. Ойимнинг ўзи ҳам бешикни кучоқлаганча мудраб кетади. Бир маҳал бешик устида-

ги қўли шилқ этиб ёнига тушади. Укам уйғонади, бешик яна ғижирлайди. Ойим ҳам чўчиб кўзини очади. Бешикни оҳиста тебратади:

*Йигитларни сардори бўл, жоним-а,
Юрагимни мадори бўл, алла...*

Яна жимлик чўқади. Соат чиқиллайди, қор деразага чирсиллаб урилади. Секин-секин кўзим уйқуга кетаркан, қулоғим остида яна ўша маъюс садо эшитилади.

*Оқ уй-ола баргакларда жоним-а,
Ёниб турган чирғимсан, алла...*

Кейин... катта бўлганимда ҳам қаерда алла эшитсам, негадир юрагим ширин орзиқиш билан талпиниб кетар, нега бунақа бўлаётганини ўзим билмас эдим.

Бир йили уч-тўрт қаламкаш олис тоғ қишлоғига бордик. Машина юрмас эди. От миниб ўрганмаганим учун чарчаб қолдим. Манзилга етмасимиздан қоронғи тушди. Яйловдаги қирғиз ўтовда тунаб қолишга тўғри келди. Қимиз ичдик, сузма едик. Кейин биримиз наमतта, биримиз пўстакка ёнбошлаганча ухлаб қолибмиз. Бир маҳал совуқ қотиб, уйғониб кетдим. Атроф жимжит. Фақат олисда ит акиллайди. Ўтов керагисидан шом еган ой мўралайди. Шу пайт қўшни ўтовда чақалоқ йиғиси, кетидан аёл кишининг алла айтаётгани эшитилди. Мен унинг сўзларини аниқ билмасам ҳам алла айтаётганини ҳис қилиб турардим. Негадир юрагим ширин орзиқиб кетди. Аёлнинг овозими, алла оҳангими, худди онамга ўхшаб кетарди. Негадир шу оҳанг билан қалбимга ором киргандай бўлдию ўз-ўзидан кўзларим юмилиб кета бошладди. Гуё қирғиз аёл боласига эмас, менга алла айтаётгандай... Яқин орада бунақа ширин ухламаган эдим.

Орадан уч-тўрт йил ўтгач, шунақа ҳолатни яна бир марта бошимдан кечирдим. Кисловодскка дам олишга борган эдик. Тўртта ўзбек йиғилса ош қилиш ҳаракатига тушиб қолади. Санаторий яқинидаги хонадондан қозон топдик. Бу ернинг аҳолиси ёз пайтида уйига дам олувчиларни ижарага қўяди. Бу хонадонда ҳам сибирлик жувон ижара ўтираркан. Сап-сариқ сочли, барваста гавдали, юзини сепкил босган жувон қишлоқ аёлларига хос соддадиллик билан бизга дарҳол элакишиб кетди. Кичкинтой ўғилчасини кўтариб гоҳ сабзи артишади, гоҳ идишларни ювади. Ўзбек паловининг таърифини кўп эшитса ҳам ҳеч емаганини дилкашлик билан айтиб қўлади.

Биргалашиб ош едик, кўк чой ичдик. Кейин сибирлик жувон кичкинтойини кўтариб уйга кириб кетди. Орадан чорак соатча ўтгач, ичкаридан унинг овози келди:

Баю ба-аюшки, баю, баю-бай...

Қизиқ, юрагимда яна ўша ширин орзиқиш уйғонди. Унинг овози ҳам онамникига ўхшаб кетарди. Дўстларим гангур-гунгур суҳбатлашиб ўтиришибди. Мен бўлсам ичкаридан чиқаётган алла садосига қулоқ соламан. “Баю, бай...”

Бу қандай ҳолат?! Бу қандай сеҳр? Нима ўзи бу?

Эҳтимол, дунёнинг бу четида туриб бир одам ўз севиқлисига айтган дил розини дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Эҳтимол, дунёнинг бу четида туриб бир одам айтган қўшиқни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Эҳтимол, дунёнинг бу чеккасида туриб бир одам айтган энг оқилона фикрни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Бироқ дунёнинг бу чеккасида туриб она айтган аллага

дунёнинг нариги чеккасидаги гўдак бемалол ором олади. Нега шунақа? Нахотки, гўдак тушунган нарсага биз тушунмасак? Эҳтимол, бунинг боиси бошқа жойдадир. Эҳтимол, она тушунган нарсани бизлар тушунмасмиз. Балки шунинг учун ҳам она табиатнинг энг буюк ихтиросидир.

Билмадим... Қабристон дарвозаси олдида, бир томонда тиловат, бир томонда алла янграётган дарвоза олдида туриб шуларни ўйладиму ғалати бўлиб кетдим.

ОҚ МАРМАР, ҚОРА МАРМАР...

Баҳор деворларнинг офтобруя этакларидан бошланмайди. Баҳор ариқларнинг кунгай соҳилларидан бошланмайди. Баҳор гўристондан бошланади. Илк майсалар мунгли дўппайган қабрлар ёнбошидан униб чиқади. Тўнғич чучмомалар энг аввал сукутга чўмган қабристон устида маъюс қўнғироғини чалади. Бағри қон қизғалдоқлар биринчи бўлиб мана шу ерда очилади.

Ким билсин, табиатнинг марҳумлар руҳига йилда бир марта кўрсатадиган марҳамати эҳтимол шудир... Чўғдек ловиллаган қизғалдоқлар, саф тортган гулсафсарлар орасида мармар тошлар кўринади. Оқ мармар, қора мармар, кўк мармар... “Онажон, сизни то абад унутмаймиз”, “Онажон, қилдингиз бизга жон фидо, э воҳ, тақдир сиздан айлади жудо”, “Онажон, хотирангиз қалбимизда мангу яшайди...”

Оқ мармар, қора мармар... Бу сўзларнинг ҳар битта ҳарфига қанчадан-қанча кўз ёши томганини биламан. Эҳтимол булар инсон боласининг ҳаётда айтган энг рост сўзларидир. Фақат... ҳар гал уларни ўқиганда бир нарсани ўйлайман: мана шу сўзларни юрак-юракдан, изтироб билан айтган фарзанд онаси ҳаёт эканлигида

қанчалик кўнглини ололди экан? Хотинига қимматбаҳо пўстин олиб бераётганида онасига бир кийимлик кўйлак қўшиб олиш ёдидан чиқмадимикан? Ўз уйини чет эл мебели билан тўлдириб қўйганида онасига ақалли бўйрадеккина гиламча совға қилишни унутмадимикан? Қизини туғилган кунда атлас кўйлак, ўғлини велосипед билан қутлаганида онасига оддий бир пайпоқ олиб беришни эсидан чиқармадимикан?

Билмадим... Фақат бир нарсани аниқ айтишим мумкин. Мабодо Тангри марҳумларга қайта жон ато қилсаю оналар тирилиб қолса, ҳаёт пайтида меҳр берганми, бермаганми — барибир фарзандларини мақтаб гапирган бўларди. Оналар ҳатто вафотидан кейин ҳам оналигича қолади.

...Баҳор деворнинг офтобрўя этакларидан бошланмайди. Баҳор ариқларнинг кунгай соҳилларидан бошланмайди. Баҳор мана шу ердан бошланади. Қабрлар устида кўнғироқ чалган чучмомалар, ловиллаб ёнган қизғалдоқлар оналарнинг фарзандини юпатиш учун тақдим этган чечаклари бўлса ажаб эмас...

ИЛТИЖО

Ойи, мен келдим... Эшитяпсизми, ойи, мен яна келдим...

Қаранг, ойи, тагин кўклам кирди. Эсингиздами, ҳар йили баҳор кириши билан сизни далага олиб чиқардим. Сиз чарақлаган офтобни, тиниқ осмонни, кўм-кўк майсаларни кўриб қувонардингиз. Эсингиздами, невараларингиз териб келган бойчечакларни кўзингизга суртиб, “омонлиқ-сомонлиқ” қилардингиз...

Бугун... ўзингизнинг устингиздан бойчечак ўсиб чиқибди... Йўқ, йўқ, ойижон... Йиғлаётганим йўқ. Биламан, мен йиғласам, сиз безовта бўласиз. Ҳозир... ҳозир ўтиб кетади. Мана, бўлди...

Эрталаб-чи, ойи, ёмғир ёғди. Қаттиқ ёмғир ёғди. Сиз баҳор ёмғирини яхши кўрадингиз... Кейин офтоб чиқиб кетди. Қаранг, офтоб чарақлаб ётибди... Эсингиздами, сиз менга офтоб тўғрисида чўпчак айтиб берган эдингиз. Ўша офтоб чарақлаб ётибди... Кўряпсизми...

Эсингиздами, ойи, сиз укамга алла айтардингиз. Мен алланинг оҳангига маст бўлиб ухлаб қолардим. Ўша бешикда мен ҳам ётганман. Аллангиздан мен ҳам ором олганман. Нима қилай, ойи, мен алла айтишни билмайман. Қабрингизни силаб қўйсам ором оласизми... Мана, ойижон, мана... Йўқ, йўқ, йиғлаётганим йўқ. Ҳозир, ҳозир ўтиб кетади.

Эсингиздами, ойи, сиз бир марта, атиги бир марта, ўшандаям ҳазиллашиб: “Мениям китоб қилиб ёзсанг-чи, ўғлим”, дегандингиз. Мен: “Сизнинг нимангизни китоб қиламан, ойи?” деган эдим. Хафа бўлманг, мен ҳазиллашган эдим. Мана, ўша китоб. Йўқ, уни мен ёзганим йўқ. Уни сиз ёзгансиз. Мен уни қорозга тушириб, одамларга тарқатдим, холос. Мен уни дунёдаги ҳамма оналар ўқишини хоҳлайман. Биламан, дунёдаги ҳамма оналар яхши. Шундоқ бўлсаям, уларнинг ҳаммаси Сизга ўхшадини хоҳлайман...

1980—1981

Асрор САМАД,
филология фанлари номзоди

БИР АСАР ТААССУРОТЛАРИ

Азиз китобхон!

Ўткир Ҳошимов асарлари аллақачон минглаб китобхонларнинг маънавий мулкига айланган. У қарийб эллик йиллик ижодий фаолияти давомида 70 дан ортиқ китоб нашр эттирди; қиссалар, романлар, ҳикоялар, ҳажвий ҳикоялар, драматик асарлар, публицистик мақолалар шу китобларнинг мундарижасини белгилайди. Албатта, ёзувчининг нуфузи, маҳорати, китобхонлар ихлосига сазовор бўлиши нашр эттирган китобларининг миқдори билан эмас, китобхонларининг доираси кенгайиши билан аниқланади. Юзлаб китоб нашр эттирган ёзувчилар қанча! Жилдлаб китоб битганлар қанча!

Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Бир дўстим китоб савдоси соҳасига ишга ўтди. Мени вилоятлардаги китоб базаларини айланишга таклиф этди. Қайси базага кирсак, шифт баробар тахланган китобларга дуч келамиз. Турли йилларда нашр этилган китоблар. Китоб базаларидаги ходимларнинг айтишларича, бу китоблар бир пайтлар дўконларга чиқарилган, аммо

йиллар ўтиши билан муқоваси сарғайган ҳолда базага қайтиб келган.

Ўшанда ношир эдим. Бу китобларни кўриб ўз ишимдан ҳам ўқиндим: икки ёзувчининг китобларини нашр этганман, бириники 5000 ададда, иккинчисиники 3000 ададда. Тавба, бу китобларнинг бирон нусхаси сотилмади. Ҳаммасини макулатурага топширишга мажбур бўлдим. Қанча зиён!

Ўтқир Ҳошимов китобларининг умумий адади икки миллион нусхадан ошади. Бинобарин, уни мамлакатимиздаги балоғат ёшига етган йигит-қизлардан тортиб пир ёшидаги бобо ва момоларгача — икки миллион одам танийди, китобларини мароқ билан ўқийди. Боз устига, кўп асарлари қатор хорижий мамлакатларда нашр этилган. “Баҳор қайтмайди”, “Дунёнинг ишлари”, “Нур борки, соя бор” ва бошқа асарлари телевизион фильмларга айлантирилган, демакки, яна миллионлаб томошабинлар бу асарлардан баҳраманд бўлганлар. Ёзувчининг обрўси шундаки, асарлари чоп этилиши биланоқ қўлма-қўл бўлиб кетади. Бунинг сабаби нимада? Унинг асарларида Инсон қисмати бор, Инсон дарди, қувончи, изтироблари бор. Ҳамма ёзувчиларнинг асарларида ҳам шу мавзу қаламга олинади. Аммо бу абадий мавзунини китобхоннинг юрагига етказиб бериш маҳорати деган тушунча бор. Ёзувчининг китобхонлари кўп бўлиши унинг маҳорати билан белгиланиши ўз-ўзидан аён.

Ҳозиргина ўқиб тугатганингиз “Дунёнинг ишлари” қиссаси 1980-1981 йиллар оралиғида ёзилиб,

дастлаб “Саодат” журналининг қатор сонларида босилди. Ёзувчининг ўзи эътироф этишича, у дастлаб ёзилган “Оқ мрамор, қора мрамор”, “Илтижо” новеллаларини журналга берган. У пайтда севимли шоирамиз Зулфияхоним журналнининг бош муҳаррири эди. Иккита новеллани ўқиб дарҳол журналга берган ва бу яхши асар бўлади, давом эттириш керак, деган экан. Ёзувчини улкан шоиранинг рағбати қанотлантиргани аниқ. Лекин қисса бир йил давомида ёзилди. Масалан, ёзувчи “Тушда кечган умрлар” романини бир ойда ёзган. “Дунёнинг ишлари” ни эса бир йил давомида ёзиши китобхонни ажаблантириши мумкин.

Бу ўринда Бальзакнинг бир гапи ёдга келади: “далилдек ўжар нарсая йўқ”. Қиссадаги ҳар бир воқеа, ҳар бир персонаж ёзувчининг кўз олдида туради, улар аниқ-таниқ. Агар воқеаларнинг ўзинигина, персонажларнинг ўзинигина баён қилса, қисса бунчалар баланд бадий даражага кўтарилмасди. Бу “далил”ларга жила бериш ёзувчидан машаққатли меҳнат талаб қилади. Бу — биринчидан, иккинчидан, ёзувчи бу асарини куйиб-ёниб ёзган, қўлёзма саҳифаларнинг қанчаси кўз ёшларидан доғ бўлиб қолган. Ахир, у ўз онаси ҳақида ёзди, онанинг армонларини, дардларини ўзининг армонлари ва дардларига йўғириб ёзди.

Бу қиссани олти марта ўқидим. Биринчи марта 1982 йилда, кейин 1988 йилда, учинчи марта 1994 йилда, тўртинчи марта 2000 йилда, бешинчи марта шу асар ҳақида бир мақола ёзиш илинжида 2010 йилда,

мана энди нашр этиш асносида ўқидим. Лекин ҳар сафар кўз ёшларисиз ўқий олмайман...

Қисса 10 марта нашр этилди. Турли нашриётлар бу асарга мурожаат қилдилар ва натижа ўлароқ ҳозир асарнинг умумий адади деярли 300 минг нусхага етди. Ажабки, шунча ададда нашр этилган асарга бугун ҳам китобхонларда талаб катта. Бунинг сабабини қуйида билдирилган фикрлар Сизга дуруст англатиб беради. Ўткир Ҳошимовнинг устозлари, ҳамкасблари, дўстлари ва оддий китобхонлар “Дунёнинг ишлари” ҳақида ўзларининг самимий таассуротларини битганлар. Қисса нашр этилгандан буён ёзувчига юзлаб хатлар келган, газета ва журналларда жуда кўплаб мақолалар, тақризлар босилган, биз шулардан айримларинигина бу ўринда келтирдик.

Укат Ўткир!

*Сени аввалдан яхши кўриб, ижодини тебала-
риши қониқсин билан кузатиб келардим. Тар-
гаиғ бирон татбуотда фикринини изҳор қилма-
ган бўлсан ҳам, сендан утидим зўр эди. Ҳаза-
рингда, шу утидингга етдим. Маана, ҳозиргина
“Дунёнинг ишлари”ни татиқсини билан охи-
ри бараниши ётдим. Раҳмат, ука! Бир одам
она ҳақида сўз айтса, шунгалик айтар-да!
Жуда етилибсан, ука! Улоқин, бағишат ёнон
кўздан ўзи асрасин! Қаҳҳорона кузатувлар.
Қаҳҳорона жутталар. Бир жуттаниши ҳар бир
ҳарфини асло жойидан қўзғатмас қилиб бир-бир
тихлабсан! Ўзбек тилининг кўрки-жозибаси ама*

бир дора қаноат қилдинг. Ондаги келтаса ҳам,
ижод захнатини теккан бир кекса сиратида жуда
хурсанд бўлдинг. Бундай ешилликка қандай қилиб
эришганини билатан. Модомики осон ўқилар
ekan, тини азобда ёзилган бўлади! Русса эмас,
насерий бўлса ҳам она, оналар мадҳияси деса
бўлади. Шояд шоиртабиат Озодни, Аброҳим-
жонни, асарини ўзидек жозиба билан тақрир-
тахсил ёзса! Бор бўл, укам!

Қувониб-қувониб, дуо билан
ШУҲРАТ,

Ўзбекистон халқ ёзувчиси 17 март,
1982 йил. Москва, Малеевка

* * *

Оналар ҳақида асарлар кўп яратилган,
батдан йирик-йирик асарларда она образига
кенг ўрин ажратилганини билатиз. Бироқ
ўзбек адабиётида она образи "Дуёнинг ишпа-
ри" дати каби тўла ва батафсил лирик тлаида
ёритилган деёлмайтиз. Руссада она қиёраси
ўзининг сои-саноқсиз жипонари билан натоён
бўлади. Қизини шундаки, ҳар бир новеллада
муаллиф она ҳақида олдини хислатларини
такрор қилмайдиган қандайдир янги қирра-
ларини топиб акс эттиради. Бунини угуни
файда онани севиш, уни улуғлаш ниъати ет-
майди, албатта. Бунини угуни ақиб қиссадан
хисса тизгара оладиган, эҳсин-йироқ кишилар
хатти-ҳаракатидан наво топа олишга қодир

ноёб истегдог эласи бѣниши керак. Ўткир Ҳоши-
тов асарда шуидай истегдог эласи сифатида
кўзга ташланади...

Она — табиатиини улуғ ихтироси. Ёзувчи
мана шу ихтироси ани бир бор ихтиро қила
олибди. Шу сабабдан адибга “сангатиинизия ба-
ли” деишиз келади.

Матѣхуб ҚҲУЖОҲОВ,

академик, 1985 йил

* * *

“Оуённиши ишари” асарини қисса этас, до-
стои деб аташни истардим. У қўйишсдай қўйла-
ди. Уни қўйиб туриб, ўз оналаринизини қўйлаб
кетамиз. Шу тушариш, шу жаҳрокаи оналари-
низ олдидаги бир унтр узид бѣнтас қарзлари-
ниини асгани битмасини уза олдикини, деган
бир андиша, бир сабол кўз олдинизда кўйдалани
туриб олади. Қисса бизни ишсифа, ишсони қад-
рлаша, ҳурмат қилишга раҳсиради.

... Ўткир ғайсат таланини ёзувчиша этас,
ақбойиб дилбар ишсон хатидир. Мен у билан
юртимизини хатна вилоятларини, туман-
ларини иега парталиб айланиб чиқсаман.
Қасриа дортайлик, уни одагтар ўраб олади,
кинобларидан олам таассуротларини тўлиб-
тошиб тапириб берадилар ва албатта, у билан
дўст-қадрдои бѣниб қоладилар.

Бир иега йил абвал Ҳарюна боғийси ту-
панлариди кинобхонлар билан уграшувлар
бўлди. “Ўзбекистон” туманиини паркази Ай-
паидани уграшувда “Ғанибод” давлат хўжали-

ишми нима биладаси бошми Назарарани
Найзатов деган йишм хам сўзга гишб, Ётқири-
шми асарларини севиб ўқишини, китобларини
хатмасини авайлаб сақлашини айтди. У бир
адабиёт нуҳлиси сиратида ёзубди угуи режа-
дан ташқари ана бир қутми нима қуртми бо-
қилма жатма ондига сўз берди. Орадан икки ой
ўтиб Назараранидан телеграмма келди. Ана
адиб исмидан Машиқ жатмартасига пул
ўтказилгани тўғрисида пошта квитанциясини
хат юборган эди...

Бир йили Эркин Воҳидов билан Ётқири
Ҳошинов Қашқадарё вилояти туманлари-
га китобхонлар билан уграшубди борадилар.
Шундай уграшувлардан бири Мирқизга
бўлди. Қўллари теҳнатдан қадок бўлиб кет-
ган, юзи оғрибди қорайган бир аёл кўзига ёш
билан шундай дейди:

— Ҳозир Худодан ваҳий келсая “сенин нешо-
намда ана йишрми йил яшаш бор. Мабоғо
утрини қотан қистини бировга беришга ро-
зи-мисан?” деса, “йша йишрми йил утрини
шу укаларимга бўлиб беришга тайёрман”, деб
жабоб қилардим...

Йша аёлини қўлида нуқовалари қийшайиб,
сахифалари сартайиб кетган “Дунёнинг ишпа-
ри” китоби бор эди...

Саид Аҳмад,
Ўзбекистон Назарани,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
1995 йил

Бу борса Кубагани бир хъжаликда рђй бер-
ганди. Дала шийпонида, тушник вагътида ки-
тобхонлар билан уграшув дђллати. Авжи са-
ратон. Куёш роса задити оман. Ўзгисина хобуз
теварачигани тоғлар хат, диг билан саралаб
экилан айвоёи цулар хат иссиқдан топиқ-
қандек қилт эттайди. Лекин уграшувга
тђллатишларни жазирата шаштидан қайтар-
гани йђс. Олис бреладалардан хат, хатто
қђшми хъжаликлардан хат оғатлар келишан.
Бир таҳал, оғтиши кийишан ўрта ёшлар-
дан аёл тинбарга кђтарилди. Ўхрасида гђни
бир нусибатини мухри иланиб турган бу аёл-
нинг исти Мушарраф ая экан.

- Ўткиржон, сиз менни ўлимсиз, - деди у
хаяжон ишда. - Ўайрон дђллати, менни ўлим
дор эди. Адрондан темир тобутни келди. Ўил-
лай-йиллай кђзимда ёш қолмади. Нусибат
мени елиши аниқ эди. Бир кун қђлмта бир
китоб тушди. "Ўуёшми ишлари". Уни ўқиди-
му руҳин ешил тортаандай дђлди. Аёлини,
Онашми улутини эна бир дор хис қилди.
Шунда сизни ўлим ўршига ўлимдек қабул қил-
ди. Анлохдан ўлим жашаёлматан улрши сиз-
га башишанини тилади. Шу тилак билан
сизга атаб дђлни тикди...

Мушарраф ая гапни туратиб, Ўткирнинг
ёшга борди ва оё докага ўраман дђлтиши олиб,
дошми кийизди. Ўйс, цулдурос қарсақлар жи-
ратади, китлардир дђзела келан йишми ютиб,
кђзларини пирпиратди, китларнингдир кђзла-
рига ёш қалқиди.

Оддий қишлоқ аёлининг ақибда бунгалик меҳ-
ри мен қанузига ҳаяжонга солади. Бора-бора
оддий одамларнинг Ўтқирга бағоят эҳтиром
кўрсатишига кўнглим ҳам кенгиди. Ўнги қар
йини каттага бир-икки марта бундай ҳодиса-
ларнинг нуботи бўла бошлади.

Бир кат Сапарқанддан қайтаётим, Ғам-
оронга тўхтадик. Бизни шу тўғланлик Ма-
натқул ака билан таништиришди. Ўрта
ёшлардаги қотнадаги келам бу одам тўғланган
беш-олти тақририга нарига, сувиш ақирлар ба-
рига бот қилипти. У бизни бошла олиб борди.
Ўрин кектарга жойда турарга дарахтлар эш-
наб кўкарди ётипти. Манатқул ака уларни
кўкартириши узун роса меҳнат сарф қилипти
— аввал ақирини тепасига қор ва ётиш сувла-
ри тўғланганига сарғога, сўн артезиани қудуқ
қазити, унинг устига ётибди ва катта-кичик
қувурлар оқали суви қўйиша оқизиб, ниҳол-
ларга тарапти... Лекин бизни бошқа нарсга
ҳайрон қолдирди — шунга меҳнат сарғога бар-
но қилган бошчи Манатқул ака Ўтқирини
юшга аманти... Мабушаси, ўзи қурувчи бўлган,
адабиётга ишқи тушиб қотган Манатқул ака
Ўтқирини ҳамма асарларини ўқиган, унга
тин юракдан тани бериб, илос қўйган экан.

“Мелевизорда “Ўқинини ишлари”ни кўриб
қаттиқ таъсирландим, — деди у. — Ўқиндан
кейинги ошар йишларга кўрган-кегирланларини
кўз ўнгидан ўтди... Одам ўқидан бирон-бир

ёдиорлик қолдириши кераклигини дейлаб, фарзандларини билан шу боши кўскартирдик. Бозинини биринчи ҳосилига озинииз тегиши деб сизларни тақдирини кўндан бери дилимга тушиб юрган эдим...”

...Менин назаринда, Ўткир Ҳошимовнинг бошига асарларини камситилган ҳолда айтиши туркшики, “Дунёнинг ишлари” қиссаси ҳар экиҳатдан мукаммаллини билан ажралиб туради. Ҳажман унга катта бўлган бу қиссада Ўткирнинг ишонарварлини ҳам, миллатсеварлини ҳам, услубида хос фазилатлар ҳам ўз ифодасини топган. Ҳар ҳолда, бу қисса ҳақида тўлиқроқ тасаввурга эга бўлган одам ёзувчинини санъаткорлини ҳақида анга турган тушунигана эга бўлади.

Назаринда, исмеъдоғини илоҳийлини “Дунёнинг ишлари” қиссасида жуда аниқ кўришди. Эми эҳди, эми оддий ҳаёт воқеалари санъаткорлик сеҳри тудрайли китобхоинини бутун буғжудини қатраб оладиган, уни ҳаёжонга солиб завқлантирадиган қудрат касб этган. Қисса китобхоинини тафаккурига, оиниашини эмас, ҳис-туғйуларига, қалбига ҳам туксур таъсир кўрсатганини ушун узоқ вақтлар ушини эми қадрдон дейти, ҳамрози бўлиб қолади

Озод ШАРАФУЛЛОХОВ,

*Ўзбекистон Қазратони,
Ўзбекистон Республикаси*

фан арбоби, профессор, 1998йил

...Ўткир Ҳошиновнинг кўнгиллик китобхоналар меҳрини қозongan ажойиб асари “Дунёнинг ишлари” деб аталган қиссаси бўлди. Қарийб ўттиз йилгирки, бу асарни қизиқиб ўқиганга китобхон бўлмас керак. Чунки унда Она образига ўз онасини прототип қилиб олинган ва ихоматда сатитишат билан тасвирланган. Бу асардаги Она образи орқали ўзбек миллий характериини жозибали қирралари жуда таъсирли қилиб акс эттирилган.

Асар қаҳрамонларидан бири бўлган ўғил хат шўро тафқураси таъсирида улғайган. Ўастпаб у ўз онасининг миллий ғазилатларини унганик теган аиллай олмайди ва кутимган даражада қадрига етмайди. Онаизоридан жудо бўлган, унинг дутуи олганини ўзига аиллайди. Агни ўзбеккона раҳмдиллик ва ҳақиқий меҳрибонлик ғазилатлари ўғилга кейинроқ, беҳад қадрли туйилгани асар охирида жуда таъсирли тасвирланган. Нақадар ҳаётийини ва жозибадорлини билган “Дунёнинг ишлари” асари китобхоналар қандидан жой олди...

Нуриткул Қодиров,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси, 2008 йил.

Ўткир Ҳошинов ижодига тайинлик, на-
фосат бор. Айниқса муҳаббат наъзусидан
асарларида инсон туйғулари жуда тўғри-
лик, нафислик билан тизилади. Бу жиҳатдан
адибни прозанин шоири деса бўлади. “Дуё-
нинг ишлари” қиссаси ҳам ўзга асар. Шу
билан бирга, Ўткиржон жуда серқирра ижод-
кор. Унинг асарларида катта исён бор. Адо-
латсизликка, зўлмага қарши тўғри бор. Ўзбеки
биринчи асари билан оқ Абдулла Қаҳҳордек
талабган устозининг назарига тушган эди.
Шундан бери у ҳар қачон китобхон назаридан
гетда қолмай келмоқда.

Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон Қазратони,
Ўзбекистон халқ шоири

* * *

Дуёда оналарини мадҳ этувчи, оналарини ша-
рафловчи асарлар кўп. “Дуёнинг ишлари” ки-
тоби шулар орасида алоҳида ажратиб туради.
Бу – ўзбек аёли, ўзбек онасини ҳатматга кўз-кўз
қила оладиган асардир.

Азиз ҚАЙОМОВ, академик

* * *

Самзаткор сифатида кўплад аёллар, она-
лар ролини ўйнаётган. Бироқ улар орасида

эти севитли ролим - "Дуниени ишлари" биографиялиги. Она образи. Уша рола нехрити билакка. Одатлар хат кўпроқ шуни айтади.

*Рухси ИБРОХИМОВА,
Ўзбекистон халқ артисти*

* * *

Ўзбекистонда хос лирик тарона ушин "Дуниени ишлари" қиссасида баланд пардаларда жаратилди. Бу асар она ҳақидаги ўзига хос қиссасидир.

*Умарали ХОРИМАНОВ,
Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор*

* * *

Она ҳақида кўшиқ тўқитилган бирон шоир ёки адиб бўлмади керак... Ҳ. Хошимовнинг "Дуниени ишлари" қиссасини ўқир эканмиз, икки она ҳақида кўшиқ тинглаётгандек ҳис этганимиз ўзини. Кўшиқ бўлганда хат оромдахш ва ёқити, экдиш, гоҳ ўқити, гоҳ кўтарилди, гоҳ тазил, жаранидор ва ҳаётдахш оҳани билан китобхонини қалб торларига этиб борадиган кўшиқ бу! Кўшиқдаги сон-сановсиз ўқити ва ўқитлар силсиласи она ҳақида қайта ва қайта ўйлашга мажбур этади...

“Дуниени ишлари” буюк оналар ҳақидаги ҳаётий ва абадий қўшиқ даражасига кўтарилган асар.

*Совир МИРЗАЛИЕВ,
филология фанлари доктори, профессор*

* * *

“Дуниени ишлари” қандай тушганига ўзини уйроҳлан... Ўтқиржон билан бир наҳалда, бир боғиш икки томонига турганиз. Оқир-ешиш кунларда бирга бўлганиз. 1980 йил 11 март кунини ёзувганиш ораси Ношиша она вафот этдилар. 12 март кунини пешини на.тозидан кейин Қозирабоддаги Лайлактена қабристонига дағри этдик. Қанозада турмонат оғат қатнашди... Етти, йиширта, қирқ, қасми ил синари пароситлар ўтди... Май ойинини бошларида Ўтқир Ҳошинов, профессор Қарим Ҳазаров ва мен Ҳатманна жўнадик. Бир қадрдошчилигини тўйида қатнашдик. Қеласи бир хонадонда ётиб қолдик... Ўйқу келмади. Ўтқиржон у ёққа олдариларди, бу ёққа олдариларди, “уҳ” тортарди. Ўйқуларди, ил қўшиқди. Ағид тўшакка ўтириб олди. Ўйқуларди, менами, ўзилари, оҳиста деди:

– Сошиқди. Қудда сошиқ кетянтан. Ойинини бират кўриш келянтини.

Ўтқиржонини юпатиш, таскин бериш бегройда эди.

- Ёзиш-гузишни ўрнига қўётмайдики одам кунда-ёнади... Дарди эскирибди ўз ёнида ўзи қобурилади... Сиз-ми? Юрашмишни ўртаётгани дарди қогозга тушириш. Ёниш тортасиз, - дедим.

Мошкенига қайташмишга ҳарта ўи-қуи бўлган эди. Ўткиржон бизникига кириб келди.

- Ўшмасизми, сизга бир нарсга ўқиб бераман, - деди оғиздан сипаретини олиб.

Ақиб "Оқ нартлар, қора нартлар"ни, "Ўлтижон"ни ўқиди. Мишлаганим ҳикоя этасди, шегр этасди, армонга йўрилган тўйи эди. Мен лот-тин дед ошз олмадим. Ўткиржон ҳолатини тушуниб, шундай гўшиб кетди...

Булар қиссаним охири саҳифалари. Антлар қогозга бириги бўлиб тушганини кўнглик билтайдди... Нега-нега йиллар ўтди. Қайси тактабди, коллеж, институтга борталлик, китобхоналар айнан ўша "Оқ нартлар, қора нартлар"ни, "Ўлтижон"ни ёддан, ёниб ўқийдилар...

Қиссада тешиш онамга бахилганим "Ҳавас" деган ҳикоя бор. Ўткиржон шу ҳикояни ўқиб берганида ўзинини "Москва" ташиганим, ўшларини ташидим. "Ўткиржон, - дедим "Ҳавас"ни ташиб бўлмаг, - тайли, ўшларинини нотлари тўғрисида бўла қолсин. Ўлтинос, оёқини ўз ишлари билан Меҳри хола дед атасиниз. Бир эсдатик бўлиб қоларди". "Оқинини

ишлари” китоб бўлиб чиққанидан кейин бир неча йил ўтди, лекин онам ҳам бағрот этдилар. Ҳатто “Хавас”ни ўқисан, онамнинг аниқ қиёрасини кўраман. “Меҳри хола... – деб ёзади ақиб. – Унинг иштасинидир ўз онамни ўхшатаман. Марҳум қиёрада бошимни бир ёнга ташлаб тургани, узун, қора бахтал иштасини, қалин рўмон талидан чиқиб турган оппоқ соғларини...” Онамнинг анга-тунга суратлари бор. Лекин Ғ. Ҳошимов онам қиёрасини жонини, ўғнас қилиб тизган экан...

Шу асар билан боғлиқ яна бир тисол.

... Ўқингда, 80-йилларининг ўрталарида Америкадан кетган бўйи баланд, дурқун, ёши ўттизлар атрофидаги Мейлан хошим Мошкент Давлат университетидаги бизнинг кафедратизда узоқ вақт бўлди, тадқиқот олиб борди. Ҳ. ўзбекчага қийналиб гапирар, аммо ўзбекча бағий асарларини қуни билан ўқир эди. Бир кунни дотла Озод Шарофиддинов унга “Дунининг ишлари”ни ўқинини тавсия этди. Мейлан Ўткир Ҳошимов китобини ўқидиyo “ўйинга кетаман, онамни соғиниб кетдим”га тушиб қолди. Мез кунда Америкага, онасининг бағрига кўнаиб кетди...

Абдулғафур РАСУЛОВ,
Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор

Ўткиржон бешиҳоя тўғри одам. Ҳалол, виждонли. Унинг тўғрилиги дарга асарларига қават-қават симиб кетади...

Ҳалиқнинг эътирофлари қозониши осон эмас. Эътироф топади, ҳалиқ эътиборида турishi ҳам таъинсиз меҳнат талаб қилади. Ўткир Ҳошинов тез эътироф этилди ва тез эътиборга тушди... “Дуённинг ишлари”, “Ҳур борки, соя бор”, “Ўкки эшик ораси” асарларининг пайдо бўлиши ҳалиқнинг бахти эди...

Адиб ўзбекнинг ойдай юралига қарайди ва унда ўз аксини кўради. “Ойим донм ахшиликини каромат қилади”, дейди бир ўринда “Дуённинг ишлари” қаҳрамони. Бу юмта қоёб фазилат. Ахшиликини каромат қилиши Ўткирга ҳам тўла ўтган ва бу унинг ижодининг инсоний йўналишини белгилайди. Ўткир Ҳошинов юрак адиби. Бу унинг энг юксак унвонидир!

Ўброҳим ҒАФҒУРОВ,
адиб, олим, таржумон

* * *

“Дуённинг ишлари” қиссаси шакл ва жанр хусусиятлари билан, фикр баён этишида анъанавий “хизмат кўрсатган” реалистик талқиндан бироз текшиланган билан қиссагилликда алоҳида из қолдиради.

Қиссасини бош қаҳрамони она. У ҳар бир ҳикояда (қисса ҳикоялардан иборат) иштирок этмаса ҳам, унинг икки руҳиятини ёритиб, ҳикоя воқеаларидан келиб чиқадиган ҳикоятини бир-бирига улаб туради. Асарини таъсир кўри шуғдаки, ҳар қандай китобхон ҳам қиссани ўқиб ўз онасини ўйнайди. Унга яхшироқ нуусабатда бўлишини, тирилишда қадрлашини дилига тушиб қўяди.

Ҳатидунна БОЛТАБОВ,
филолог фақлари доктори,
профессор

* * *

“Звезда Востока” журналисини 1984 йил 3-сонига “Дела земные” қиссатини ўқидим. Қандайдир осойишта намунавий дилан ўқиб чиқдим. Асардан ҳамма гаплар рост экани, уни юракдан ёзилгани кўришиб турибди.

Қиссани ўқилиши асосига ўзим ҳис қилган ноқиза тўғиулар уғри Сизга уни дилдан миннатдорчилик билдираман. Бу асар онамизга қўйилган ўзгал ҳайкалдир!

Сизга узок унр, саломатлик ва эзулик тилайман.

У.А. МЕРКУРОВА,
рус тили ва адабиёти
ўқитувчиси. Челябинск

“Дуниёнинг ишлари” да ўзбекнинг муштанар, мушфиз ва жарокаш ОЖАсиа тирик ҳайкал қўйилди. Унинг бирон новелласи – сахнасини берадиқ ўқиб бўлмайди. Қимбоҳон қавни борки, ушбу асар мутолаасида киришди деҳида ўз болалиги, ўдаклик хотирасида муҳрлашан болидасини эслайди. Бу эслаш ҳар қандай бахитиош одамлини ҳам қўнлини ҳалишлатиради, уни эзу муштанар ширдобила тортади.

Асарини иккинчи эътиборли жиҳати шундаки, ўзувчи одамлини ОЖАсиа бўлган муносабатидан келиб чиқиб китлини, қандай ишчилигини кўрсатади. Қиссини ушбу йўналишини асар қаҳрамони “ней”идан эволюция ташкил этади. Бу “ней” дуниёи асосан она тинсони орқали идрок этиб ушлади, неки воқеа-ҳодиса бўлса она контекстида қабул қилади ва шу контекстдан келиб чиқиб уларини баҳосини беради. Оўст хиёнатига уграган қаҳрамонини изтиробда муштанини эслайлик. Вазият шу қадар оширки, азбаройи остондан ой ҳам хошдек, унинг мушлари ҳарондек, юлдузлар хошларга кўз қисаётгандек, шатлон хошона қиқирлаётгандек туюлади. Бир сўз билан айтганда, қаҳрамон ушбу дуниёи зинтистон, унинг назарида бу ёруғ оламда яхшилик ё ёқитли нарсанин ўзи қолган. Мана шундай депрессив ҳолатдан уни

ғарзат она, ғарзат онадан бағрикештик, кес-
геритилик халос этиши туткин.

Онадан кесгеритилик, бағрикештик ўн-
илин туткилини осолаштиради...

Хуршид ӨҒСМОНҲАММADO,
адиб, филология фанлари доктори

* * *

...1980 йили ойитлар (қайиноман) тўсатдан
вафот этдилар. (Худо раҳмат қилиур хоки-
сор, теҳрибон ва доно аёл эдилар.) “Дуниёнинг
ишлари” китобига Она қиёраси айнан тас-
вирланган. Адиб бу жудаликдан жуда қаттиқ
изтиробда тушди. Шусиз ҳам ўта таъсирган
оғам энада маънос, хаёлан бўлиб қолди...

“Дуниёнинг ишлари” бошқа асарларга ўхшаб
тез ва шигдат билан ёзилгани йўқ. Ҳар бир
хикоя мустақил асар сифатида тузилган.
Аммо уларнинг ҳаммасига Она образи бор.
Бу китобнинг дуниёга келишига атоқли шоира
Зулфия онанинг катта ҳиссаси бор. Адиб
бўлажак китобнинг биринчи добларини “Сао-
дат” журналига олиб боришига Зулфия она бу
жуда яхши асар бўлишини таъкидлаб, уни да-
вом эттириши кераклигини, журнал эса китоб-
ни сонна-сон босиб боришини айтган эканлар...

Шундай қилиб, китоб бир йилдан ортиқ муз-
датда дуниёга келди. Унинг эн охири саҳифаси

аслида энг аввал ёзилган, улар қандай тушма-
ни ҳамон кўз ёшида турибди. Баҳор эди.
Келаси ҷунбурлаган товушдан уйғониб кетди.
Монақангирок бўлаётган экан. Қарасан,
хонада ағаси йўқлар. Айбонга тикди. Соат
тўртдан ўтибди. Нарини хона эшигидан тироқ
иური тушиб турибди. Қиринга тортибди.
Ўой қўйди. Анга иккиланиб туриб, эшик ол-
дида келди. Секим ичкарига кириб яқин бор-
ди. Қарасан, ағиб унсиз йиғаяпти... Қўрқиб
кетди. "Ўина бўлди?" деса, шундай тикиб
кетдилар... Кўз ёши томан саҳифаларни беих-
тиёр ўқиди. Ўқиб, йиғаб юборди...

Бу - "Ўмиқо" деган доб эди. "Ўқиниш
ишлари"ни бошидан ўқиб Онини қаттиқ севиб
қотан китобхон ўша сатрларни ўқийётганида
ларзала тушмай қолмайди. "Ўмиқо" ни
кўзига ёш билан ёддан ўқиган кўтаб талаба ва
ўқувчиларни кўрди...

Эҳтипол, муаллифнинг ўзи ўша сатрларни
ростана йиғиб ёганини уғри ҳам шундайди...
Ўина бўлганда ҳам ағибларнинг кўз ёши ўқувчи
қалбига иур олиб киради, уни эзуликка тақира-
ди. Қалаткаш қавмининг вазираси ҳам шу
бўлса эҳтипол...

Ўтастон ХОШИМОВА,
адибнинг унр йўдоши, адабиётшунос,
педагог

Мен Ётқиржонлар хонадонининг аъзосидек эдим. Ётқиржон – меннинг онам, мен Ётқиржоннинг онасини “ойи” деб атаар эдик. “Оуённинг ишлари” қиссаси нақадар изтироб билан тушганига ийбон. Ақибнинг онаси (ойинлар) ниҳоятда кўнгли кен, меҳри дарё аёл эдилар. Мена “сиз меннинг бешиги ётқиржон” дердилар. Бу асар ақибнинг бошқа йирик романи ва қиссалари каби бир зарб билан ёзилган эмас. Ҳар бир боби (ҳар бир ҳикоя) алоҳида-алоҳида, қарийб бир йил давомида қозоқча тушган. Уларнинг даярли ҳафталик қўлёзмада ёзилган. Мен ҳам муаллифга қўшилиб изтироб чекканман.

Ёзувчининг энг катта бойлиги китобхон меҳридир. Шу ҳақиқатдан келиб чиқадиган бўлсак, азиз дўстим Ётқир Ҳошимовгина “миллионер”. Уни ҳи қилган севадиган китобхонлар жуда кўп!

Мўқим РАСУЛОВ,
ёзувчи

* * *

“Оуённинг ишлари” миллионлаб томошабинлар оқинишига сазовор телевизион фильм бўлди. Мен қиссани “Шарқ юлдузи” журналида ёзиб, нарсанига тушган эдим... Бироқ қиссани экранга олиб чиқиш жуда қийин эди. Сабаби – асарда ривожланиб борадиган сюжет минияси йўқ. Ҳам

маси катта-кичик ҳикоятлардан иборат. Ҷа-
ҳат уларни Она сиймоси болаб туради. Асар-
ни экранлаштириши ҳақида тақлид қилганим-
да ёзувчинини ўзи ҳам шу адибани айтди.
“Мелерфильн шунгаки нарсалардан иборат бўлиб
қолса шна бўлади, ички тараннум йўқолиб
кетади-ку”, деди. Бироқ икковлашиб сценарий-
ни қозоғиза туширдик. Ёша йиллари телесери-
аллар олин ҳали у қадар унут бўлмаган эди.
Ҳаттоқ қийинчиликларга дур келдик. Тоҳ тех-
ника шнамай қолади, юҳ сурагиза олинган
панзаралар ўтиб кетади... Ҳудого шукр, асар
миллионлаб томошабинлар томошидан зўр қизи-
қини ва ҳаяжон билан кутиб олдинг. Ўшлар
давомида “ойнаи жаҳон”да ўттиз мартадан
ортиқ натойини этинг. Ана бир нарса ёдинг-
да қолган: асар охирида “Дуниени шнари”
китовинини сотилиши панзараси бор. Ёш
қаранки, Мошкентдаги биронга китоб нага-
зинида “Дуниени шнари” қолмаган эди. Охи-
ри, адибнинг оиласи – Ўлтасхондан сўгани бир
нега дона китобни олиб, дўкон пештахтасига
қўйдик...

*Мираббос МИРЗААХМЕДОВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ар-
тист, режиссёр*

Мен кўн йиллардан бери кутубхонада иш-
лайман. Ўтқир Ҳошимовнинг китобларини
ёзувчилар қўнма-қўн қилиб ўқийди. Ёзувчининг
бир қанча китоблари титилиб, нуқоваси йир-
тилиб кетган. Уларни реставрация қилиб, тик-
лаган пайтларимиз бўлган. Бундай ёзувчи ва
шоирларнинг асарлари қишлоқ кутубхонала-
рига ҳам етиб бориши учун уларни кўпроқ қайта
нашр қилиши керак.

Вазира Собирова,
кутубхоначи

* * *

Мен қишлоқда яшайман. Қишлоқда ки-
тоб дўконлари йўқ. Жиззахга борсан, Сиз-
нинг икки жингник сайлаганимиз — “Баҳор
соҳибги” билан “Ҳадикли тушлар”ни сота-
ётган экан. Нарҳини сўрасан, етти минг
сўм деди. Ростини айтсан, пулим етмади.
Биринчи жингникни ун арит минг сўмга ол-
дим. Ўқингисини келаси бозор кунини келиб
олишини айтдим. Кейини сағар “Ҳадик-
ли тушлар”ни олган десан, китобни гирой-
ли салапан қотозга ўраб, лента билан ботиб,
орқасига яна урта китобгани тиркаб қўйиб-
ди. Баҳоси олти минг сўм, деди. Бағзи олиб-
сотарлар халқ себган бошқа шоир ва ёзувчи-
ларнинг китобларига ҳам ўтмас матоҳини

қўшиб сотишни оғат қилмаплар. Ҳайронман,
нега энди мен ўзим хоҳлаган китобга қўшиб
хоҳланган китобни ҳам олишни керак?
Ҳуна, сизлар бошқаларнинг шалғироқ ваго-
нини сўдранб юрадиган “паровоз” нисиз?

*М.Элмқулов,
Оқдарё тумани,
2002 йил, июн.*

* * *

...Ўтқиржон, сиз, анбатта, омадни йиғит-
сиз. Лекин омад ўз-ўзидан келмайди. Ҳар бир
муваффақият замирида ташаббусатли теҳнат,
натонат ётади. Онаниз сизга Ўтқир, деб
қўйган истиқи тўла тағнода оқлагансиз...

Сиз ота-онанизни кўп эслайсиз. “Дуниёнинг
ишлари” қиссаниз ҳам уларга башиланган.
Ота-она арвоҳини шод қилганиниз уғри ҳам
санаганинз олдинизда юради...

*Ҳасан Абдуллаев,
Мўраққўржон.*

МУНДАРИЖА

Дунёнинг ишлари (қисса).....	3
Асрор Самад. Бир асар таассуротлари.....	246
Шухрат.....	249
Матёқуб Қўшжонов.....	250
Саид Аҳмад.....	251
Озод Шарафиддинов.....	253
Пиримкул Қодиров.....	256
Эркин Воҳидов.....	257
Азиз Қаямов.....	257
Рихси Иброҳимова.....	257
Умарали Норматов.....	258
Собир Мирвалиев.....	258
Абдуғафур Расулов.....	259
Иброҳим Ғафуров.....	262
Ҳамидулла Болтабоев.....	262
И.А.Меркурьева.....	263
Хуршид Дўстмуҳаммад.....	264
Ўлмасхон Ҳошимова.....	265
Тўлқин Расулов.....	267
Мираббос Мирзааҳмедов.....	267
Вазира Собирова.....	269
Т.Эгамқулов.....	269
Ҳасан Абдуллаев.....	270

Адабий-бадиий нашр

Ўткир Ҳошимов

**Дунёнинг ишлари
(қисса)**

«MERIYUS» ХМНК. 100121. Тошкент.
Усмон Носир кўчаси, 158.

Муҳаррир Ҳикоят Маҳмудова
Рассом Уйғун Солиҳов
Саҳифаловчи Садоқат Абдувалиева
Мусаҳҳиҳа Нилуфар Мавлонова

Нашр. лиц. АИ № 104, 15.07.2008. Босишга 22.02.2012
йилда рухсат этилди. Academy Uz гарнитураси.
Қўғоз ўлчами 84x108 1/32. Офсет босма усулида оқ қўғозга
босилди. Шартли босма тобоғи 16,0. Адади 3000 нусха.
Буюртма №36 Баҳоси келишув асосида.

«MERIYUS» хусусий матбаа-нашриёт корхонасида
чоп этилди.

Манзил: ген. Узоқов кўчаси, 2 А-уй.